

LA INTERPRETACIÓ PORTUGUESA DE JOSEP PLA

Jesús Revelles Esquirol
Director: Víctor Martínez-Gil
Treball de recerca del Doctorat d'Humanitats
Universitat Autònoma de Barcelona
Juny 2008

A la Maria, «ets tu, que sense somni / em canvies de platja»

Vull agrair l'ajuda a la Fundació Josep Pla de Palafrugell, especialment a la Mireia Xarau i a la seva directora, Anna Aguiló, i al personal del Museu del Suro de Palafrugell, Àngela Martí i al seu director Josep Espadalé. Tots han estat molt professionals i atents amb mi.

També vull recordar-me de la meva família: Ana Maria, Josep M., Delfina, Jesús... i també d'en Lleonard, Maria Antònia i Jaume.

Tampoc vull oblidar-me del Xavi, la Mònica Gironès, el Gonçal, la Laura, la Mònica Torres, l'Afra, el Roc i la Clara, que m'han acompanyat pels passadissos de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Sense tots ells no hagués pogut fer aquest treball però sense l'ajuda de la Maria i d'en Víctor aquest no hagués valgut la pena.

Dir «aquesta unió verbal no té sentit», l'exclou de l'àmbit del llenguatge i circumscriu, així el territori del llenguatge. Però, quan es traça un límit, es pot fer per raons de diversos tipus. Si envolto un lloc amb una tanca, una línia, o d'alguna altra manera, això pot tenir la finalitat de no deixar sortir o entrar algú; però també pot formar part d'un joc, i els jugadors, posem, han de saltar per sobre del límit; o bé pot indicar on acaba la propietat d'una persona i comença la d'una altra; etc. Si traço, doncs, un límit, encara no està dit, amb això, per què el traço.

Ludwig Wittgenstein, *Investigacions filosòfiques*

Quan no es té l'orgull inofensiu d'explicar les coses als altres, és que es té la vanitat idiota de creure's incomprès. En nom dels principis higiènics més elementals, convé que tothom hi digui la seva. Després, el temps, amb el garbell de granet fi, dirà l'última paraula.

Josep Pla, *La Publicitat*, 11-XII-1925

En el curs de la vida he fet molts desplaçaments a Portugal. He arribat a Lisboa per tots els mitjans que avui se solen utilitzar per als desplaçaments: en ferrocarril o en cotxe, per les carreteres; per la via de l'aire, en un o altre avió; per la via marítima, en un vaixell o altre. De vegades hi he anat per raons estrictament periodístiques. Deu haver tingut un cert pes en aquestes anades i vingudes el fet que el meu germà Pere hagi viscut a Lisboa durant molts anys —dinou o vint. En aquest últim mig segle, he vist Portugal en situacions molt contràries i diverses.

Josep Pla, *Direcció Lisboa*

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ: DE LLOFRIU A PORTUGAL	6
2. LA PRESÈNCIA DE PORTUGAL EN LA VIDA I L'OBRA DE JOSEP PLA	22
2.1. El vincle taper entre Catalunya i Portugal	23
2.2. L'iberisme catalanista: Cambó i el «problema català»	33
2.3. Els incòmodes articles de Pla a <i>Destino</i> a la dècada dels 70	63
3. <i>DIRECCIÓ LISBOA</i>	81
3.1. Introducció a l'obra	81
3.2. Els itineraris de <i>Direcció Lisboa</i>	92
3.2.1. Records del meu primer viatge a Portugal	93
3.2.2. L'itinerari central	96
3.2.3. L'itinerari cantàbric	102
3.2.4. L'itinerari del sud.....	109
4. CONCLUSIÓ: JUSTIFICACIÓ DE LA INTERPRETACIÓ PORTUGUESA	112
5. BIBLIOGRAFIA	125

1. INTRODUCCIÓ: DE LLOFRIU A PORTUGAL

L'any 1975, Josep Pla (Palafrugell, 1897 - Llofriu 1981) publicava el número 28 de la seva *Obra completa*, titulat *Direcció Lisboa*. Pla, a la dècada dels setanta, ja feia un bon grapat d'anys que tenia tota la popularitat d'un dels més grans prosistes del segle XX.¹ El crític i escriptor Maurici Serrahima el definí com «l'home d'aquest país que ha omplert més fulls i ha passat més hores escrivint en català» (1966: 57). Des de la publicació dels seus primers llibres, Pla gaudí d'una gran fama i projecció pública com a escriptor destacat i com a referència periodística. Així, a la dècada dels setanta, quedava ben lluny el Pla que dubtava entre dedicar-se professionalment al noble art d'escriure o cursar la carrera diplomàtica.² Ho podem veure a la carta següent adreçada, l'any 1922, des de Gènova, al seu germà Pere: «Persisteixo pensant amb la carrera consular i potser iré a oposicions de seguida que torni d'Anglaterra. En Carner m'ho aconsella sempre» (1996: 47). A mitjan anys setanta, Pla és un tòtem, una icona que encara fabrica bona literatura, però que, en el seu recorregut vital, ja ha donat gran part del millor. Viu aferrat a la seva torre d'ivori a Llofriu —el Mas Pla— i dedicat gairebé en exclusiva a l'elaboració de la seva *Obra completa*. Tots els que volien figurar a l'escena literària s'havien de posicionar amb Pla o contra ell.³ Per Pla passa tot el segle XX català talment com per Víctor Hugo passa el XIX francès. Gilles Deleuze —alertant de la nacionalització que es fa de Kafka a Europa i de Melville a l'Amèrica del Nord— deia que ambdós: «presentan la literatura como la enunciación colectiva de un pueblo menor, o de todos los pueblos menores, que no hallan su expresión más que por y en el escritor» (2006: 18). I amb Pla i Catalunya s'ha intentat fer el mateix. Així, davant la figura pública de l'escriptor, no hi ha escapatòria. Ja sigui pel seu volum —l'*Obra completa* té gairebé 30.000 pàgines— com per la seva qualitat, no podem fugir del Pla paisatgista, del biògraf, del viatger, del cronista parlamentari, del periodista, de

¹ El primer volum de l'*Obra completa* de Josep Pla està encapçalat per les «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla», de Joan Fuster, que comencen de la manera següent: «Si començo evocant el nom de Ramon Llull, més d'un lector desconfiarà de mi, i corro el risc que m'acusin d'intentar paral·lelismes estraforis. Però, de fet, i després d'haver-ho pensat i repensat molt, no trobo cap altra referència domèstica que hi sigui mitjanament vàlida» (1966: 11). L'any 1975, a la pàgina 46 del número 1.944 de *Destino* s'anunciava l'*Obra completa* a tota pàgina: «El gran mestre de la nostra literatura. L'escriptor que ha fet del català un idioma universal».

² Pla va viatjar a Gènova l'any 1922 per cobrir com a corresponsal la Conferència Internacional. A la ciutat italiana coincidí amb Josep Carner, vicecònsol del consolat d'Espanya entre els anys 1921 i 1924. Ambdós van establir una bona amistat i Pla es plantejà seguir el passos professionals del poeta.

³ Al número 1.919 (13 de juliol de 1974) *Destino* titula «¿Debe marginarse a Josep Pla? Cataluña y el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes», en què reconeguts escriptors i intel·lectuals discuteixen sobre la no-concessió del premi d'Honor de les Lletres Catalanes a l'escriptor gironí.

l'assagista, del gastrònom... en definitiva, el Pla grafòman ens envaeix sense remei. L'any 1966, amb motiu de l'edició del primer volum de l'*Obra completa*, Maurici Serrahima escriu a la revista *Serra d'Or*:

L'autor —el qui escriu— és sempre present en els llibres d'en Pla, però fins ara no hi havíem trobat la imatge que ens permetés de veure'l [...]. I algun dia caldrà parlar de com l'obra immensa de Josep Pla és tota dins la línia d'uns *Essais*, escrits per un Montaigne que no creu gaire en la importància, que ja no viu en cap castell, que quan cal porta boina i pantalons de vellut i que no cal «quedar bé» ni formalitzar metòdicament allò que escriu (1966: 57).

Tot i que, en alguns aspectes, no estem d'acord amb la versemblança que Maurici Serrahima li atorga a *El quadern gris*,⁴ sí que cal remarcar aquest «quan cal porta boina i pantalons de vellut» que ens anticipa —ja a la dècada dels seixanta—, una observació avui palesa com a real: l'autoimposició que Pla fa d'ell mateix. Diguem-ne imitació, ironia, engany o autoparòdia, però no és res més que una subordinació del personatge públic a tot allò que ell escriu.⁵ A Pla, perquè precisament sap el pes de la identitat entre ficció i mentida,⁶ i perquè vol evitar-lo, la ficció i la pràctica periodística li serveixen per parlar sobre la realitat. Així doncs, la imatge que Pla vol presentar-nos no pot estar formada per res més que per parts del mateix Pla. Com molt bé va dir Marina Gustà interpretant aquesta projecció pública: «El 23 d'Abril del 1981 moria Josep Pla, un dels últims representats d'una espècie ja extingida a Catalunya: la dels escriptors-personatge» (1995: 11). No és res nou dir avui que gran part del que escriu Pla és una autoinvenció (què és sinó la literatura?). A Pla l'acompanyà de manera persistent una flaire de polèmica, bastant comprensible en algunes ocasions, ja que ell mateix es dedicà, ja fos amb plagis encoberts o amb declaracions diverses, a instigar-ho. El plagi sempre perseguí Pla: Rossend Llates a la *Revista de Catalunya* va dir que la narració «Un àngel» era un plagi de «La confessió de Stavroguin», de Dostoievski, autor que Pla havia elogiat. També la publicació dels reportatges sobre Rússia a *La Publicitat* va ser acollida amb una certa incertesa. Tal com recorda Albert Manent: «Así llegó a

⁴ Vegeu Lluís Bonada, *El quadern gris de Josep Pla* (1985), en què s'explica el procés ficcionalitzador del llibre.

⁵ Vegeu què en diu, respecte d'aquesta qüestió, Xavier Coromina: «Com que s'ha dit i repetit que l'obra completa de Josep Pla és una immensa autobiografia, o unes vastíssimes memòries [...], semblaria evident que, per tal de poder-les estudiar, s'intentés de descobrir, datar, contrarestar, establir... l'objecte d'aquesta obra de creació, editada, fins avui, en unes 29.344 pàgines. I, com que sembla, i dic sembla amb tota la intenció del món, que l'autor Josep Pla va prendre la vida de l'home Josep Pla Casadevall [...], no és d'estranyar, doncs, que moltes de les obres que han pretès de refer la vida de Pla continguin els mateixos errors que l'obra d'on s'han tret» (1995: 97-110).

⁶ Vegeu BONADA 1997.

rumorearse que su libro sobre Rusia se escribió desde un café de Perpiñán» (*apud* FEBRÉS 1997: 134). A l'obra planiana podem trobar tot tipus de plagis: descarats com el que li enxamparen durant la seva corresponsalia a França l'any 1920 per a *La Publicidad*,⁷ plagis encoberts com el cas de la seva no-presència a la Marxa sobre Roma⁸ i «plagis-homenatge» com el que Pla fa de Victor Hugo l'any 1925 manllivant el títol del seu *Chose vues* per transformar-lo en *Coses vistes*. Pla no fa cap esforç perquè en traguem res de clar del plagi. Per exemple, elogia aquesta pràctica: «per a plagiar cal tenir molta lectura, molta memòria, s'ha de saber on són les coses [...] Ara tothom és original, perquè no sap res de res —ni un borrall—» (2004 [1969a]): 29-30). Pla, per exemple, tampoc no se n'amaga, d'elogiar el plagi amb relació al viatge de Stendhal a Itàlia:

El seu viatge a Itàlia és fet sobre un text anterior que l'escriptor discutí, corregí, esmenà, aprofità i prengué com a fonament de les seves suggestions innombrables. Pogué fer el que tot home culte fa en trobar-se amb una ploma a la mà: continuar, prosseguir, deixar una petita aportació en el fons de sensibilitat segura, antiga i contrastada del seu nucli social. Féu el que els autors que graten l'eternitat anomenen, despectivament, un plagi (2004 [1968b]: 412).

El tema del plagi planià es va naturalitzar tant que, per exemple, Josep Maria Gironella, quan parla de l'èxit de vendes que li va reportar el seu llibre de viatges *En Asia se muere bajo las estrellas* (1968), afirma el següent: «Yo quería publicarlo con fotos, para que vieran que había estado allí. No como hacían Blasco Ibáñez y Josep Pla» (*apud* MORET 2002: 128). Pla és un escriptor que intenta no semblar professional amb un no-estil constant. Estil planer que ens mostra una nostàlgia, mai no pretensiosa i sempre relacionada amb elements quotidians. Pla es mostra com una veu narrativa que fuig contínuament de l'al·legorisme, de la transcendència i de la metafísica. Pere Ballart explica com «Pla “sona” a Pla en cada frase, i un cop ens haurem fet amics d'aquesta veu, en cada un dels seus papers no podrem deixar d'escoltar» (2005: 75-76). Com molt bé observà Stefan Zweig, en parlar sobre Montaigne: «Lo importante no es saber la fecha de la batalla de Cannas al leer a Lirio y Plutarco [...], para Montaigne, el frío dato histórico no significa nada, lo que interesa es su contenido humano y psicológico» (2003: 32). Existeix, doncs, una paradoxa: la valoració social i canònica de Pla es basa més en la seva projecció pública que no pas en els seus textos de vegades moderns,

⁷ Ho explica Lluís Bonada (1991a: 31-32).

⁸ Vegeu les explicacions de Rossend Arqués (2003-2004: 209-222).

d'altres costumistes, en algunes ocasions molt locals, en altres internacionals, però sempre deutors d'un no-estil.⁹ Així existeix una invisibilitat d'estil enfront d'una visibilitat pública. Amb l'aproximació amb Pla tenim un problema: el coneixem menys del que sembla, és proper històricament, molt llegit com a narrador autobiogràfic i a vegades ens oblidem que tota exposició pública és un mirall on cada persona es presenta de manera diferent si se sent observada. En un moviment d'interpretació constant, l'apropament al narrador planià i a la seva veu narrativa ha de relacionar-se tant amb la figura pública de Pla com amb el personatge que d'aquesta en resulta: una mixtura de dandi cosmopolita i pagès retirat. I per això, en el cas dels estudis planians, seria molt interessant no obviar les transformacions de la comprensió dels textos de Pla. Ell se'n cuida molt, de mostrar-se excessivament transparent i directe, deliberadament antiintel·lectual..., és a dir, pagès. Qualsevol que avui vulgui apropar-se de manera analítica a l'estudi de l'*Obra completa* ha d'anar amb peus de plom. Es trobarà amb problemes (textuals i biogràfics) ben difícils de solucionar. Vegem com diagnostica aquesta situació Margarida Casacuberta:

Josep Pla, per la seva banda, ha estat víctima, en general, de la seva pròpia imatge, esdevinguda mítica, que ben pocs dels seus biògrafs han aconseguit de superar ni tan sols d'explicar. Treure l'entrellat de la construcció d'un mite és una empresa àrdua que reclama un seguiment detallat de la trajectòria pública i personal del personatge mitificat, el qual gairebé sempre ha contribuït directament a la recreació mítica de la pròpia personalitat (1995: 98-99).

El mateix Pla havia escrit a Josep M. Cruzet en una carta datada l'1 de maig de 1946 el següent:

No cregui pas que l'edició d'aquests papers sigui una cosa senzilla. S'ha d'escriure altra vegada tot. S'han de recollir moltes coses que no tinc. En principi, la cosa em fa molta il·lusió, però hi haurà alguns mesos de feina d'elaboració difícil donades les circumstàncies presents (GALLOFRÉ 2003: 39).

La vida íntima de Pla ni ens preocupa ni ens hauria de preocupar, però no hem de confondre íntim amb privat. Deia Carles Soldevila que «no hem arribat a comprendre que la vida privada dels homes que passen un cert nivell moral es fa de domini públic com les seves obres» (*apud* SANTAMARIA 2002: 7). Les vides privades de Pla, Dalí o

⁹ S'ha assimilat la fórmula d'estil planiana a una suma entre elements de Joaquim Ruyra i Francesc Pujols. Del primer n'utilitza la part més material i costumista, i del segon en copia l'adjectivació brillant i metafòrica. Dec aquesta reflexió a una interessant conversa amb Joaquim Sala-Sanahuja.

Napoleó són clau a l'hora de treballar sobre textos que els autors van plantejar com a autobiogràfics. No som avui tan ingenus com per creure que tota *La vida secreta de Salvador Dalí*, escrita pel pintor, és fidedigna o que a la *Vida de Napoleó*, de Stendhal, no hi ha un excés de literaturització amb afanys mítics i polítics. Però aquestes dificultats —perfectament explicades per Xavier Pla a *Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària* (1997)— no ens han de distreure a l'hora de veure com els textos i la figura pública de Pla eren un centre d'atenció a la seva època i suscitaven un gran interès. Vegem-ho, per exemple, en aquesta carta al director de *Destino*,¹⁰ en què E. Pinyol es queixa del fet que cada any el jurat del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes oblidés l'escriptor gironí:

Omnium Cultural contra Josep Pla:

[...] El pasado 16 de mayo Omnium Cultural ha vuelto a conceder en su sexta edición el Premio de Honor de las Letras Catalanas. Y de nuevo todos los catalanes hemos tenido que volver a pasar por la vergüenza de ver cómo se ignoraba el nombre de Josep Pla y se concedía el premio a otro escritor. [...] Porque la cosa está ya bien clara después de seis años: Omnium Cultural no concederá nunca a Josep Pla el Premio de las Letras Catalanas... Esta grotesca farsa que año tras año Omnium Cultural nos presenta escamoteando el Premio de las Letras Catalanas, hoy a Josep Pla, ayer a Carner y Soldevila. ¡Pobre Cataluña! (1974: 5).

Fins a tal punt és majúscula l'omnipresència de Pla a *Destino* que, per exemple, aquesta polèmica sobre el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes acapara amb sis cartes al director la secció homònima del número 1.915 (15 juny 1974). La fama i exposició pública de Pla feia que *Destino* moltes vegades fos farcida de textos i comentaris al·lusius al mateix Pla. Ell esdevenia personatge, text i context. Per exemple a l'article de José Miguel Velloso, «Hablemos de fútbol», i que s'iniciava de la manera següent: «Estas líneas están sugeridas por un sabroso artículo de Josep Pla aparecido en esta revista hace ya algunas semanas» (1974: 25).

Pla en tot moment intenta entroncar amb la gran tradició francesa i italiana. Ja als anys vint no es cansa de parlar d'Itàlia i la seva cultura; per exemple en aquestes

¹⁰ La secció de les cartes al director era, segons Carles Geli i J. M. Huertas Claveria, un invent «importat per Vergés, enamorat com era d'Anglaterra, on constituïen ja una pràctica periodística molt valorada. Va ser una de les troballes de la publicació en un temps on l'opinió no era massa abundant» (1990: 44). Tal com escriu Josep C. Vergés, «la secció de cartes al director sortia davant de tot de la revista i era molt llegida. Pràcticament no hi havia cap altra tribuna a la premsa on els ciutadans podien escriure i discutir els seus problemes. Al meu pare li agradava estimular els debats publicant cartes contràries al que sabia era el sentiment majoritari» (2007: 140). Diu Llorenç Gomis: «*Destino* era una revista anglesa, escrita en castellano para lectores catalanes. [...] Y buena muestra de los gustos ingleses y del temple periodístico de Vergés era la extensa y brillante sección de cartas» (*apud* VERGÉS 2007: 31).

declaracions: «Itàlia és la meva segona pàtria» (*apud* GAROLERA 1998: 163). Per Pla, Itàlia és una devoció racionalista i antiromàntica evident. Aquesta fascinació la podem veure a la *Revista de Catalunya* («De com el Renaixement s'esquitllà a Itàlia», PLA 1924c: 471-474). Itàlia, per Pla, és una mena de museu de valors per reivindicar en contra del progrés. «Itàlia és el país dels plaers de la sensibilitat. Mentre que el món sigui món el viatge a Itàlia serà una de les obres més nobles que l'home podrà portar al cap» (2004 [1969b]: 27). Dins els llibres que s'incloïen al catàleg de l'exposició «Cartes d'Itàlia» —duta a terme a la Fundació Josep Pla a Palafrugell del 9 de juliol de 2005 al 29 de gener de 2006— hi podem trobar els següents llibres de viatge amb Itàlia com a tema: Goethe, *Viaggio in Italia*; E. Heine, *Cuadros de viaje*; Stendhal, *Promenades dans Rome* i H. Teine, *Voyage en Italia*. Pla no obvia el viatge a Itàlia, al rovell de l'ou del *grand tour*¹¹ romàntic, al centre irradiador de la cultura. Com diu Philippe Berthier:

Italia, indefinidamente recorrida sobre el terreno, indefinidamente reescrita en su apariencia visible, se ha convertido en una concreción imaginaria, en el lugar escogido por un fantasma de civilización [...] en una muestra de la fidelidad a un sistema espiritual que encontró allí su fórmula suprema, cuya validez seguimos afirmando y al que declaramos pertenecer (2007: 245-246).

La poètica planiana, tant per les referències contínues com pel seu estil, és «afrancesada» en un sentit memorialístic i italiana en un sentit pràctic i racionalista. Pla en el seu afany viatger entronca —i ho aconsegueix— amb aquesta gran història cultural de les dues tradicions llatines. Si bé França va ser una tria moral¹² i Itàlia una mitologia racionalista a conveniència, Portugal no va demanar permís per entrar a la seva vida. Portugal apareix enmig de dos grans colossos culturals als quals Pla s'aferrarà tota la seva vida: Itàlia i França. L'any 1920, l'escriptor havia viatjat a França com a corresponsal del diari *La Publicidad*, mitjà d'informació de tendència esquerrana,¹³ i l'any 1922 —ja diputat electe per la Lliga Nacionalista del Baix Empordà— es troba viatjant a Itàlia, com a enviat a Gènova.¹⁴ Però un any abans, just

¹¹ «*Le grand tour* [...] tenia com a objectiu fornir a l'aprenent el coneixement de la realitat i dels costums que, allunyats de la immediatesa domèstica, donessin a conèixer la magnitud de la naturalesa, la diversitat de les cultures i l'extensió del món» (GAROLERA 1998: 7).

¹² Escriu Pla a l'escriptor i crític d'art Josep Maria Junoy en una carta: «Només li diré que tot lo que no és francès, em sembla que en definitiva té la partida perduda» (*apud* BONADA 1991a: 31).

¹³ Carles Sentís a les seves *Memòries d'un espectador* (2006) explica com *La Publicitat* —juntament amb altres publicacions com *Mirador* i *El Bé Negre*— es relacionarà amb el partit de centreesquerra Acció Catalana, fundat l'any 1922 per intel·lectuals com Antoni Rovira Virgili.

¹⁴ Per cobrir la «Conferència Internacional» de Gènova també s'hi havien desplaçat Agustí Calvet, Gaziol, (*La Vanguardia*), Miró i Folguera (*Las Noticias*), i Julio Álvarez del Vago (*El Sol*).

entre els dos viatges «civilitzadors» a les dues grans potències literàries mediterrànies prototípiques, viatja a Portugal en un episodi tan desconegut com apassionant. Segons explica Bonada:

El dia 5 de novembre de 1921 surt de viatge cap a Lisboa com a membre de la missió artística catalana que ha de presentar una sèrie d'actes de divulgació de la cultura catalana, el més important dels quals és una exposició d'art català. Pla té prevista fer-hi una conferència sobre literatura catalana moderna, en francès. [...] Aprofitarà la seva condició de periodista per enviar diverses cròniques, però no sols al seu diari, sinó també a *La Veu de Catalunya*, on es publiquen fins al dia 12 de desembre. Són aquestes, les primeres cròniques que escriu en català (1991a: 50-51).

Resituem Josep Pla abans del seu primer viatge a Portugal. L'any 1920, havia estat corresponsal a París de *La Publicidad*, però va haver de tornar a Barcelona perquè li van enxampar un plagi. Va ser readmès al diari i va tornar a París el mes de setembre. El primer viatge a Portugal, l'any 1921, suposà un dels canvis més importants a la vida de Pla. El novembre de 1921 Pla, que era firma habitual de *La Publicidad*, el diari vinculat al pensament nacionalista esquerrà d'Acció Catalana,¹⁵ formà part de la comitiva oficial que acompanyà l'exposició d'art català instal·lada a Lisboa i que havia estat organitzada per la Junta de Museus de Barcelona i per la regidoria de Cultura de l'Ajuntament. El ressò de l'exposició serà notable i en sortiran referències a *El Día*, *La Veu de Catalunya*, *La Publicidad* i el *Baix Empordà*. Aquesta fou la primera vegada que Pla complementa gran part de la informació que tenia sobre el país lusità. Arran d'aquest viatge a Lisboa Pla publica, l'abril de 1922, per primera vegada en català a *La Veu de Catalunya*.¹⁶ Encara que aquest any Pla també col·labora en aquesta publicació com a corresponsal que cobreix la Conferència Internacional de Gènova —convocada per debatre l'estadi geopolític i el nou ordre resultant de la Primera Guerra Mundial—, no fou fins a l'any 1928 que l'escriptor s'estableix com a col·laborador fix d'aquest diari, en un acte de transfuguisme polític molt sorprenent i alhora tan rumiat i anunciat per Pla a la seva correspondència privada.¹⁷ Per tant, la col·laboració a partir del 1921 amb el

¹⁵ Sobre Acció Catalana, vegeu BARAS 1984.

¹⁶ Vegeu *La Veu de Catalunya* de dia 15 (edició vespre), dia 16, dia 18 (edició vespre), dia 21 (edició vespre), dia 25 de novembre, dia 1 i dia 12 de desembre de 1921.

¹⁷ Ja l'any 1922, Pla, en una carta al seu germà, atorga una importància vital a les decisions de Cambó: «Si no torno a Itàlia, marxaré a Alemanya o al centre d'Europa (Viena o Praga). Dimarts veuré en Cambó i tot dependrà d'aquesta entrevista» (1996: 41). Josep Vergés a les pàgines titulades «Unes notes explicatives», que encapçalen el volum quaranta [*Polèmica. Cròniques Parlamentàries (1929-1932)*] de l'*Obra completa*, diu el següent al respecte: «El juliol de 1929 Josep Pla deixa «La Publicitat» i entra com a redactor a «La Veu de Catalunya». Pla havia començat a escriure a «La Publicitat» el gener de 1920, a

diari de la Lliga anuncia un canvi que es féu efectiu l'any 1928 quan Pla pren una decisió eminentment «política»: deixar d'escriure en el diari nacionalista esquerrà (*La Publicidad*) i adscriure's a *La Veu de Catalunya*,¹⁸ el diari de Cambó, de la Lliga Regionalista i de la burgesia, valgui la redundància. Un gran canvi entre el catalanisme progressista —que venia d'Almirall i Pi i Margall— a un catalanisme conservador basat en les idees de Torres i Bages, Prat de la Riba i Cambó. Existeix, doncs, un canvi polític explicitat en el canvi de diari: Pla fuig dels plantejaments de centre esquerra d'Acció Catalana i abraça les forces polítiques i ideològiques de la burgesia.

La bibliografia ortodoxa sobre Pla considera que la poètica d'aquest se sustenta en tres pilars: el temps, la gent i el paisatge. Com diu el mateix Pla «la literatura és la memòria del paisatge en el temps» (2004 [1967]: 86). A aquestes consideracions hem d'afegir l'atenció per no confondre escriptor i veu narrativa. Com explica Eliseu Carbonell:

Moltes interpretacions errònies o esbiaixades de la seva obra provenen de la confusió d'aquestes dues dimensions (escriptor i veu narrativa) que conflueixen en el nom de Josep Pla, confusió que ell mateix, sens dubte, va promoure identificant la seva persona amb el seu personatge literari, però que s'ha mantingut després de la mort de l'autor, no pas del personatge (2006: 20).

Claudio Guillén parlant del poder descriptiu de Pla i dels seus paisatges comenta que :

Todos ellos [paisatges] atestiguan un grado supremo de lo que Bergson llamaba *attention à la vie*. Para ese alucinado de lo visible y concreto que es Pla, la apariencia de las cosas y de las personas es tan fascinante como primaria, enigmática y muchas veces indescifrable. No es sino el aliciente para un proceso de conocimiento, que todo reencuentro vuelve a estimular. Es decisiva, para el espectador, la renuncia a la búsqueda de una felicidad impulsada por las ilusiones de la persona individual. Esta actitud subyacente, antirromántica, esta lucidez del desengaño del «yo heroico», es fundamental para nuestro tema. Pla nos habla de la «vida amarga», de su sabor a ceniza, de «*les vacil·lacions del tedi inexorable*» (2007 [1998]: 167).

Per Pla paisatge i practicitat no són termes allunyats. La geografia no només conforma un esperit nacional sinó que, com no pot ser d'altra manera, ha de tenir un sentit útil o pràctic. Com hem dit, Pla és un materialista, però a diferència dels seus textos només enfocats a les descripcions més neutres, no s'atura aquí. Després ha de venir una certa elevació, un lirisme amb alguna cosa: «Les obres d'art han de tenir vida, però al mateix

vint-i-tres anys, quan aquest diari sortia encara en castellà. El primer número del diari fet en català va aparèixer el 10 d'agost de 1922» (1982: 7).

¹⁸ Pla simultanieja diaris amb la mateixa facilitat que editorials. Respecte d'aquesta qüestió vegeu QUINTANA; BARÓ 2005: 288.

temps han d'ésser una evasió. La vida ja és prou empipadora per a aguantar-la» (1988 [1975]: 167). Només així una literatura tan senzilla pot romandre en la memòria del lector. No és doncs casual que Marina Gustà tituli el segon capítol del seu llibre, *Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla* (1995), «Paisatge i figures: de la impressió al símbol». És a dir, de l'observació empírica a una certa «elevació». De la disciplina de Txékhov¹⁹ com a mètode, a una mena de «realisme simbòlic» com a resultat. Pla sempre parteix de la realitat, però sempre ens sorprèn o bé per un gran domini de l'adjectiu («Ara: si Azorín no és un escriptor retòric, és en canvi un escriptor estàtic», 2004 [1965]: 606) o bé per comparacions o analogies originals («He vigilat aquest clima com qui vigila un lladre», 1980: 17). Aquest és un recurs que en Pla té molta importància, perquè introdueix una de les pedres angulars del to planià, la ironia. Vegem-ho en una reflexió teòrica de Pere Ballart: «L'escut irònic, doncs, serveix a Pla per desinhibir-se completament de tot prejudici i poder copsar la realitat, que tan acuradament vol descriure, amb un màxim de disponibilitat» (2005: 78).²⁰

Així, Pla sí que fa una literatura realista que podem anomenar «realisme simbòlic» o, com Fuster prefereix, «realisme sintètic»:

L'exactitud, però, en aquest terreny, no és sinó un desideràtum. O ni tan sols això. Hi ha hagut escriptors que han tractat d'aconseguir-la amb una decidida apetència d'objectivitat impersonal, i s'han proposat el verisme com a meta, però no n'han tret l'entrellat. El verisme és humanament impossible i, de més a més, insípid, i fins i tot inútil. Pla no n'és partidari: «no he estat mai partidari, en aquesta activitat, ni de la taquigrafia ni de la fotografia». Realista, sí. El seu realisme, ell l'ha definit alguna vegada com un «realisme sintètic» (2004 [1966]: 68).

Referent al localisme de Pla, és molt interessant observar com Pla defineix Dalí:

Una curiosa barreja de localisme exacerbant, frenètic, i de dandisme cosmopolita, libèrrim, il·limitat. És molt possible que a través d'aquesta dosificació hagi realitzat l'ideal dels empordanesos il·lustrats que està format de miopia i de presbícia, de proximitats i llunyanies, de l'obsessió per la cosa microgràfica i per l'espai dilatat (2004 [1975]: 193).

¹⁹ L'any 1890 Txékhov féu un viatge a l'illa de Sajalín, on es trobaven els deportats pel govern tsarista. Entre les notes del viatge l'autor rus coincideix amb molts dels supòsits planians: «Sentir los colores, identificar su procedencia, describirlos con palabras de uso común, establecer su composición química» (2005: 72).

²⁰ Respecte de la ironia com a recurs literari vegeu també BALLART 1992.

I clou la seva valoració del pintor català tornant a utilitzar el determinisme com a font creadora: «Vull dir amb tot això que *The Secret Life* és un llibre que no hauria pogut ésser escrit més que per un català dotat dels defectes i de les virtuts típiques de l'empordanès» (2004 [1975]): 197).²¹ Com molt bé diu Carbonell:

La identitat cultural no ve donada per naixement, parentiu o adscripció preexistent a un territori; la identitat és un procés viu que es va modelant amb la memòria que s'adquireix només a través de l'experiència viscuda; la identitat es conrea, va creixent és una relació intersubjectiva viscuda; a mig camí de la vida individual i col·lectiva (2006: 232).

En Pla el determinisme és un factor bàsic. Eliseu Carbonell observa com, per exemple, quan Pla parla de l'Empordà: «el simbolisme de l'oposició dels vents, tramuntana i garbí, és transformat en l'obra de Pla en un materialisme de les condicions reals que creen aquests vents oposats sobre les persones, el paisatge i la història» (2006: 22). És a dir, el que distingeix Pla és que viu i neix en un poble del qual fuig quan pot i al qual no torna en molts anys. Així doncs, la interpretació determinista resulta tan feble com omnicomprendiva de tota la poètica planiana. Que fàcil seria encabir-ho tot dins aquesta interpretació!, però no és així, ens posem com ens posem. Fixem-nos —amb dos exemples— com la biografia que Cristina Badosa dedicà a l'escriptor «compra» i participa d'aquesta idea:

El nom de Josep Pla evoca un món guanyat per l'escriptura: el paisatge familiar (1997 [1996]: 19).

Aquesta admiració [...] evidentment venia, en part, dels suposats orígens empordanesos, és a dir dels valors humans primaris que els empordanesos encarnaven: sinceritat, naturalitat i franquesa, que per a Pla eren a la base de la convivència i de qualsevol activitat (1997 [1996]: 45-46).

Que Pla és localista i determinista és evident sobretot de manera temàtica, però no perdem de vista que Pla és un exemple sobre com, sense desarrelar-se del seu localisme, s'aconsegueix una obra d'abast universal: «No solament seria convenient que anessis a l'estranger, sinó que és necessari que hi vagis. Però no fem, sobretot, la tonteria de desarrelar-nos completament», diu en una carta al seu germà (*apud* XARGAY 1999: 13). Per això, si considerem Pla només com un home localista: «Pla fou un home, un

²¹ Aquest determinisme del narrador Pla amara els teòrics. Fixem-nos en el catàleg *Coincidències*, editat amb motiu de l'exposició portada a terme entre el 25 de juny i el 28 de novembre de 2004 a la Fundació Josep Pla. Dins d'aquest catàleg, Vicenç Altaió deia: «Quan vaig llegir *La vida secreta de Salvador Dalí*, en versió en català, vaig tenir la sensació de llegir-la en el llenguatge de Pla» (2004: 21).

homenot, que estimà la seva terra. Ningú no l'ha descrita, analitzada, millor [...]. La duia a la cara, a la sang, al cor. En sentia el batec, la respiració...» (TORROELLA 1985: 45). Doncs bé, si el considerem com a home il·lustrat, l'hauríem de concebre com un localista il·lustrat, com el resultat d'una vila molt més sacsejada pel mercantilisme que pel món agrari. Pla és un resultat d'una vila surera empordanesa que prioritza el mercantilisme industrial i no el sector agrari. Però si aquest ambient només hagués estat influït pels ideals pagesos, no hagués sorgit un escriptor com Pla. Un escriptor que no manté cap vincle pagès en la seva formació. Si Pla esdevé el que esdevé és perquè fuig de l'ambient local i fa localisme des de fora, o localisme «a la contra» —enfrontant-se a la gran ciutat des de dins d'aquesta. Ell mateix diu que «vosaltres [la gent de Palafrugell] no teniu cap idea de com estan les coses d'Europa perquè no en podeu tenir cap idea» (*apud* XARGAY 1999: 14). Pla sí que parteix d'allò local, però després pren volada. Xavier Xargay considera que Pla va ésser tan gran escriptor perquè «va optar per sortir de Palafrugell, per empeltar-se de l'ambient cultural de Barcelona²² de manera directa i no mitjançant els comentaris tertulians, per viatjar arreu del món, per llegir molt, moltíssim» (1999: 14). A més de donar més ciments a aquesta diferència entre el narrador local(ista) i la persona-periodista cosmopolita, Xargay s'apunta a la tendència de fixar-se en la vida de l'autor per interpretar o valorar la seva obra. Per això J. M. Castellet en el primer llibre teòric sobre Pla (*Josep Pla o la raó narrativa*, 1978) partia d'aquesta visió ortodoxa d'un Pla «pagès de l'Empordà: vull dir que contrastava tot el que veia amb els records infantils d'origen rural. Això el remetia sempre a la terra, a una economia de mercat, [...] a un sentiment del temps fet, [...] del cicle fatal de la natura» (1981: 7). En canvi, Febrés mostra el seu caràcter suposat i ficcional:²³ «La meditació *aparentment autobiogràfica* sobre el temps, sobre la fixació del temps que fuig, es converteix en un exercici constant de memòria personal i col·lectiva» (1999:

²² Pla mai no va ser un partidari entusiasta de Barcelona: «Els catalans són animals que s'enyoren. S'enyoren, què hi voleu fer! Barcelona és la pura anarquia i —salvant algunes excepcions— no és res més» (1988 [1975]: 68). També a l'entrevista que li féu Soler Serrano Pla manifesta que «Barcelona es una ciudad que tiene quinientas o seiscientas pequeñas tertulias pueblerinas mantenidas por la pura añoranza, en las que sólo se habla del pueblo que han dejado. Y eso no tiene sentido, amigo mío. La ciudad es lo antiprovinciano» (1997: 111). Cal remarcar que tant Gaziell com Pla —ambdós fills de la burgesia tapera— mai no van tenir molt bon record de la seva estada a Barcelona: «venint de la pau, l'aire lliure i l'alegria de vora mar, l'encongiment i la promiscuïtat d'un pis barceloní, amb celoberts trístors i veïns desconeguts, em feia un efecte estrany, com si m'haguessin tancat en un pressó malsana» (GAZIELL 1981: 27).

²³ Xavier Pla estructura aquest caràcter ficcional a *Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària* (1997).

20). Febrés ja observa aquest engany²⁴ sobre la suposada sinceritat de Pla, tant a la seva projecció social com en la coincidència amb l'autor dels seus textos, i això porta el teòric gironí a fer un pas més i afirmar que tanta sinceritat pot ser entesa com una ocultació de certs aspectes: «Tota l'obra de Pla és una ocultació de la seva freqüent relació amorosa amb les dones, camuflada sota divagacions literàries sense correspondència amb la veritat de la pròpia vida» (1999: 24).

Com pot ser que una literatura tan quotidiana, de fixacions tan específiques, d'un home retirat i establert de manera definitiva —amb mig segle complet— al Mas Pla de Llofriu a la dècada dels quaranta esdevingui universal? Una resposta és òbvia: pel seu estil amagat. En Pla hi ha una pretesa i exagerada cerca del no-lluïment de l'autor, de la paraula plana i de fugir de la idea romàntica que l'escriptor aporta missatges personals i exclusius. Segons Àlex Susanna, també és l'estil el que «l'emparenta tant o més que amb certs escriptors [...] Stendhal, Leopardi, Goethe, Heine, Valéry, Nietzsche o Montaigne —amb el que en definitiva persegueixen alguns dels principals pintors postimpressionistes de la seva època: un sintetisme expressiu, alleugerit, aeri i elegant» (2005: 12). Febrés creu que Pla opta per una alternativa al ruralisme modernista —pensem en *Solitud* (Víctor Català, 1905)— i al preciosisme estètic dels noucentistes.²⁵ Sobre aquesta qüestió Pla opina que: «el ruralisme literari —d'escola artísticoliterària— és, al meu entendre, horrible. El naturalisme literari rural no és ni natural ni té de la naturalesa un concepte necessari i plausible. És una manifestació de l'art per l'art desproveïda de qualsevol sentit» (1968: 264). L'obra planiana no ha de ser concebuda únicament com un testimoni de l'existència humana en un temps i en uns indrets determinats, sinó que pot ser també estudiada, a partir de les aportacions de Lluís Bonada i de Xavier Pla, com una obra de ficció. Per exemple, Xavier Pla explica com «para Pla el diario, como práctica de escritura fragmentaria que es, parece afirmarse como la única forma de expresión literaria capaz de reflejar una ciudad, un mundo, una época, que están consiguientemente en proceso de fragmentación y de descomposición» (2003: 82). A Pla, per això mateix, no el podem considerar només com un novel·lista,

²⁴ Sobre aquesta distància efectiva entre la imatge de Pla i el Pla més íntim Ignasi Agustí deia que «ha podido pasar por epicúreo un estoico, por periodista un filósofo, por escéptico un apasionado, por sarcástico un hombre de gran corazón» (*apud* FEBRÉS 1999: 69).

²⁵ Segons Badosa, Pla «Dissentia de la proposta estètica d'Eugeni d'Ors, que defensava el joc, la retòrica abans que la vida. Pla creia que l'escriptor no podia prescindir del fet social, i posant com a model Georges Sorel, invertia els termes de la teoria orsiana: és a dir que la forma havia d'estar al servei del contingut» (1996: 52).

de fet Pla no és en un sentit concret un novel·lista. Deia Carles Soldevila que: «El memorialista que vol traçar una narració contínua difícilment pot ser alhora complet, viu i autèntic. [...] Si pretén restar exclusivament fidel a la seva memòria, no té altre remei sinó donar un seguit d'episodis fragmentats» (2002: 18). I Pla, com a bon memorialista, sempre utilitza els gèneres com a gran arquitectura²⁶ on encabir els seus textos. Fixem-nos en dues reflexions: la de Josep C. Vergés i la de Geli i Huertas Claveria respectivament:

Ell [Pla] no sap escriure ficció precisament perquè no sap tenir un esquema abstracte al cap. El primer llibre d'*Els pagesos* encara falta que sigui més lligat. Comença dient que farà un viatge per can pagès i es passa molta estona sense ni pensar que estava viatjant d'alguna manera o altra. Potser és la influència periodística (2007: 169).

Com és sabut, Pla va abandonar la novel·la perquè, intel·ligent com era, veia que no se'n sortia, mentre que Pedroló i Benguerel van dur a terme unes carreres força interessants en narrativa (1990: 46).

En aquest treball intentarem reivindicar i demostrar a partir de *Direcció Lisboa* la notable capacitat creativa i ficcional enfrontada a la contribució excessivament mimetista que han mostrat fins ara part dels intèrprets de l'escriptor. El que és ben obvi és que la poètica planiana és mimètica, ja que ens parla i ens situa als lectors dins conjunts de referències ben comunes però, tal com explica Michel Foucault: «En el momento en que colocan al espectador en el campo de su visión, los ojos del pintor lo apresan, lo obligan a entrar en el cuadro, le asignan un lugar a la vez privilegiado y obligatorio» (1985: 15). Però, si tan sols féssim cas d'aquesta explicació mimètica, Pla seria «només» un gran escriptor que va construir una gran obra. Pla, però, manté i promou contínuament una gran capacitat d'inventar-se a si mateix, de crear conceptes i teories que el rodegin ja siguin més o menys certes. Així, la correcta assignació de la veu narrativa és primordial no només per datar i situar correctament els textos, sinó també per a la posterior atribució d'aquests. L'aportació —fonamentada i estructurada— de Xavier Pla que delimita la distància entre autor planià i personatge planià (ambdós amb el mateix nom) és vital a causa de l'enorme esforç d'assimilació i analogia que va dur a terme Pla durant tota la seva vida i que dificulten la creació avui d'una biografia sobre Josep Pla i Casadevall. Sobre aquest tema Carbonell diu:

²⁶ Coincideix en aquest terme Xavier Pla: «Pla se sirve del dietario como *arquitectura textual* ideal para reescribir y ordenar una serie de textos de origen, intencionalidad y tonos muy diversos» (2003: 82).

Moltes de les informacions que tenim sobre la personalitat de l'escriptor Josep Pla estan distorsionades pels estereotips, com aquell del pagès que es dedica a escriure gairebé per error, que ell mateix transmetia en la seva forma de parlar, de vestir o de fer-se els cigarrets. Però, tot i això, resulta una mica difícil d'entendre per què en general s'ha tingut tant interès en l'escriptor i aparentment tan poc en el personatge (2006: 21).

I, contestant a la pregunta de Carbonell, podem donar una resposta: s'ha tingut tant interès en l'escriptor perquè la dimensió pública d'aquest ha eclipsat gran part de la seva obra.

La ficció de *Direcció Lisboa* indica al lector que la poètica no és tan sols representativa (mimètica), sinó també representada; una mena de «Portugal representat» per un personatge amb el mateix nom que l'autor. La poètica planiana s'ha d'entendre com un mosaic de textos, les lectures dels quals no acaben mai, encara que tinguin un únic sentit. Quan cerques una referència, qualsevol text planià et contesta amb més referències, que alhora en duen implícites unes altres. El que deixa ben clar l'estudi profund de qualsevol llibre de l'*Obra completa* és com no hi ha un accés al passat sense una mediació inevitable de les empremtes textuais. Dit d'una altra forma: només podem accedir al passat per la textualitat, la qual cosa no vol dir —com diuen certs autors postmoderns— que el passat sigui només textual. Com molt bé diu Philippe Berthier:

Quien deje de creer en la posibilidad de identificar unos enunciados como verdaderos y otros como falsos sólo tiene dos alternativas. La primera es desistir tanto de los esfuerzos por decir la verdad como de los esfuerzos por engañar. Eso significaría abstenerse de hacer cualquier afirmación sobre los hechos. La segunda alternativa es continuar haciendo afirmaciones que pretenden describir cómo son las cosas, pero que no pueden ser otra cosa que charlatanería (2007: 74-75).

Al text que ara us presentem volem fugir d'ambdues alternatives i mostrar més solucions que cercar o crear problemes. La característica que fa de Pla un clàssic contemporani és que en els seus textos s'expressa el real a la mateixa vegada que es construeix una crítica de la pretensió de veritat del llenguatge i de l'obra tancada. Vegem-ho amb aquesta reflexió metaliterària en què presenta la dificultat dolorosa de conèixer racionalment la realitat i que no és tan lluny de la sentència de Wittgenstein segons la qual «Los límites de mi lenguaje significan los límites de mi mundo» (1999: 143):

Tot això, ho dic perquè a mi em sembla que, en l'obra de Cunqueiro, hi flota una interrogació sensacional: no s'hi sap el que és la realitat. Aquest és un fenomen enorme, perquè en aquest món no hi ha ningú que sàpiga el que és la realitat —i en aquest sentit la seva obra és d'una veritat literal. La realitat és dels naturalistes? És la dels fantasiosos? És la dels celtes? És la dels mediterranis? És la dels erudits? És la dels qui no coneixen l'exactitud ni la puntualitat? La realitat és la meua? És la dels altres? (En aquestes dues últimes preguntes hi ha la millor obra literària i teatral de Pirandello.) La realitat, és un simple joc mental? Ningú no sap el que és la realitat. Arribats ací i pensant un moment en Cervantes —que en definitiva és el creador del realisme literari modern, pensant sobretot en els seus embats contra les novel·les de cavalleria, que considerava una fantàstiqueria irreal, i que donà lloc, per contrast, a la novel·la picaresca i al fenomenal Quevedo i al rector de Vallfogona—, Cunqueiro se m'apareix com un escriptor de tendència literària profundament anticastellà, enamorat de la fantàstiqueria que Cervantes dinamità (PLA 1988 [1975]: 334).

Pla es pot apropar també als exemples narratius més contemporanis com els de Pirandello o la pràctica dels heterònims de Pessoa. Pla, com aquests dos escriptors, i com gran part de la literatura del segle XX, s'ocuparà de l'escriptura del jo, del precari sentiment sobre la identitat. Segons Eduard Vilella, la literatura del segle XX ha preferit la idea d'un jo inconscient i variable que erosiones «la idea d'un jo monolític, rocós, estable» (2007: 19).²⁷ Com diu Gerard Bagué: «Pla, encara inabastable. Als 25 anys de la seva mort, l'escriptor de Palafrugell continua obrint interrogants, suscitant polèmiques i guanyant lectors» (2006: 1). La contemporaneïtat en Pla es troba indissolublement lligada a la seva ocultació i falsa recreació dins el text. Ell entén de manera fantàstica —i aquí les seves lectures dels memorialistes francesos són imprescindibles— que tota realitat és tan real com discontinua, tan sòlida com en constant formació. Pla, enfront de les formes i els conjunts tancats, proposa una dislocació i obertura d'aquests. Davant l'art com a obra closa, el procés; davant la interpretació, l'equívoc; davant de la gran narrativa, l'antirelat; davant de la transcendència, la immanència... i sobretot assumir allò local i quotidià com a constructor d'una poètica. Pla va amagar tantes coses com digué. Madame de Staël iniciava les seves memòries de la següent manera: «Me propongo narrar lo que he vivido durante diez años de destierro. No lo hago para que se hable de mí» (2007: 19). Que Pla crea un personatge és clar, ara... el crea per amagar-se o per explicar-se? Pla entra i surt dels seus propis límits, i dona a entendre que els límits i les màscares existeixen també per traspasar-los. Per això, en les pàgines que ara continuem

²⁷ Eduard Vilella observa que «No és estrany que sigui el segle de Pessoa, Pirandello, Borges... qui n'hagi potenciat més els efectes laberíntics de *mirall*» (2007: 23).

mostrarem els límits d'aquesta interpretació portuguesa. Una interpretació que, tot sigui dit, és la que millor ens pot explicar Josep Pla, perquè vincula de manera natural l'espai privat amb el públic i perquè mostra i demostra la concepció política que tenia Pla sobre la Península Ibèrica al recull de textos que o bé versen sobre Portugal o bé trascorren amb destí o *Direcció Lisboa*.

2. LA PRESÈNCIA DE PORTUGAL EN LA VIDA I L'OBRA DE JOSEP PLA

Eso de iberia es geografía.
La Península, piel de toro.
El hombre en la Historia confía.
Quiero España: voces y coro

Jorge Guillén, «Paisaje consentido»

Ara: el meu país és tan lluny, tan separat de Portugal! Serà possible de tornar-hi? Serà difícil, però em sembla que faré mans i mànigues per tornar a Portugal.

Josep Pla, *Direcció Lisboa*

Portugal ha estat tan important a la vida de Pla com poc tractat pels seus biògrafs. Havia estat el tema dels seus escrits a *Destino* de manera intermitent²⁸ tant a la dècada dels quaranta («Recuerdos: Mi primer viaje a Portugal», 1942: 8) com a la dels cinquanta²⁹ («Portugal-Salazar, Veinticinco años después», 1953: 1), dels seixanta («Angola es Portugal», 1961: 11-14) i, sobretot, dels setanta («Portugal: Informaciones», 1974: 19). Portugal, d'altra banda, com ja hem dit, emergeix just enmig dels dos eixos vertebradors de tota la poètica planiana: França i Itàlia. Els estudiosos de Pla, amb certa lògica, han centrat els seus esforços en aquests dos imaginaris de l'escriptor català. Pla mai no amaga gran part de les seves fonts d'informació: «En fi: si volen tenir una idea del

²⁸La llista completa dels articles de Pla a *Destino* sobre Portugal són els següents: «Recuerdos: mi primer viaje a Portugal», núm. 274 (17/10/1942), p. 8; «Recuerdos: mi primer viaje a Portugal II», núm. 276 (31/10/1942), p. 8; «Recuerdos: mi primer viaje a Portugal III», núm. 277 (7/11/1942), p. 8; «Recuerdos: mi primer viaje a Portugal IV», núm. 279 (21/11/1942), p. 8; «Portugal Hoy», núm. 430 (13/10/1945), p. 6-7; «El Doctor Oliveira Salazar», núm. 670 (10/06/1950), p. 1-3; «El Doctor Oliveira Salazar II», núm. 671 (17/06/1950), p. 3-6; «Portugal: El color», núm. 834 (01/08/1953), p. 16; «Portugal-Salazar-veinticinco años después», núm. 834 (01/08/1953), p. 3-4; «Portugal-Salazar-veinticinco años después II», núm. 835 (10/08/1953), p. 5; «Portugal-Salazar-veinticinco años después III», núm. 836 (15/08/1953), p. 6; «Portugal-Salazar-veinticinco años después IV», núm. 839 (05/08/1953), p. 4; «Angola es Portugal», núm. 1.255 (26/08/1961), p. 11-14; «Cosas de Portugal», núm. 1.865 (30/06/1973), p. 18; «El libro del general Spínola sobre el mundo portugués», núm. 1.908 (27/04/74), p. 9; «La cosa colonial portuguesa», núm. 1.910 (11/5/1974), p. 17; «Portugal: Informaciones», núm. 1.912 (25/05/1974), p. 12; «Portugal: La situación metropolitana y colonial (y IV)», núm. 1.914 (08/06/1974), p. 17; «Portugal: Algunas noticias», núm. 1.933 (19/10/1974), p. 7; «Portugal: Las últimas noticias», núm. 1.935 (02/11/1974), p. 19; «Un informe del embajador italiano en Lisboa sobre Portugal», núm. 1.940 (07/12/1974), p. 29; «Portugal: ¿Hacia dónde va?», núm. 1.948 (01/02/1975), p. 15; «Portugal: El proceso de miseria y de dictadura va en aumento», núm. 1.956 (29/03/1975), p. 16; «Portugal: Quiebra de la democracia», núm. 1.963 (14/05/1975), p. 26; «Portugal: Algunas noticias», núm. 1.976 (14/08/1975), p. 15; «Portugal: El proceso sigue», núm. 1.991 (27/11/1975), p. 72.

²⁹Si fem cas a l'epistolari de Pla hem de numerar dos viatges lusitans a la dècada dels cinquanta. Pla li escriu a Josep M. Cruzet (a dia 12 de juliol de 1953) el següent: «Amic Cruzet: He arribat a Portugal ara mateix. El viatge ha estat pesat. Portugal m'ha agradat molt —moltíssim—. El centre —que fa que Portugal sigui tan lluny— és molt pesat». Cruzet escriu a Pla (a dia 26 d'agost de 1957) el següent: «Amic Pla: Rebo la seva del 21 i li dono benvinguda al seu retorn de Lisboa, confirmant-li l'envio d'exemplars d'autor i de 2.167 pesetes» (GALLOFRÉ 2006: 620).

terratrèmol de Lisboa del 1755, llegeixin la descripció que Oliveira Martins fa del fenomen en la seva indispensable, prodigiosament amena “História de Portugal”» (1988 [1975]: 157). Portugal seria un viatge més, un paisatge més dins tot l’itinerari planià si no fos per les conseqüències que comportà a la vida i obra de Pla. Portugal s’imposa dins la biografia planiana per tres motius: l’experiència portuguesa del germà de Josep Pla (Pere Pla), la relació política que manté Cambó amb l’iberisme i la indústria surera,³⁰ la qual vincula el primer motiu amb el segon. Família, política,³¹ i economia... era impossible, doncs, que l’escriptor no dediqués atenció a Portugal.

2.1. El vincle taper entre Palafrugell i Portugal

El principal vincle taper entre Palafrugell i Portugal, a la vida de Pla, fou el seu germà Pere, que va residir dinou anys a Lisboa com a director tècnic de la delegació portuguesa de la Crown Cork Company.³² Palafrugell va ser convulsionada per la indústria del suro que, en un futur, tindria en Portugal un altre dels seus territoris productius.³³ Per exemple l’empresa Barris —amb departaments de vendes a la majoria de països— tenia una seu a la ciutat portuguesa de Silves.

El mateix Pla comenta el següent:

³⁰ Febrés explica la importància de la indústria surera a la vida de Pla: «El fet que determina la singularitat de Palafrugell en l’època de formació de Pla és l’expansió social i econòmica provocada per la implantació del treball del suro des de la segona meitat del segle XVIII. Es va produir sobre la base de l’artesanat multiplicat a gran escala i no pas sobre la del maquinisme o el peonatge, com al sector tèxtil a altres punts de Catalunya» (1997: 24).

³¹ El transfuguisme de diari entre *La Publicitat* i *La Veu de Catalunya* (hivern 1927) es completa amb l’encàrrec de realitzar una hagiografia del polític català. També és paradoxal la gran distància entre la quantitat de citacions de Pla envers Cambó i la falta de citacions del polític envers l’escriptor. Fixem-nos com, quan Cambó parla de la Conferència Internacional de Gènova, no cita Pla en cap moment: «Durant la Conferència de Gènova es produí un fet curiós: mai no vaig tenir la menor intenció d’assistir-hi, però els diaris varen fer circular el rumor que no hi havia anat per tal de conferenciar amb Walter Rathenau, el cap de la delegació alemanya, amb el qual jo tenia una bona amistat: en rebre un dia els periodistes que anaren a visitar-lo (un d’ells “Gaziel” i el corresponsal de l’*ABC*, el nom del qual no recordo) li preguntaren si era cert que jo havia conferenciat amb ell» (1981: 360).

³² Pere Pla havia treballat en el període de 1923 a 1947 a Manufacturas de Corcho S.A., empresa surera establerta a Palafrugell. L’any 1947, Pere Pla s’establirà a Lisboa per dirigir la delegació portuguesa de l’empresa rival Crown Cork Company, on va treballar fins a 1966.

³³ Vegeu una carta de Josep Pla datada el 22 de desembre de 1956: «Els esforços dels tapers per l’elevació del canvi, per ara, han resultat negatius. Això és una vall de llàgrimes. No hi ha pedidos, i tot està cobert pel més negre pessimisme. Mai havia sentit a parlar tant de Portugal com ara. El fet és que la productivitat és nul·la —o molt baixa— i que aquesta minva cal atribuir-la tant als patrons com als obrers. Ramiro Medir em deia, fa dos dies, que un barrinaire a Portugal fa el 35% més de taps per dia que un d’aquest país» (1996: 245).

Yo vivo a un kilómetro y medio de Palafrugell, al lado de dos o tres carreteras, y mi centro es una población del corcho industrial, y ahora también turística, denominada Palafrugell. Antiguamente fue una pequeña población agrícola, literalmente estropeada por la industria del corcho. Esta industria se dio sobre todo después de la guerra del 70 con una cierta virtualidad, y se construyó un pueblo verdaderamente destartado, triste e implacable (*apud* SOLER SERRANO 1997: 109).

Quan l'escriptor fa el seu primer viatge a Portugal, l'any 1921, la incidència del «suro portuguès» a Palafrugell³⁴ és més mítica que pràctica, més influïda pel passat que pel seu present. Pla creu que els tapers són la decantació natural del pagès. «L'any 1803 un taper d'aquesta comarca guanyava un jornal superior al d'un teixidor, que era l'obrer català més qualificat i més ben pagat» (2004 [1968a]: 508). La producció surera a Girona existia des de final del segle XVII, quan França i Anglaterra comencen a demanar taps de suro vàlids tant per transportar ampolles com per al tancament hermètic d'aquestes. La mateixa indústria francesa s'anirà escorant cap al sud del país fins a arribar al nord de Catalunya. Segons consta al Museu del Suro de Palafrugell, «el primer taper conegut fou Guerau Esteve Llach, que l'any 1739 tenia un obrador a Tossa de Mar en el qual treballaven tres operaris francesos. A final del segle XVIII a cada poble català amb suredes hi havia tapers». Aquesta informació s'extreu de *L'economia del set-cents a les comarques gironines*, de Francesc Ferrer i Gironès, que narra les diferents investigacions per aconseguir datar el primer taper català. Vegem-ho:

Ramiro Medir fa esment de les diverses opinions que s'han formulat sobre el lloc i la data del naixement de la indústria tapera. El que dona una data més primerenca és José A. Borrallo, que la fixa al final de segle XVII, i l'atribueix a un alemany, però la data de creació l'estableix en el 1760; els autor Josep Gich i Fontanet i Manuel Fernando Gil fan constar que l'origen va ser a Llagostera, pels volts de 1750; finalment, Jaume Maspons i Camarsa afirma que el començament de la indústria tapera va ser a Agullana, pel Sr. Guinart, amb l'ajut d'operaris rossellonesos, però no especifica cap data. Ramiro Medir va investigar els llibres parroquials d'inscripcions matrimonials de Palamós, Llagostera, Cassà de la Selva, Sant Feliu de Guíxols, Palafrugell, Agullana, Calonge, etc. i va trobar que la primera referència sobre l'ofici de taper als registres és del 1756, quan es va casar a Palamós, un tal Josep Gamirà, que hi figura coma «treballador de taps de suro» [...] Pero heus ací que tot això encara ha resultat superat, atès que per un treball de Benet Julià s'ha demostrat que la indústria suro-tapera de les nostres comarques va néixer molt abans, ja que en el llibre de Notaria de Sant Feliu de Guíxols, el 25 de maig de 1739 es verifica fefaentment que

³⁴ A la dècada dels seixanta —amb els acords entre Franco i Salazar—, la indústria tapera es gestionarà des de Palafrugell. De fet, a Franco li preocupava molt «la diferencia con Portugal pensando en el futuro de la nación vecina; y así se lo dije a Salazar la última vez que nos vimos. Creo que nuestro amigo ha de preocuparse más de aumentar el nivel de vida de su pueblo, tan sufrido y austero de natural (*apud* SAINZ 1981: 227).

a casa de l'empresari taper Guerau Esteva Llach, a Tossa de Mar, feia més d'un any que hi treballaven tres operaris francesos. [...] Però encara aquesta data de 1739 potser no és la definitiva, atès que segons Esteve Cruañas, al Llibre d'Òbits de la parròquia de Sant Feliu de Guíxols del 1636 hi figura una inscripció del traspàs de Jaume Ferrer, «carrador del Regne de França», amb la qual cosa, si fos veritat, es verificaria la presència d'operaris de la indústria suro-tapera cap al segle XVII (FERRER I GIRONÈS 1989: 190-191).

Així i tot, la influència de la indústria surera a l'Empordà va ser tan intensa que l'any 1884, segons dades del llibre de José Gich Fontanet y Manuel Fernando Gil *La industria corcho-taponera* (Girona, 1885) hi treballaven a tot Catalunya 8.526 homes i 783 dones, xifra que es redueix en cinquanta anys: 2.700 homes i 3.300 dones. Portugal a la dècada dels anys vint del segle XX fa suro, però no taps. Una vegada finalitzada la Primera Guerra Mundial comença a augmentar-ne la producció. Francesc Cambó — igual que les grans empreses internacionals— s'interessa per la indústria surera,³⁵ i mitjançant la Corporación General del Corcho (COGECO) a la dècada del 1930, vol monopolitzar el suro. Fins a la Guerra Civil la indústria surera és gairebé només exportadora. Als industrials surers els interessa el lliurecanvisme per als seus productes però que surti gravada la primera matèria. Cambó el que intenta realment —cosa que molesta la majoria d'industrials— és obtenir el monopoli de la primera matèria.³⁶ La indústria surera —que va tenir la seva edat d'or a l'últim quart de segle XIX— era l'únic sector de la indústria catalana dedicat gairebé en exclusiva a l'exportació. N'hi havia més de 1.200 fàbriques i sobre el tombant de segle s'introdueix de manera directa la mecanització, mitjançant l'empresa Miquel, Vincke i Meyer, d'aquesta manera se'n reduïa el nombre d'obers. A mitjan dècada dels trenta del segle XX uns 6.000 obrers del sector a Catalunya i uns 8.500 a Espanya treballen dins aquest sector.³⁷ A la *Revista Corcho-Taponera* publicada a Sant Feliu de Guíxols podem llegir un article firmat per D. Primitivo Artigas, enginyer cap de Montes, titulat «La Industria Corcho-Taponera», en què ens explica la relació entre la lluita aranzelària i la indústria tapera:

En 1845 se prohibió [...] la exportación del corcho en plancha, mas como en los aranceles publicados antes de los dos años siguientes, se decretaba libre

³⁵ Per exemple Geli i Huertas parlen de «su compañía de corchos de la Lliga» (1990: 15).

³⁶ Pla a *Direcció Lisboa* explica que: «Quan el senyor Cambó provocà la Companyia General del Suro, encara impressionat pels Salts del Douro, en els quals tingué un tan gran paper, sobretot en relació amb la indústria del País Basc, cregué que s'havia de fer una unió de fabricants europeus de suro, cosa que en grandíssima part aconseguí. Ara: s'equivocà en la mateixa base de l'impressionant afer. El que s'havia d'haver aconseguit és que els gran magnants territorials andalusos i extremerys del suro s'entenguessin amb els grans magnats del suro de Portugal. Aquesta unió era impossible» (1988 [1975]: 141).

³⁷ Vegeu BALCELLS 1980: 419-420.

la exportación de dicho producto, los fabricantes de San Feliu de Guíxols elevaron una instancia al jefe superior político, acompañada de un informe favorable del Ayuntamiento, pidiendo se prohibiera la extracción del corcho en plancha, ó que se le impusiera un derecho de exportación que compensara el que por Francia e Inglaterra, se gravaba a los tapones; por lo que parece quedó subsistente la R.O. de 1845 que, como hemos dicho, prohibía la salida del corcho en plancha. [...] En 1876, 77 y 78 vióse amenazada casi de muerte, la industria taponera, a consecuencia de los fuertes derechos con que estaban gravados los tapones, y de la amenaza de aumentarlos notablemente, desde 1º de Enero de 1880 (1892: 2).

A la biblioteca del Museu del Suro de Palafrugell podem trobar el *Opúsculo suplementario de la memoria sobre la liga aduanera hispano-portuguesa*, de Marcial de Trinchería; un recull de diaris portuguesos i de cartes rebudes per l'autor sobre una campanya de conferències duta a terme a Portugal, l'objectiu de la qual era promocionar una memòria sobre la Liga Aduanera Hispano-Portuguesa. N'extraïem el fragment que correspon al *Diario do Alentejo* (Évora) a dia 4 de juliol de 1893:

Recibimos la visita de este ilustre é incansable propagandista catalán defensor constante de la producción y de la industria corcho-taponera de la península Ibérica. Concluidos é impresos ya sus importantes estudios sobre la producción y elaboración del corcho y su industria en la Península, dejó su noble solar de «Trinchería-Güito Llach» en Casá de la Selva, provincia de Gerona, y vino directamente á esta ciudad para ofrecer á la ilustre dirección de la Federación Agrícola del Distrito y á algunos amigos, ejemplares de su bien trabajada, y muy digna de atención, *Memoria sobre la liga aduanera hispano-portuguesa*, libro pulcramente impreso y que corresponde á los profundos conocimientos teórico-prácticos, que su talentoso autor pródigamente distribuye en todas partes, defendiendo con mucha elocuencia y entusiasmo la palpitante cuestión corcho-taponera de la península Ibérica (TRINCHERÍA 1893: 3).

A la memòria *L'indústria suro-taponera al Baix Ampurdá*, Emili Serrat Banquélls explica la gran revolució que suposa el suro per a la província de Girona. L'autor intenta demostrar que no fou França la inventora de la indústria suro-tapera:

La provincia de Girona fa uns cent cinquanta anys escasso qu'era una de les més pobres de Espanya. Els seus arbitris estavan reduhits al conreu de la terra, la que ja d'ella mateixa es poch fértil tota vegada que si produheix alguna cosa, es degut al inméns treball que'l pagés hi fa. [...] Las vinyas al Ampurdá, el contrabando á la Frontera y una mica de pesquera a la Costa: res més. No s'aprofitavan els salts d'aygua del Ter y del Fluvià, ni'l suro de las serras ampurdanesas s'empleava en altre cosa qu'en fer foch (1901: 17).

Acte seguit, l'autor explica com s'inicia l'origen del suro en una tradició popular que farà enriquir la regió catalana i que crearà enveja a França:

Segons contan tradicions populars recollidas en alguns pobles de la nostra encontrada, uns quants anys abans de la Guerra de l'Independencia, en la que tant ferm y tan resolt se mostrá'l geni de nostra estimada Catalunya, un francés s'establí a Llagostera y alli, segons se diu, ab molt de misteri comensá a fer taps de suro d'un modo barroer y rústech [...]. Els habitants del Baix-Ampurdá, gent llesta, de senys clar y de geni que, per l'avensament de todas las ideas profitosas, no té aturador, foren els que ab més fe, més constancia y més entusiasme, se dedicaren á l'explotació d'aquell negoci. Aixís arribém á comensaments dels segle XIX, y trovém establerts á Sant Feliu de Guixols els Batets y Patxots; á Palafrugell els Barris, Genís, Masdevall, Girbal y altres [...]. Aixís aná creixent, creixent fins que per allá'ls anys que van de 1835 a 1840, entrá ja en periodo de lluyta. Veyent, l'envejosa Fransa, el negoci que'ls ampurdanesos realizavan ab els taps, intentà robarnos la llur fabricació y vingué á la provincia de Girona y agavellá tot el suro que li fou possible, emportantsel á casa seva. Més, com no tenía treballadors que'n sapiguéssin treure profit,³⁸ contractà collas d'operaris ampurdanesos donántlosi crescutíssims jornals, lo que motivà una crisis molt forta á la que va posarhi ma el Govern espanyol l'any 1845, dictant una real ordre prohibint, en absolut, l'exportació del suro en pannels de la provincia de Girona; prohibició que's mantingué fins al any 1869 (1901: 18-20).

La indústria del suro també va influir Pla a través del seu futur editor, Josep Vergés i Matas, hereu d'una família benestant de Palafrugell que no suportà el nou paradigma industrial de principi del segle XX. Tal com explica Febrés:

A Vergés li havia tocat ser l'hereu de l'imperi palafrugellenc de can Barris. Havia estat una de les famílies més riques del municipi, propietària de la principal fàbrica surera a més a més de ser una de les famílies que van introduir els taps de suro, la qual no es va saber adaptar a la reconversió industrial de començaments de segle (1997: 175).

Pla aprofita qualsevol ocasió per vincular la indústria surera amb el debat entre proteccionisme i lliurecanvisme. Debat que podem trobar ja l'any 1837 quan es va gravar l'exportació de suro gironí alhora que l'eliminava dels altres dos competidors dins l'Estat espanyol: Andalusia i Extremadura.³⁹ Concretament la R.O. de dia 25 de

³⁸ L'autor a la pàgina 20 insereix la següent nota al peu: «Això prova que no fou Fransa l'inventora de l'indústria suro-tapera».

³⁹ Quan l'any 1932 s'han d'organitzar comissions que defensin els drets dels industrials es trien dos representants de Catalunya, dos d'Extremadura i dos d'Andalusia. El fet que la II Conferència Internacional del Suro s'organitzés a Lisboa ja ens mostra com el punt neuràlgic havia estat traslladat de costa a costa de la península Ibèrica. L'any 1935, sota el títol «Hi ha bones impressions sobre la indústria suro-tapera» (dins el volum quaranta-dos de l'*Obra completa: Cròniques Parlamentàries* (1983) (1934-

gener diu «S'autoritza l'exportació del suro extremeny amb destinació Portugal amb uns aranzels de 12 rals de billó per quintar» (HERNÁNDEZ 2002 :19). Des de 1819 el Govern de l'estat gravava amb noranta-nou rals de billó el quintar de suro en planxa⁴⁰ destinat a l'exportació i els taps amb un ral de billó el quintar. S'argumentava que si augmentaven el nombre de fàbriques comportaria una elevació dels productors al bosc. Fet i fet, això era una defensa del proteccionisme per a la primera matèria i per potenciar la sortida de productes elaborats amb baixos aranzels. El que és evident, i en aquest punt Pla es fa el desentès, és que una indústria com la surera bevia directament de l'afany exportador i que aquest depenia moltíssim del mapa geopolític de l'època. Dins d'aquest context es produeix una pausada deslocalització de la indústria surera cap a Portugal. Tal com explica Santiago Hernández:

A finals de maig de 1921 s'adverteix una davallada en les vendes del sector surer i una nova crisi tornava a reduir el nombre de jornals i deixava obrers al carrer. [...] Les causes d'aquesta crisi foren diverses, destacant entre totes la sobreproducció. La producció dels països neutrals s'afegí a les dels que havien estat bel·ligerants. Les polítiques restrictives a la importació i les devaluacions monetàries portaren a un excés de producció (2002: 33).

El proteccionisme s'havia fet fort a Catalunya des de final del segle XVIII: l'industrialisme que venia de França necessitava de les defenses sòlides i de les garanties que podia aportar el proteccionisme. Hina explica com:

La industria catalana desde 1820 depende sobre todo del mercado español. Por eso tienen lugar en la historia de la Cataluña moderna una censura profunda, una «evolución española» que, como ha señalado insistentemente Pierre Vilar, tiene desde entonces como consecuencia la confrontación continua con la España agraria [...] És a dir, la nova indústria (per exemple, la tèxtil) catalana reclama una política proteccionista enfrontada a les necessitats de l'Espanya no-industrial (1986: 80).

L'any 1870, el suro tornarà a ser insuficient i es començarà a comerciar amb suro del sud d'Europa i de Portugal. Més de cent anys després, l'any 1978, a *Destino* podíem llegir l'article següent d'Antoni Plaja i Mateu titulat «Réquiem para la industria corchotaponera?», que mostra el total desarrelament dels tapers de l'Empordà cap a Portugal:

1936), p. 481-482). Pla diu el següent: «Es troben a Madrid una delegació de la Cambra de Palamós, de la Cambra de Comerç de Sant Feliu i del Foment Suro-taper de Palafrugell, la qual delegació, acompanyada dels diputats senyors Badia i Mairal, visità el president Chapaprieta» (1983: 481).

⁴⁰ El suro en planxa és la matèria primera.

El Baix Empordà es un país de escépticos, la industria corcho-taponera está viviendo como quien dice sus postreros momentos. Este escepticismo está por lo que parece vacío de contenido por cuanto el tratado de favor que el estado español está a punto de conceder a Portugal va a representar la puntilla para este sector. Al eliminarse el desarme arancelario con los lusitanos sus productos, entre ellos el corcho, invadirán nuestro territorio sin que las empresas corcho-taponeras autóctonas puedan ofrecer la más mínima resistencia, al reventarles los precios los negociadores» (1978: 24).

L'historiador Raymond Carr⁴¹ explica que els fanàtics catalans del proteccionisme català creien que era el lliurecanvisme el que perjudicava la indústria catalana. Carr creu —per contra— que: «si algo destruyó fue, para ventaja relativa de los talleres catalanes, la antigua industria lanera semidoméstica diseminada por las ciudades y pueblos de España; una vez más la España periférica triunfaba sobre el centro» (2003 [1969]: 376-377). França no tenia prou matèries primeres de suro i a partir de 1868 comença a importar grans quantitats de vi espanyol, a causa de la fil·loxera de les vinyes franceses.⁴² Per això, els tapers (els treballadors que feien taps de suro) i per extensió tots els inclosos dins la indústria surera, s'estableixen a Girona a final del XVIII. Santiago Hernández situa els primers *tapiers* el 1760:

En la visita pastoral que el bisbe de Girona D. Manuel Anton de Palmero y Rallo va fer a Palafrugell entre els dies 28 de maig i 1 de juny de 1760, hi va administrar el sagrament de la confirmació a una notable quantitat de nois i noies de Palafrugell i dels llocs propers. En les inscripcions corresponents hi trobem explícita la forma *tapier* atribuïda a l'ofici de pares i padrins (2002: 16).

De la mateixa manera que la insuficiència del suro a França va desplaçar el mercat i la producció tapera a Girona, el mateix comerç —quan el suro va ser insuficient per complir la demanda, cap al 1870— es desvià al sud d'Europa i a Portugal. Així, els comerciants de Palafrugell van haver de viatjar contínuament per comprar matèries primeres. Es creà un flux comercial sòlid que afavoria els intercanvis de professionals com el cas de Pere Pla o el de Josep Genís, encarregat de la fàbrica de Seixal, població molt propera a Lisboa. El mateix Pla narra el següent:

⁴¹ Carr es mostra molt crític amb l'ús del proteccionisme per part de la burgesia industrial catalana: «La inseguridad catalana —que estaba en la raíz del movimiento en favor de la protección— no provenía simplemente de un deseo de levantar una industria siderúrgica y naval que estaba dejando a los vascos; también provenía de la sensación de que, a pesar del aumento de la producción los industriales textiles catalanes no habían conseguido crear una industria verdaderamente competitiva» (2003 [1969]: 376-377).

⁴² Explica Raymond Carr que «con treinta vapores al mes transportando vino desde Tarragona a los puertos franceses, España dominó el mercado mundial de vinos» (2003 [1969]: 377).

De seguida es veié que el suro del país era insuficient, i això donà lloc als primers *arriendos* de finques de suro d'allà baix. Quan diem allà baix volem dir un lloc o altre d'Andalusia o d'Extremadura. El suro d'aquestes finques era transportat —com avui encara es fa— de Sevilla o Huelva als ports de Sant Feliu i Palamós, per ésser elaborat a la comarca. Es muntà així mateix el negoci d'exportació de mercaderies, i això donà el primer toc cosmopolita a la comarca [...]. Encara hi ha racons a Portugal en què hi ha famílies d'aquí, emigrades fa cent anys, que parlen català (1968: 508-509).

D'aquesta situació que especifica en alguns dels seus textos, en treu la conclusió que el lliurecanvisme ha resultat remei i malaltia ahora:

El negoci del suro a Espanya és, probablement, l'únic que queda de caràcter lliurecanvista i totalment dominat pels productors de primera matèria, que són contra la industrialització, o sigui contra el proteccionisme del treball. El que volen els terratinents és vendre la primera matèria al primer que els compra, cobrar els diners i utilitzar—los al seu gust. Ara bé, aquests elements han tingut una tal força a Espanya, que tota la indústria ha estat a les seves ordres. El lliurecanvisme ha estat total. [...] El lliurecanvisme de la primera matèria explica que la indústria s'hagi escampat pertot arreu [...]. En el suro, la primera matèria és a Espanya, però la industrialització ha estat a l'estranger, perquè la primera matèria ha estat venuda i ha sortit sense cap obstacle (1988 [1975]: 568-569).

L'any 1921 la indústria portuguesa havia quintuplicat la seva producció. Fins a tal punt el suro esdevé una qüestió d'estat que es constitueix un grup parlamentari al Congrés dels Diputats format per representants de les províncies «sureres»: Girona, Barcelona, Càceres, Badajoz, Sevilla, Huelva i Cadis.⁴³ Tot seguit, la importància del mercat exterior augmenta i comença a decaure la producció artesanal. Pla ho explica detalladament en fragments com el següent:

En un moment determinat, el suro intercomarcal fou insuficient per donar l'abast a la indústria i calgué anar a buscar la primera matèria on es trobava —o sigui, a les grans àrees d'Extremadura i d'Andalusia. És el que feren els nostres fabricants i llavors es trobaren amb el gran obstacle: amb un esperit general lliurecanvista impossible de rompre pel fet d'estar encarnat en el grup de pressió més important d'Espanya: el dels grans latifundistes andalusos i extremenys, grup d'una força a la política general i econòmica d'Espanya total. [...] Davant d'aquesta immensa i irrompible realitat —el grup de pressió més important d'Espanya—, els nostres fabricants abandonaren. Quedà instaurat el lliurecanvisme total. L'exportació pràcticament lliure de la primera matèria —és a dir, de l'or— es produí com si fos aigua. Durant decennis i decennis, Portugal féu la mateixa lamentable política. (El naixement de la indústria a Portugal s'inicià en l'etapa de l'última guerra civil espanyola i per decandiment de la indústria catalana.) El cas és que avui, hem arribat al resultat fatídic: tota la indústria s'ha desplaçat, ha marxat, ha fugit. No solament s'ha desplaçat a causa del

⁴³ Vegeu HERNÁNDEZ 2002: 40.

lliurecanvisme, sinó que l'etapa autàrquica de l'última postguerra li ha estat fatal —ha estat l'època més miserable—: abandó, dels boscos, inexistència de la indústria, del procés surer industrial (1968: 186-187).

Sobre aquesta lluita entre lliurecanvisme i proteccionisme⁴⁴ cal esmentar les conclusions de l'Assemblea de la Indústria Surera a Palafrugell del 8 de novembre de 1931, on es discutí l'estat de la indústria i es varen acordar les següents decisions de les quals aportem un petit resum:

Suprimir la partida de l'aranzel d'importació que grava l'entrada en el territori espanyol del suro en planxa i desperdicis [...]. Existint nacions que tenen establerts drets veritablement prohibitius per als productes de la nostra indústria, deu també procurar-se que aquests siguin rebaixats, quan es celebrin amb elles nous tractats de comerç [...]. En tot el món no es troben més que tres grans països productors de suro: Espanya, Portugal i Algèria. El que es produeix en els boscos del territori darrerament esmentat, resulta de qualitat molt inferior al de les *terres ibèriques*. [...] D'aquest fet resulta que, si s'arribés a una entesa amb Portugal per a gravar amb forts drets d'exportació del suro, aquesta indústria assoliria en la Península Ibèrica una gran prosperitat, poden lluitar amb avantatge amb la competència dels altres països [...]. Aquesta dificultat tendeix a minvar notablement, perquè la indústria portuguesa va adquirint cada dia més importància, assimilant els seus interessos als de la indústria hispana. [...] Si fracassen novament les negociacions amb Portugal encaminades a una entesa suro-tapera, deu estudiar-se la creació d'un consorci industrial per a recollir anyalment grans partides de suro suficients per a les necessitats de la nostra indústria (*apud* HERNÁNDEZ 2002: 52-53).

Com ja hem dit, el fet principal i més visible que vincula el suro amb la vida familiar de Pla fou l'estada de 19 anys (1947-1966) de Pere Pla a Lisboa. Ell havia treballat com a químic des de 1923 fins a 1947 a Manufacturas del Corcho S.A., situada a Palafrugell, i des de 1929 absorbida per l'empresa nord-americana Armstrong. D'aquesta absorció en resultà una nova empresa: Manufacturas de Corcho-Armstrong S.A. Així, l'any 1947 —tot imitant el transfuguisme del seu germà Josep amb els diaris—, Pere Pla viatja a Lisboa per enrolar-se en la competència (Productos Corticeiros Portugueses) en tasques de director tècnic fins a l'any 1966. El mateix Josep Pla explica que les visites contínues a Portugal es devien al fet que el seu germà hi residia: «Durant aquest període he fet molts viatges a Portugal, a causa de la instal·lació a Lisboa de Pere Pla, ocorreguda després de la darrera guerra civil espanyola i produïda per una gran societat americana»

⁴⁴ Econòmicament, una de les dificultats més importants per al desenvolupament de la indústria del suro catalana foren els altíssims preus dels transports: «Uns i altres augmenten en proporcions exagerades el preu de la matèria primera que es trasllada d'un punt a l'altre de la Península i els primers, a més, impliquen un seriós inconvenient per a l'exportació de les nostres manufactures» (HERNÁNDEZ 2002: 53).

(1984: 195). L'altra presència «surera» dins la família de Pla és més oculta: Pere Casadevall, avi matern de Pla, era casat en segones núpcies amb Gràcia Llac. El fill del seu primer matrimoni, Esteve Casadevall i Pareres, tornant de Cuba havia fet un bon patrimoni i també estava implicat dins la indústria surera.

La vila natal de Pla —Palafrugell— mantenia una forta indústria tapera.⁴⁵ L'any 1900 s'hi va fundar i establir Miquel & Vincke, que amb el temps serà Manufacturas de Corcho Armstrong S.A.⁴⁶ Aquesta dependència de la indústria surera per part de la població palafrugellenca serà tan excessiva que —segons Santiago Hernández— va definir el caràcter que perdura avui, «fins i tot dels actuals que ni per motius personals ni familiars han estat lligats a la indústria del suro» (2002: 11). Per fer-nos una idea de quina era la tradició de la indústria tapera a Palafrugell cal donar compte del fet que «en ple regnat de Ferran VII i uns anys després de finalitzar la Guerra del Francès, a Palafrugell s'hi troben trenta-sis fàbriques de taps i una de teles i *cotominas* a veles i canemàs destinat a embalar taps» (HERNÁNDEZ 2002: 17). En el primer terç del segle XIX a Palafrugell podem trobar una trentena de fàbriques de taps i tres de canemàs (que era la matèria per l'embalatge i transport; el material de les saques on es posava el suro). La dependència surera de Palafrugell fou tan gran que va arribar a comportar greus revoltes socials.⁴⁷ Com hem vist, la producció surera va agermanar Pla amb Portugal. Més arguments per defensar doncs la interpretació portuguesa que desenvolupem en aquestes pàgines.

⁴⁵ Segons Santiago Hernández: «La prosperitat de la meitat dels veïns de Palafrugell s'atribuïa a aquestes fàbriques i es tenia en compte que també en vivien indirectament els qui feien els transports de suro en planxa i treballat, i totes les botigues i d'altres activitats que d'altra manera no existirien» (2002: 19). Vegem també les explicacions que en dóna Pla: «Sobre aquest artesanat de base, que féu primer taps per a vi escumós i després per a tota classe de vins francesos, per a la cervesa alemanya i per al whisky anglès, es muntà ràpidament una organització comercial que abraçà tots els aspectes de l'ofici» (1968: 508-509).

⁴⁶ «Entre 1928 i 1929 s'iniciaren les negociacions que culminaren amb la compra de Manufactura del Corcho, de les fàbriques de Palafrugell i Palamós, per Armstrong Cork Industries. [...]. La compra es formalitzà legalment el dia 1 de gener de 1930. La nova empresa prengué el nom de Manufacturas de Corcho Armstrong S.A. amb la seu social a Sevilla i amb sucursals a Palafrugell i Palamós. Passaren els anys i el 1974 es deixaren de fabricar la majoria dels productes surers, a excepció dels taps. A partir de 1980 és anomenada Armstrong World Industries S.A. amb la seu social, primer a Madrid i després a Palafrugell» (HERNÁNDEZ 2002: 69).

⁴⁷ Vegeu HERNÁNDEZ 2002: 24, que narra aquesta por per part dels alts estaments: «Quan es presentava la crisi, el patró no fabricava, l'obrer no treballava, el botiguer no venia, l'administració no recaptava els impostos quan tocava, els proveïdors no servien o no cobraven i el malestar s'instal·lava a cada casa i fins s'arribava a témer pel manteniment de l'ordre i calia buscar solucions ràpidament».

2.2. L'iberisme catalanista: Cambó i el «problema català»

Fins ara hem parlat de la relació que s'establí a causa de la indústria surera entre Girona i Portugal. Aquesta relació que va agermanar ambdós pobles s'adscriu en la tradició d'empatia entre Catalunya i Portugal. Els destins de Portugal i Catalunya quedaren casats l'any 1640 quan, enfrontant-se amb la política assimilacionista del centre de la Península, Portugal assolí la independència i Catalunya no. Vegem el que en diuen José Hermano Saraiva i Francesc Cambó:

En junio de 1640, una multitud de segadores, que, según una vieja tradición, visitaba Barcelona el día del Corpus Christi, se amotinó, incendió los archivos públicos y mató al gobernador castellano. Todo el condado se sumó inmediatamente a la revuelta [...]. El Gobierno de Madrid decidió aplastar la revuelta y ordenó la movilización de los nobles portugueses para acompañar al rey durante la guerra de Cataluña. Esta orden sirvió como causa inmediata para la revolución portuguesa (1989: 240-241).

En el que Catalunya ha de sofrir de l'ideal d'una Espanya unitària i uniformada, Portugal veu, com en un espill, l'esdevenidor que li reservaria una fórmula, qualsevol, d'unió amb Espanya. [...] ¿Quina fóra avui la sort de Portugal, si en el segle XVII no s'hagués separat d'Espanya? Per a endevinar-la no ha de fer sinó el que passa a Catalunya. Avui els portuguesos veurien interdit l'ús de llur bandera, proscriu de tots els honors i de totes les consagracions oficials llur llengua, dividit el territori en províncies sense cap organisme que en consagrés la unitat espiritual, estroncada l'evolució de llur dret, organitzada, la Universitat i l'escola i la justícia i el notariat i l'exèrcit, no com requereix la major eficàcia de les funcions que els estan atribuïdes, sinó com millor poguessin servir l'intent d'ofegar llur personalitat nacional. [...] Solament amb la garantia d'una organització federativa podria Portugal sentir-se temptat a ingressar en una gran comunitat de pobles peninsulars (1930: 196-201).

Existeix una asimetria⁴⁸ entre Portugal i Catalunya: el primer va aconseguir separar-se d'Espanya però era més endarrerit econòmicament que Catalunya, que no s'havia separat. Prat de la Riba creia que l'organització espanyola de totes les seves nacionalitats podria reunir tots els pobles ibèrics creant així un Imperi potent que pogués assolir i intervenir activament en el govern del món amb les altres potències mundials. Un futur comú esplendorós que enterrés un terrible passat també compartit: «La invasió Napoleònica de la península Ibèrica va tenir els mateixos resultats per als dos Estats peninsulars: la pèrdua de la part més important dels respectius imperis

⁴⁸ Vegem-ne algunes dades demogràfiques: «Al iniciar el siglo XX, la población urbana portuguesa oscilaba en torno al 15% mientras que la española superaba el 30%» (ROCAMORA 1994: 34). Mentrestant a Catalunya, del 1916 a 1930, la població va augmentar majoritàriament a l'àrea barcelonina.

colonials» (MARTÍNEZ-GIL 2000: 149). Curiosament, el poeta portuguès Antero de Quental, considerà la colonització com un demèrit de la civilització ibèrica: «en un orden negativo, para Quental, tanto los españoles como los portugueses se vieron atrapados por un mismo espíritu de injusticia: la ambición de la colonización» (PETSCHEN 2006: 17). A aquesta petita dissidència hem d'afegir la de Joan Lluís Marfany, que a *Aspectes del modernisme* minimitza l'impacte de la pèrdua colonial de 1898. Aquesta, encara que és ben present com a mar de fons, és considerada per Marfany de manera no decisiva per detonar totes aquestes propostes alternatives a l'ordenació territorial de la Península:

Maragall no és un «catalán del 98» perquè el 1898 és una data sense excessiva importància en la història cultural catalana. La pèrdua definitiva del mercat colonial degué ser un fort estímulo per a la radicalització nacionalista de la burgesia catalana —però encara no sabem fins a quin punt; ara: els intel·lectuals havien començat a establir-ne les bases ideològiques uns quants anys abans (1990 [1975]: 101-102).

Sigui com sigui, i sense entrar en profunditat en aquest debat, ens sembla adient i representatiu en aquest treball considerar el desastre colonial del noranta-vuit com un bon llinar, potser tan superficial com els números rodons del canvi de segle, però un bon límit a partir del qual recollir interpretacions i declaracions. El nacionalisme català s'entenia com a via política per superar la crisi espanyola del noranta-vuit. El fet que a *La Nacionalitat Catalana* (1906) Prat de la Riba centrés gran part del seu ideari en l'imperialisme feia que la desfeta colonial afectés i demanés una nova presa de posició i per a aquesta estratègia era indispensable posicionar l'iberisme com a full de ruta en què basar-ho tot: economia, llengua, *realpolitik*... A *La Veu de Catalunya*, l'any 1919, sota el títol «Economia ibèrica integral» Rafel Vehils escrivia el següent:

Els homes portugueses més preclars, Teófil Braga, Latino Coelho, Bernardino Machado, Carneiro de Moura i altres, reconeixen la necessitat d'una integració; pel que a nosaltres es refereix, són molts els qui es donen compte que, un cop firmada la pau, una organització econòmica de la Ibèria afavoriria dinàmicament l'engrandiment de tots els pobles peninsulars, si aquests arribaren a associar-se i cooperaren tots en un profitosa solidaritat. A Espanya només hi ha un sector polític capacitat per a enfocar aquesta qüestió amb un sentit de les coses concretes i que a Portugal pugui inspirar confiança: el nostre (1919: 23).

També podem llegir l'article «La tristeza de Portugal», dia 22 d'octubre de 1921, de Rovira i Virgili des de les pàgines de *La Publicidad*:

Por un conjunto de motivos, los autonomistas catalanes, y sobre todo aquellos que están situados en el sector de la izquierda, sienten una cordial simpatía por la República portuguesa. Su consolidación y su florecimiento, no sólo nos alegrarían por constituir un bien para Portugal, sino porque podrían tener una influencia favorable sobre los destinos de Cataluña (1921: 1).

L'iberisme és definit per Víctor Balaguer com «la filosofia ibérica, una idea predilecta de la época que en forma análoga se encuentra en Joaquim Pedro de Oliveira Martins, autor de una *Historia de la civilización ibérica* (1879) que suscitó interés en toda la Península» (*apud* HINA 1986: 182). L'iberisme catalanista es podrà barrejar amb formulacions pannacionalistes o d'altres⁴⁹ fins al punt que la internacionalització obrera o fins i tot els anarquistes no el descartaven, ja que estaven convençuts de la necessitat d'unificar els seus moviments llibertaris tal i com van acordar l'any 1926 —al mateix temps que s'instal·lava una dictadura a Portugal— en un congrés a Marsella. S'intentava superar aquell Estat espanyol sustentat en el domini de Castella sobre Catalunya. És molt interessant veure la presència obrera en l'iberisme:

El catalanismo incidió sobre la disidencia comunista, fuertemente implantada en Barcelona, distinguiéndose por su iberismo Joaquim Maurín, quien tenía una idea de la revolución por fases. La primera sería obra de la gran burguesía, la segunda de la pequeña burguesía —republicana federal— y finalmente la tercera, protagonizada por los obreros, que desarticularían el estado español, para después crear la Unión Ibérica de Repúblicas Socialistas (ROCAMORA 1994: 175).

Pla, en aquestes dates, podria haver begut del lusitanisme dels anys vint. Aquest —que bevia d'Ignasi Ribera i Rovira i el seu *Iberisme* (1907)— arriba a Eugeni d'Ors i Joan Estelrich l'any 1919. Així, el catalanisme que formulava un iberisme propi, «l'iberisme catalanista», com a praxis política que, sobre unes bases teòriques anteriors i molt explícites a final del s. XIX,⁵⁰ se situa al segle XX amb la premissa següent: només una nova península pot retornar Espanya —en aquest cas una «nova Espanya»— a l'àmbit

⁴⁹ L'iberisme espanyol podia ser centralista, jacobí i monàrquic com el de Sinibald de Mas o federalista i republicà. Aquest federalisme reduïa Portugal al rang d'una província qualsevol.

⁵⁰ El primer diari en català, *Diari Català*, neix l'any 1879 i el I Congrés Catalanista es realitza l'any 1880. Isidre Molas considera que els primers que plantegen una praxi política catalana foren els federals: «que així històricament es convertiren en la força motora de l'arrencada del catalanisme» (1973 [1972]: 15).

internacional que va perdre per la incapacitat política dels seus gestors castellans. L'assalt de la burgesia peninsular —catalana i, en menor mesura, basca— obrirà un nou temps i nous horitzons polítics i econòmics. El desastre colonial del noranta-vuit havia fet davallar els mercats americà i filipí de la indústria tèxtil catalana, que dedicava el 20% de la seva producció a Cuba i Filipines. La burgesia veia en Portugal i en l'iberisme una llançadora perfecta per a un gran espai econòmic comú hispànic o llatí⁵¹ que aglutinés totes les colònies ultramarines de Portugal amb les d'Espanya. L'iberisme —com a nacionalisme— podrà modular-se des de l'unitarisme fins al federalisme i podrà afectar elements polítics, culturals i/o econòmics. Aquest nacionalisme recollia un sentir històric de pertinença comuna dins un àmbit peninsular. L'iberisme del segle XX, recordem-ho, és formulat des d'un catalanisme polític fundat per Enric Prat de la Riba, Joan Maragall i des de l'experiència vital de Ribera i Rovira.⁵² Considerat com un dels grans formuladors i propagadors de l'iberisme català ja que va viure a Portugal i va fundar-hi el Casal Català l'any 1908, Ribera i Rovira publicà llibres amb títols tant lusòfils com *Atlàntiques* (1914), *Portugal artístic* (1905), *Portugal literari* (1912) i *Contistes portugueses* (1913). L'iberisme agermana la perifèria mediterrània amb l'atlàntica davant la política centrípeta de la Península. Així es pretenia resoldre «l'encaix català» dins Espanya alhora que podien millorar les relacions entre Espanya i Portugal. Relacions que moltes vegades seran tan potencials i condicionals com pràctiques. De fet, la fixació portuguesa en Pla està molt condicionada per l'aposta de l'escriptor envers Cambó. També compartia aquesta actitud l'Oficina d'Expansió Catalana —oficina dirigida per Joan Estelrich i constituïda a final de l'any 1919—⁵³ i el

⁵¹ El llatínisme neix de la sensació de decadència enfront dels pobles del nord, però a partir de principis del segle XX serà reivindicat. Vegeu al respecte *España 1900: modernismo, anarquismo y fin de siglo* (1990) de Lily Litvak: «Hacia fines del siglo XIX se desarrolló una interesante polémica en los círculos intelectuales y artísticos de Europa. Dicha polémica giraba alrededor del problema siguiente: ¿Cuál de las dos civilizaciones o razas diferentes —la latina o la anglosajona y germánica— era superior? [...] En Francia, por ejemplo, Joséphin Péladan anunciaba el último esplendor de la raza latina. Otros, en cambio, esperaban un próximo renacimiento latino, sólo posible con la unión técnica, intelectual y política de los países latinos» (1990: 155).

⁵² Per Félix Cucurull va ser Ignasi Ribera i Rovira [*Iberisme* (1907)] el primer catalanista interessat en el tema. També cal mencionar que l'any 1908 Julio Navarro Monzó publica a Lisboa *Catalunha e as nacionalidades ibéricas*.

⁵³ I clausurada l'any 1923. Tal com explica Ucelay Da-Cal: «A mediados de los años veinte, por tanto, Cambó —siempre a través de Estelrich— buscaba adeptos que sirvieran para articular su operación de coordinar intelectuales catalanes y “castellanos”. Por el lado catalán, la captura más sonada fue Josep Pla [...]. Su recuperación para la causa de Cambó le marcó para siempre» (2003: 829-830).

seu intent per internacionalitzar el conflicte⁵⁴ creat amb la no-proclamació de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya i que havia esguerrat les esperances d'autodeterminació suscitées pels punts de Wilson i la Gran Guerra. Tal com recorda Gabriella Gavagnin: «en el període comprès entre 1920 i 1923 l'oficina d'Estelrich, assumint una funció de cremallera i de promoció, va dur a terme una tasca sense precedents en la divulgació de la cultura catalana a l'estranger» (2005: 137). La resolució del tractat de Versalles (1919) donava esperances a les reivindicacions catalanes anteriors, ja que presentava un escenari de pau on les peticions nacionalistes no resoltes a Europa tinguessin un paper clau. Aquest principi del dret d'autodeterminació dels pobles va produir la creació de petits estats, sobretot dins l'antiga monarquia dels Habsburg. La tensió nacionalista va arribar al punt culminant en la conjuntura de la Primera Guerra Mundial i en els anys que disten de la dècada dels vint i dels trenta al segle XX, quan Europa tenia un alt nivell de tensió nacionalista com els conflictes de l'Imperi austrohongarès o la crisi de l'Imperi rus. En aquesta forquilla temporal, Europa pateix un seguit de cops d'estat pertot arreu: la Marxa sobre Lisboa (1926) del general Gomes da Costa a Portugal, la dictadura de Primo de Rivera (1923) a Espanya, la Marxa sobre Roma (1922) de Benito Mussolini a Itàlia, el *putsch* de Hitler (1923) a Alemanya, entre d'altres. Així, a Espanya, el catalanisme contamina els principals eixos de discussió després de la postguerra mundial. Com explica José Antonio Rocamora:

Durante la Gran Guerra, Prat y Cambó sostuvieron la conveniencia de la unión ibérica. En 1921, a instancias de la Mancomunitat Catalana, se organizó una exposición de arte catalán en Lisboa, destacando en su organización Joan Estelrich y Nicolau D'Oliver. En 1921 o 1922, siendo Cambó ministro de Hacienda, declaró al italiano Nitti su disposición a un entendimiento de España con Francia e Italia y su creencia en la federación ibérica como porvenir de España —tras conceder la autonomía a Cataluña y disipar los temores portugueses—, irradiando su energía por Iberoamérica (1994: 151).

La vinculació entre nacionalisme català i nacionalisme ibèric funcionava de manera perfecta: el primer suposà a final del segle XIX i principi del XX un nou impuls renovador⁵⁵ que l'allunyava de qualsevol vel·leïtat nostàlgica i que solucionava les

⁵⁴ Fixem-nos en aquesta internacionalització, fins i tot retòrica: «¡En España es imposible la solución de un problema nacionalista! Con problemas nacionalistas, con autonomía política, pueden vivir todos los Estados de Europa; con ellos no puede vivir España» (CAMBÓ 1935: 210-211).

⁵⁵ José Antonio Rocamora explica que «en el siglo XIX, catalanes de variadas ideologías aspiraron a la unión ibérica. Hubo un resurgimiento cultural, la Renaixença, que contribuyó a generar demandas

necessitats de les dues nacionalitats. Segons Joan Rida «el catalanisme, fins al més radical, ha tingut sempre present que la destrucció de l'Espanya unitària podria fer possible una vertebració hispànica dels pobles lliures» (2006: 64). Un tensiona l'altre fins al punt que el mateix Cambó creu que: «lo que impide a Portugal estrechar sus vínculos y sus lazos con España es la persistencia en la política española del pensamiento y el sistema que les obligó a separarse de España» (1935: 364). Sobre aquest tema, Natàlia Correia considera que Portugal «era ibèric per la seva pròpia capacitat de separació, que Portugal era la realització històrica de l'àmbit de la separació peninsular, tan real i tan actuant com la força d'unió. El laberint català, doncs» (MARTÍNEZ-GIL 2004: 22). Una de les claus de l'iberisme catalanista i del catalanisme del segle XX⁵⁶ és que (contràriament al republicanisme espanyol) solucionava dos problemes: el seu i el de la resta de l'Estat. Això es feia incloent Portugal dins l'àmbit polític espanyol. Com diu Martínez-Gil:

L'iberisme catalanista recull el plantejament, [...] segons el qual existeixen uns pocs nuclis culturals autònoms a la Península, bàsicament tres: el portuguès, el castellà i el català, i no pas un gran nombre de regions, i l'aprofita per proposar un iberisme on cap d'aquests nuclis no estigui per damunt dels altres (2000: 158-159).

Aquest iberisme era com una actualització d'aquella *Oda a Espanya* (1898) de Joan Maragall, en què aquest es mostrava, com a espanyol, contrari al lideratge unitarista castellà. Com escriu a «Visca Espanya!»:

Ara serem nosaltres els primers en cridar-ho a tot aquell que se'ns acosti: així li demanarem el sant i senya. No com abans, que molts ens ho volien fer cridar com un *inri*, perquè Espanya volien dir ells. Ara ho podem ensenyar lo que cridem; perquè «visca Espanya» ja no és el crit tràgic, ja no és un ressò de la buidor, ja no és el símbol de les polítiques funestes; sinó que el nostre «visca Espanya» vol dir que l'Espanya visca —enteneu? —, que els pobles s'alcin i es moguin, que parlin, que facin per si mateixos, i es governin i governin; i Espanya ja no és un lloc comú de patriotisme encobridor de tota mena de debilitats i concupiscències, sinó que Espanya és

políticas frente a un estado percibido esencialmente como castellano. Cabe apuntar varias razones que pudieron alentar la asunción de la unión ibérica por el nacionalismo catalán» (1994: 135).

⁵⁶ Moviment divers i heterodox segons Isidre Molas: «sobre aquest ampli front: federals, “floralistes”, tradicionalistes i conservadors, sorgiria, de primer caòtic i contradictori, el corrent catalanista. Aquesta barreja de posicions polítiques i grups socials donarà al catalanisme la incoherència i la simplicitat, la potència i la feblesa, l'amplitud i les limitacions, segons les forces que el dirigeixin, segons les forces que l'adoptin o el segueixin» (1973 [1972]: 15).

això que es mou i s'alça i parla i planta cara als que fins ara han viscut de la seva mort aparent (1978: 183).

Tot això pel que fa a la teoria política, però què va succeir a la pràctica? La plasmació concreta del catalanisme en el primer terç del segle XX (que ja l'any 1916 havia redactat el manifest *Per Catalunya i l'Espanya Gran* en què es plantejava una alternativa federal a l'Estat espanyol i al qual donaren suport Raimon d'Abadal, Cambó, Bertran i Musitu, Rahola, Rusiñol i Narcís Verdager) i la plasmació pràctica d'aquestes relacions entre Catalunya i Espanya⁵⁷ cristal·litzen en la campanya proautonomia iniciada l'any 1918 i coneguda com la campanya per l'autonomia integral. El projecte d'autonomia l'inicia la Mancomunitat de Catalunya —constituïda des de 1914 amb les quatre diputacions provincials catalanes— el 25 de novembre de 1918. El president de la Mancomunitat el presenta al cap de Govern el 29 de novembre i, finalment, es presenta al Congrés dels Diputats, a Madrid, el 26 de gener de 1919, on obté tot tipus de retrets⁵⁸ per part del govern presidit per Manuel García Prieto. El text és rebutjat i el Govern català realitza una «contraoferta»: la creació d'una comissió extraparlamentària amb l'objectiu de donar forma a un altre projecte d'Estatut. En resulta un text molt retallat de competències datat de febrer de 1919, però la vaga de l'empresa d'electricitat La Canadenca (febrer-març 1919) atura tot el procés polític. Se suspenden les Corts el 27 de febrer i la burgesia acabarà decantant-se per solucions dictatorials: «Aquesta mateixa burgesia acaba abraçant primer la fe de la dictadura de Primo de Rivera i després del mateix franquisme, buscant en tot moment el suport de la dreta centralista en els seus conflictes interns a Catalunya durant tot el període de la II República» (RIDAÓ 2006: 57). Cambó havia encapçalat aquest procés i ho havia fet de manera estratègica perquè, d'una banda, això li servia per desactivar el lideratge d'Esquerra Republicana de Catalunya, iniciadora del projecte, alhora que es mostrava obligat a aliar-se amb aquests (els sectors d'esquerres i més rupturistes com els republicans catalanistes, lerrouxistes, socialistes, etc...), enemics de la burgesia que ell defensava fent un front comú que passés fins i tot per damunt del debat del règim polític. I es va fer famosa la premissa camboniana següent: «Monarquia? República? Catalunya!», que no era res més que

⁵⁷ «Una enquesta sobre l'autonomia donava la resposta favorable d'una proporció de municipis del Principat, que representava el 98% de la seva població» (BALCELLS 1980: 468).

⁵⁸ Retrets com els que Albert Balcells recopila: «El Congrés oferí al projecte autonòmic català una negativa tancada, reflectida en els discursos d'Antoni Maura i d'Alcalá Zamora, i els parlamentaris catalans hagueren de retirar-se de la cambra escridassats sota el dicteri de separatistes. Alcalá Zamora havia increpat Cambó dient: “Su señoría pretende ser, a la vez, Bolívar de Cataluña y Bismarck de España. Son pretenciones contradictorias y es preciso que S.S. escoja entre una y otra”» (1980: 469).

considerar que no s'hipotecaria l'autonomia catalana a un debat entre República o Monarquia.

Cambó és un personatge imprescindible en la consolidació del catalanisme polític del primer terç del segle XX. I una de les principals armes que va haver de fer servir fou l'iberisme. Podem considerar que fou Valentí Almirall el fundador del catalanisme⁵⁹ polític amb *Lo Catalanisme* (1886). En paraules de Cambó, «intentà crear, de totes peces, un moviment de reivindicació política: convocà un Congrés Catalanista, publicà *El Diari Català* i fundà el Centre Català» (1981: 34). El nacionalisme català s'entén — anys després— com a via política per superar la crisi espanyola de 1898 i la pèrdua de les restes del naufragi colonial (Filipines, Cuba i Puerto Rico) que, com hem dit, violentà de manera concreta Catalunya (l'any 1894 el 60% del comerç d'exportació — productes manufacturats inclosos— es comerciava amb Cuba). Aquesta situació tensionà un catalanisme que pendolava entre el separatisme o el manteniment de la col·laboració amb la restaurada monarquia de 1874. El desastre naval mostrava un desgavell polític alhora que en predeïa un altre, també econòmic, i enfront del qual l'economia catalana havia de posicionar-se ja. Segons Carr:

El desastre de 1898 tuvo sus consecuencias más profundas en Cataluña, donde hizo que el catalanismo dejara de ser un credo minoritario para convertirse en vehículo de una protesta generalizada. El catalanismo —en el sentido de la convicción explícita de que Cataluña constituía una entidad distinta, por la raza o por la cultura y por la tradición, entidad que precisaba de un trato especial— [...] el catalanismo habría de dominar y refractar la política española durante el medio siglo siguiente» (2003 [1969]: 520-521).

Aquest desastre del 1898 crea un desencís entre les elits i va generalitzar el «problema d'Espanya», al qual s'havia de donar una sortida, ja fos de manera peninsular («Económicamente, para la industria catalana sería interesante la unión ibérica, tanto por ampliar el mercado como por las condiciones de algunas de sus colonias para abastecer de materias primas», ROCAMORA 1994: 135) o ultramarina («El americanismo tendió a aproximar a España y Portugal ya que sólo unidas se presentarían con el suficiente atractivo derivado de un potencial económico y el prestigio cultural», ROCAMORA 1994: 190-191). Precisament a la gestió econòmica s'aferrà Ortega y Gasset en la seva crítica a la possible direcció i gestió de l'Estat espanyol per part de les classes

⁵⁹ Durant tota la tesina equiparem, de manera una mica reductora, catalanisme amb nacionalisme català, encara que el paral·lelisme no és total.

dirigents catalanes. La burgesia prefereix canviar l'Estat que canviar d'Estat. De fet, tota aquesta disputa entre perifèria i centre té com a màxims exponents Cambó i Ortega y Gasset. Aquest últim, tal com recorda Gregorio Morán:

No entendió nunca casi nada de la sociedad catalana. Ni, dicho en propiedad, le interesaba. Fuera de alguna fruslería, el Mediterráneo estaba fuera de su órbita intelectual. Hay que recordar que no hará su primer viaje a Italia hasta poco antes de su muerte. [...] Con Cataluña Ortega apenas tendrá trato. Está ausente de su obra y, como veremos, todos los intentos por llevarle a conferenciar se saldarán con fracasos (1998: 141).

Per testar l'estat del marc on es desenvoluparà la lluita de la burgesia podem acudir a *Joan Crexells en la filosofia del Noucents*, de Norbert Bilbeny, i extreure'n un fragment:

Fins la dècada dels seixanta, en el nostre segle vint, l'Estat espanyol representava, predominantment, un model econòmic precapitalista, pel caràcter eminent agrari de la seva economia i les connotacions feudals de les relacions de producció [...]. Però Catalunya i el País Basc constituïen dues realitats a part. A diferència de la resta de l'Estat, en aquests dos països hi havia hagut revolució industrial (1979: 52).

Aquest nacionalisme era liberal de base, però defensava, per part de la indústria catalana, el proteccionisme, com podem veure en les decisions preses per Cambó com a ministre d'Hisenda del govern de concentració presidit per Maura l'any 1922, quan «força l'aranzel proteccionista per superar la crisi industrial davant la competència estrangera» (BALCELLS 1980: 480). Als anys vint la biografia política de Cambó rebrà un gran nombre d'esdeveniments decisius: es constitueix la Compañía Hispano Americana de Electricidad (CHADE), Cambó participà com a ministre a Madrid, comença a mostrar-se la debilitat de la Lliga i l'any 1921 es comença a donar forma a Acció Catalana. La presidència de la CHADE⁶⁰ a Cambó li conferia molts contactes i informació privilegiada de primer nivell creia que per aquest canvi era imprescindible que la Lliga s'establís com a «partit estat». Com explica Albert Balcells al respecte:

El movimiento general de oposición al centralismo y al régimen oligárquico de la monarquía constitucional de la Restauración se manifestó en 1901 en el triunfo electoral de la recién creada *Lliga Regionalista* y del

⁶⁰ «Cambó, vicepresidente i després president de la CHADE, la companyia elèctrica més important d'Hispanoamèrica, es convertia en una de les cent persones més importants i influents de la indústria elèctrica mundial» (ALMENDROS 2000: 92).

republicanismo federal, desbancando de forma irreversible en Barcelona a los partidos oficiales turnantes (1974: 3-4).

Cambó interpreta de manera contínua els seus interessos concrets a partir de la seva influència en la política peninsular. Ell aconseguí influir a partir dels dos ministeris que ocupà: el Ministeri de Foment (1918) i el d'Hisenda (1921-22) dins els governs d'Antoni Maura. Així, veiem com aquesta influència es concentra en dos focus econòmics: el bancari i l'aranzelari. En tots dos intervé amb una llei i un aranzel que es popularitzaran amb el seu nom. A la conferència titulada «Política económica de España», que va tenir lloc el 12 de novembre de 1918 al Círculo de la Unión Mercantil de Madrid, Cambó acabava de ser ministre de Foment i la seva experiència de govern li feia tenir una percepció molt viva dels problemes econòmics espanyols. En aquesta conferència trobem en els seus raonaments la idea imperant a l'època de «nacionalització de l'economia»:

Yo soy, lo proclamo, profundamente nacionalista en lo económico; pero mi nacionalismo no es huraño, ni agresivo; mi nacionalismo no significa que España, pongamos por caso, rechace el concurso de capitales, el concurso de pericias técnicas de otros países [...]. Yo digo que España no ha de querer aislar su vida económica; pero [...] será un factor de mayor intensidad en la economía mundial en cuanto se encuentre más nacionalizada su propia economía (*apud* ALMENDROS 2000: 107).

Cambó considera que l'economia espanyola no sap obrir-se al mercat exterior. Pel que fa a la importació, Cambó pensa que els aranzels donen una gran resistència a l'economia espanyola, «ja que aquestes petites unitats componen un teixit productiu molt ric que fa que el país no depengui de l'exterior excepte per un nombre molt reduït de productes» (*apud* ALMENDROS 2000: 105-106). D'això podem concloure que la diferència econòmica entre la Catalunya industrialitzada i la resta d'Espanya agrària és una de les bases de la lluita centre-perifèria. Joan Illas i Vidal a mitjan segle XIX advoca per un proteccionisme econòmic. Ja l'any 1848 a *Barcelona antigua y Barcelona moderna*, considerava que un denominador com el proteccionisme era comú de la riquesa de totes les èpoques de Catalunya. De manera contrària, el lliurecanvisme (comú als segles XVI i XVII) era un dels motius de la decadència catalana. Conclusió: Catalunya només podia ressorgir a partir del proteccionisme. Jaume Bofill i Mates no era del mateix parer, de fet, pensava que el proteccionisme havia estat la causa d'una deformació:

És cert que la indústria catalana està deformada en gran part pel règim proteccionista que més o menys imperfectament l'empara. És la contrapartida del parasitisme burocràtic que pesa sobre Catalunya. Però els defectes de la nostra indústria són deguts, d'una banda, a aquest règim de vida artificial que no l'ha estimulat a enfortir-se i a perfeccionar-se per a campar lliurement (1930: 35-36).

La idea de nacionalització de l'economia, tot i ser un calaix de sastre, no només implicava que les indústries estiguessin en mans espanyoles, sinó que també incloïa la participació de l'Estat en l'economia. Cambó considerava que les exempcions aranzelàries eren negatives, ja que «creia que l'alarma que podien crear entre els industrials era superior al benefici que podien atorgar» (ALMENDROS 2000: 211). Ell creu que en la disputa Catalunya-Espanya els aranzels en són protagonistes:⁶¹ «La superioritat dels catalans sobre els polítics espanyols i fins sobre els funcionaris era tan gran que, en lluita aranzelària, la victòria dels primers era gairebé sempre segura» (*apud* ALMENDROS 2000: 25). Sobre el tema aranzelari Carr considera que:

Los catalanes nunca pudieron aceptar el triunfo parcial del librecombinio en las progresivas reducciones arancelarias de Figuerola⁶² de 1869. Sus organizadores llevaron adelante una fuerte campaña en favor de un retorno al proteccionismo y contra todos los tratados comerciales que, mediante cláusulas de nación más favorecida, podían dificultar el abandono de las bajas tarifas de Figuerola (2003 [1969]: 378).

El proteccionisme menystenia el comerç exterior i se centrava en la creació d'un mercat econòmic intern. Aquest liberalisme d'aspecte econòmic proposà que Espanya indemnitzés Portugal per la caiguda dels guanys duaners o la construcció de vies de ferrocarrils entre les dues capitals. L'aspecte econòmic s'emmirallà molt en el nacionalisme alemany, a partir del qual es proposava una mena de *zollverein peninsular*, ja fos com a causa o conseqüència de l'iberisme. Aquest acord econòmic podia ser anterior al polític —preparant el camí— o bé podia ser posterior com a conseqüència primera d'aquest:

⁶¹ Cambó considera que l'economia espanyola no sap obrir-se al mercat exterior. En referència a la importació diu el següent: «l'aranzel i la situació geogràfica aïllen la Península. [...] Això, segons Cambó, dóna una gran resistència a l'economia espanyola, ja que aquestes petites unitats componen un teixit productiu molt ric que fa que el país no depengui de l'exterior excepte per un nombre molt reduït de productes» (ALMENDROS 2000: 105-106).

⁶² Laureano Figuerola (1816-1903) fou economista, líder progressista i ministre.

Sinibaldo de Mas [*La Iberia (1851)*] refirió los beneficios económicos de la unión. [...]. Los mercados se ampliarían, las comunicaciones mejorarían, abaratando los productos básicos gracias a los cereales del interior, mientras la zona fronteriza entre los reinos sería mejor aprovechada. Lisboa y Oporto multiplicarían su comercio, captando parte del comercio español. Lisboa atraería el turismo español [...]. Como resultado, se incrementaría el precio del suelo en Lisboa, con el presumible beneficio para sus propietarios. Oporto florecería gracias a la construcción de un canal que permitiese navegar del Duero al Ebro, acortando trayectos y constituyendo una alternativa al Estrecho en caso de guerra con Inglaterra (ROCAMORA 1994: 53).

Cal recordar, però, que Pla critica qualsevol intervenció política en l'àmbit econòmic: «El catalán necesita una cierta libertad para administrarse, y cuando esa libertad se da en el terreno económico, le permite desarrollar sus capacidades analíticas y da un cierto resultado» (*apud* SOLER SERRANO 1997: 160). Diu Sergi Doria sobre Francesc Cambó: «Ejemplifica un doble perfil inédito del burgués. A la economía productiva se une un ambicioso proyecto político: tomar desde Cataluña las riendas de una España moribunda» (2006: 21). I per això el polític utilitza el moment històric de 1640⁶³ per vincular el passat i futur de Portugal i Catalunya. Cambó es refereix a aquest any com a «edat d'or». Molt intel·ligentment fa allò que Julián Marías definí com a «perspectiva regionalista»:

Al introducirse una perspectiva regionalista, como la que hoy domina en España —y por buenas razones—, Castilla aparece en posición desfavorable. Por una parte, por aquella identificación absolutamente falsa y abusiva de que antes hablé: Castilla = Poder central. Se atribuyen a Castilla desaciertos y abusos del poder que se han ejercido contra ella misma, y a veces por personas procedentes de la periferia, tal vez de alguna región que se considera «oprimida por Castilla». Por otra, se hace una identificación de la Castilla actual con lo que fue Reino de Castilla; pero tampoco de manera consecuente, porque se le enfrentan Galicia y Vasconia, partes integrantes de él, aunque no de la región castellana; es decir, que se usan simultáneamente, y según conviene, la Edad Media y el siglo XX (1998: 585).

Segons ell, els catalans són excessivament passionals i no entenen el context polític. Diu Ucelay Da-Cal: «Cambó era un liberal doctrinario, nada demócrata de talante, pero sí muy realista y, por ello, dispuesto a la adaptación» (2003: 720). Aquesta unitat d'acció que pretenia Cambó bevia de la casa comuna creada per Narcís Verdaguer Callís, autor

⁶³ «El triunfo de la rebelión portuguesa de 1640 se oponía a la cohesión intensa de los dominios ibéricos [...] desarrollándose sentimientos antiespañoles y alentando la búsqueda de apoyo externo a la independencia» (ROCAMORA 1994: 25).

de *La primera victòria del catalanisme* (1914) i fundador de *La Veu de Catalunya*,⁶⁴ de la Lliga Regionalista de Catalunya i de l'Escola Cristiana, bases de la dreta catalana. A *La nacionalitat catalana* (1906), Prat mostra una atenció per l'organització de l'Imperi alemany i sobretot diferencia nació d'estat. El primer és un concepte lingüístic i el segon polític. Prat s'adona que les reivindicacions catalanes arrossegaran, en el bon sentit, les portugueses. Portugal serviria com a «camp base» per aconseguir rellevància, colonitzar i gestionar imperis colonials hispanoamericans. Cambó argumentava, per exemple, que les grans èpoques d'Espanya havien coincidit amb una ordenació territorial no jacobina:

Quando yo pienso en esas cosas, no comprendo cómo esas dudas pueden asaltar a nadie; después de lo que la realidad nos enseña, yo veo en la Historia que todas las glorias de la España una, corresponden a la época de la diversidad regional. Las glorias de la España una, están comprendidas casi todas en la España del siglo XVI, y la España del siglo XVI es la España de la variedad regional, nacional, llamadla como queráis, en que las distintas personalidades de España tenían órganos administrativos y políticos distintos. En aquella época es cuando aparecen los grandes días de gloria de España; y yo veo que el sol de la gloria española va dejando de brillar a medida que el poder político de España se va unificando y centralizando (1935: 159).

Cambó creu que el catalanisme millora, modernitza, europeïtza i democratitza Espanya: «Fou per l'acció del catalanisme que a Espanya, per primera vegada, es féu una aplicació, en gran escala, del sufragi universal» (1930: 16). El que realment fa Cambó és recollir el «lloc comú» de Prat de la Riba. Segons ell, Catalunya modernitza i regenera Espanya. Aquest és un tòpic que també podem trobar en Rovira i Virgili: «Cataluña es, al fin y al cabo, europea. España no lo es» (*apud* HINA 1986: 313).⁶⁵ De fet, el federalisme ofería la possibilitat de convertir Espanya en un país industrial, és a dir, modern. La burgesia, que es fixarà com a ideòleg en Prat de la Riba amb la Lliga Regionalista fundada el 1901, intentarà dominar Catalunya per dominar Espanya catalanitzant-la.⁶⁶ Prat de la Riba entenia la nació catalana des d'un punt de vista orgànic en què les lluites de classe no tenien cabuda i, dins aquest romanticisme, tria la

⁶⁴ Publicació editada com a setmanari des de 1891 i que començà com a diari el 2 de gener de 1899 sota la direcció d'Enric Prat de la Riba.

⁶⁵ Vegeu CACHO 1998.

⁶⁶ La Lliga Regionalista neix com a conseqüència del desencís provocat a la burgesia pel no-compliment dels principals objectius del regionalisme de final del s. XIX (concert econòmic, diputació única). Aquest desencís envers el govern central comportarà la creació del Centre Nacional Català i la fusió d'aquest amb la Unió Regionalista conclou en la Lliga Regionalista. Sobre la Lliga Regionalista, vegeu MOLAS 1973 [1972].

classe burgesa com a guia. Són ells —la classe hegemònica catalana— qui amaguen la tensió entre la Catalunya urbana i la rural, entre la industrial i la tradicional. En la sessió del dia 8 de febrer de 1909 a les corts de Madrid, Francesc Cambó, sempre com a mostra de moderació i de recerca del consens, diu el següent:

¿Hay alguien que pueda pensar por un momento que la grandeza de Cataluña puede chocar, puede lastimar en algo el progreso y la vida y la dignidad de España? Si alguien pensara eso, cometería el mayor de los sacrilegios; yo no he podido sospechar nunca que Cataluña y España pudieran ser cosas contrapuestas; si un día yo pudiera pensarlo, ese sería el día más triste de mi vida, porque vería comprometido para siempre el porvenir de Cataluña (1935: 159).

Declaració que podem contraposar a la d'Ortega y Gasset:

Uno de los fenómenos más característicos de la vida política española en los últimos veinte años ha sido la aparición de regionalismos, nacionalismos, separatismos; esto es, movimientos de secesión étnica y territorial [...]. Unos cuantos hombres, movidos por codicias económicas, por soberbias personales, por envidias más o menos privadas, van ejecutando deliberadamente esta faena de despedazamiento nacional, que sin ellos y su caprichosa labor no existiría (2005: 446).

España es una cosa hecha por Castilla, y hay razones para ir sospechando que, en general, sólo cabezas castellanas tienen órganos adecuados para percibir el gran problema de la España integral (2005: 447).⁶⁷

Aquesta opinió d'Ortega era la majoritària dins Espanya. Per exemple, Claudio Sánchez Albornoz opinava que els catalans i els portuguesos van contribuir a la infelicitat d'Espanya per la seva tendència separatista:

Cataluña, al intentar romper su vieja vinculación con España [...] y Portugal, al conseguir formar un Estado independiente, enajenaron en realidad la superior independencia de todos los españoles. Porque a partir de esos años crueles los peninsulares hemos vivido siempre mediatizados (*apud* HINA 1986: 399).

Ernesto Giménez Caballero, futur ideòleg falangista⁶⁸, que va fundar la revista *La Gaceta Literaria*, on col·laborarien il·lustres catalanistes com Joan Estelrich i entre els ideals de la qual hi havia «la comprensión intelectual de Cataluña» (BALCELLS 1974: 98), creia que el «problema català» era un problema romàntic, sentimental i burgès. El

⁶⁷ Salvador Espriu, a *La pell de brau* (1906), contesta a aquesta visió d'Espanya amb la tràgica història que suposa *Sepharad*. Espriu explicà que un dels motius per la redacció de *La pell de brau* fou el desig de demostrar que Ortega s'equivocava, i que una ment catalana podia entendre la complexitat peninsular.

⁶⁸ Al respecte vegeu MAINER 2008.

federalisme des de Catalunya era una resposta contra l'unitarisme espanyol, derivés o no en la independència. El federalisme pretén millorar Espanya a partir del restabliment d'aquesta unitat ibèrica: «Una España federal podría dar a Portugal garantía de que no se convertiría en víctima de un centralismo castellano» (*apud* HINA 1986: 160). És a dir, la federació ibèrica com a possibilitat pràctica.

El romanticisme havia trobat en la geografia un gran suport sobre les fronteres naturals. La vinculació geogràfica era ben òbvia: «Porque para que este absurdo de la separación de Portugal, enclavado en la propia Península, pueda substituir, es preciso que en España haya persistido el concepto uniformista y asimilista de nuestra política, que ha contrariado y dificultado el que las leyes de la Naturaleza se cumplieran» (CAMBÓ 1935: 363). Davant aquest «escut geogràfic», la península Ibèrica podia vèncer els dos enemics paradigmàtics del moment: Gran Bretanya per a Portugal i França per a Espanya.

Cambó durant tota la seva vida política s'esforçà a publicitar el «problema català», ja fos a Madrid o internacionalitzant-lo a l'exterior de la Península. Pel que fa a la primera via cal parlar del «Manifiesto de los escritores castellanos en defensa de la lengua catalana» (1927) creat com a reacció de les mesures preses per Miguel Primo de Rivera per reprimir la llengua catalana i firmat per intel·lectuals castellans com Ortega y Gasset, Sánchez-Albornoz o Menéndez-Pidal o l'Exposició de llibres catalans a Madrid on es van exposar 6.000 llibres anteriors a 1900. Ernesto Giménez Caballero, pel que fa a l'Exposició de Llibre Català de 1927, indicava la curiositat de constatar que l'exposició evocava el període preunitari d'Espanya. Dins del patronat de l'exposició hi participaren Marañón, Azorín o Américo Castro. Així, a l'interior es potenciaven les relacions amb intel·lectuals espanyols⁶⁹ i a l'exterior —aprofitant l'alè d'esperança dels punts de Wilson—es va crear Expansió Catalana. L'optimisme del nacionalisme català sobre els punts de Wilson, serà moderat per Cambó, sobretot pel que respecta a l'autodeterminació que serà presentada per aquest com un problema. Cambó, atorgant-se un paper prioritari i tutelar, resta importància als futurs avantatges que pugui suposar un lligam entre aquest nou estat ibèric i Hispanoamèrica: «El que jo he fet perquè Espanya, en l'ordre económico-financier, ocupi una forta posició en algunes

⁶⁹ Cambó titula així el capítol VI de *Per la concòrdia*: «Possibilitat d'una concòrdia: acció dels intel·lectuals castellans i catalans per a fer-la possible i fàcil».

repúbliques sud-americanes, em dóna dret a assenyalar el perill d'atribuir a l'ideal hispano-americà un contingut i unes transcendències que no té ni pot tenir» (1930: 191). Cambó, per resoldre la lluita entre espanyolisme i catalanisme, proposà trobades d'intel·lectuals de les dues bandes. Com explica Enric Ucelay Da-Cal «tal proyección hacia fuera, como “imperialismo cultural”, resolvería —creía el líder de la Lliga— las envidias mutuas y forjaría un futuro común que preservaría la herencia catalana y modernizaría la castellana» (2003: 829-830).

Cambó sempre cercà un consens antirevolucionari⁷⁰ que no alterés els seus interessos amb les classes dirigents del país. Ell implica Portugal ampliant l'espectre i «elevant» el cap de joc i el nivell d'anàlisi:

Hay en España un problema nacionalista en Cataluña, como lo hay en Vasconia, y lo habría en Galicia y en Portugal, si Portugal formase parte de España; y lo habría en Castilla si por andanzas de la Historia la capital de España, en vez de ser Madrid, hubiese sido Lisboa, y los portugueses hubiesen aprovechado el hecho de la capitalidad para sentirse asimilistas y querer imponerse al pueblo castellano: existiría entonces un problema nacionalista castellano (1935: 207-208).

L'Estatut d'autonomia del 1919 fracassà i no se'n pogué fer cap altre fins després de la dictadura del capità general de Catalunya, Primo de Rivera (1923-1930), consentida i impulsada per la burgesia catalana⁷¹ per tal de retornar a la calma d'abans de les grans manifestacions i conflictes obrers i sindicals creats a Catalunya durant el primer terç del segle xx. Miguel Primo de Rivera elimina la Mancomunitat l'any 1925: «L'abolició de la Mancomunitat marca la fi de la primera etapa del nacionalisme català, el qual, sota el lideratge de la Lliga, es consolida en una direcció conservadora» (RIDAÓ 2006: 47). La desfeta de l'Estatut havia tensionat la lluita obrera, els representants de la qual no havien format part de la comissió encarregada de defensar-lo a Madrid i també havia mostrat a la societat la incapacitat de Cambó tant per liderar el projecte gradualista i de

⁷⁰ Per exemple, en aquest cas: «però si el fet diferencial català, si la personalitat catalana, és una realitat i una realitat que ha de tenir, i tindrà, un dia o altre, una plena consagració, crec igualment que és un fet definitiu l'existència d'una realitat hispànica, la qual, però, serà incompleta fins al moment en què el fet geogràfic peninsular arribi a tenir una expressió política» (1930: 55).

⁷¹ «El cop d'Estat fou rebut amb gran satisfacció per la burgesia catalana, o, almenys, per una bona part» (MOLAS 1973 [1972]: 143). Aquesta estratègia es repetirà en la revolta militar de Franco. «Els militars de la Lliga, amb els seus líders al davant, Francesc Cambó i Joan Ventosa i Calvell, ajudaren obertament a Franco, el primer des de l'estranger —amb diners i serveis— i el segon des de Burgos mateix» (GELI; HUERTAS 1990: 11).

consens que proposà,⁷² com per ensinistrar els obrers radicals, sobre els quals l'any 1924 Pla «compra» la següent tesi camboniana: a l'obrerisme català en particular i al poble de Catalunya en general cal guiar-lo. En conseqüència, des de la *Revista de Catalunya*, diu el següent: «l'obrerisme català —diguem-ho de seguida— ha estat un complex i volcànic conflicte perquè Catalunya és un poble sense govern, és a dir, un poble abandonat als instints primaris» (PLA 1924b: 209). A partir d'aquesta desfeta, l'hegemonia de Cambó sobre el catalanisme començarà a patir.⁷³ La Lliga, l'any 1904, ja havia sofert una primera escissió per part d'una minoria dissident que, amb Jaume Carner al capdavant, fundà l'any 1906 el Centre Nacionalista Republicà, del qual formava part el diari *El Poble Català*, partit de postulats esquerrans i catalanistes. Anys després, veurà debilitades les seves posicions per l'escissió d'un altre grup de gent que crearen Acció Catalana l'any 1922, formada per la burgesia nacionalista i liberal i liderada per Jaume Bofill i Mates. Una opció política que guanyarà posicions envers els plantejaments regionalistes i conservadors de Cambó. Aquesta dissidència de la Lliga⁷⁴ era contrària al tarannà pactista de Cambó. Al mateix temps, neix el grup nacionalista Estat Català (dirigit per Francesc Macià) i el Partit Republicà Català (dirigit per Lluís Companys). Partits davant els quals la Lliga perdre alguns dels districtes de les eleccions municipals de 1923. Aquest fet obligà Cambó a retirar-se momentàniament de la política. Per Espanya, Cambó era un tap que frenava posicions separatistes i radicals com les de Francesc Macià i Estat Català. La retirada de Cambó va propiciar articles al diari madrileny *El Sol*: «L'article, intitulat "La retirada de Cambó", finalitzava amb aquesta frase: "Nos tememos que a los que aspiraban que Cataluña fuese el Piamonte de España van a suceder ahora los que prefieren que sea una Irlanda"» (*apud* Riquer 2007: 13). L'any 1930, Cambó ja se situa en un escenari posterior a la caiguda de la Dictablanda de Berenguer. La burgesia catalana —que s'havia apropiat de les reivindicacions de tot el país assumint-les com a classe econòmica— ara volia tornar a

⁷² Albert Balcells ho explica així: «No aconseguí, com no aconseguia, ni una descentralització administrativa, no podria conservar la supremacia política a Catalunya, que fins a la Dictadura de Primo de Rivera restà reduïda al mer predomini electoral gràcies a l'abstencionisme d'un proletariat que havia fet perdre a la Lliga el 1919 el control de la situació al Principat i la seva audiència a Madrid. La Lliga perdria a Madrid i a Catalunya» (1980: 480).

⁷³ «Para la izquierda catalana la Lliga era doblemente sospechosa: era una organización conservadora dirigida por millonarios» (CARR 2003 [1969]: 528).

⁷⁴ «Acció Catalana fou una iniciativa de la Joventut de la Lliga sota la direcció de prestigiosos intel·lectuals com Lluís Nicolau d'Olwer, Jaume Bofill i Mates i el regidor Carrasco i Formiguera, secundats per [...]. Antoni Rovira i Virgili i Josep Maria Pi i Sunyer. [...] El nou partit adquirí un diari —"La Publicitat"— i va vèncer la Lliga a Barcelona a les eleccions provincials de juny de 1923» (BALCELLS 1980: 480).

conquerir Espanya conquerint Madrid. La dictadura de Primo de Rivera no funcionà. La segona opció —arribar a una majoria estable a les Corts espanyoles— podia moderar la tercera opció més radical —la separatista—, que s'allunyava del tot del plantejament de Cambó, situat just enmig d'ambdós extrems radicals:⁷⁵ «El separatisme català és la contrapart de l'assimilisme castellà. Com s'esdevé sovint, també en aquest cas els extrems es toquen» (1930: 109). Per això des de les files de la Lliga Regionalista es pensa en un assalt electoral a Madrid: la creació d'un partit espanyol, el Centre Constitucional: «una organització no específicament catalana, una organització espanyola, perquè el regionalisme català, mentre només fos català, per definició, no podria assolir mai la majoria» (MOLAS 1973 [1972]: 156). És en aquest moment que apareix oficialment *Per la concòrdia*, en què Cambó intenta reformular i adequar al nou temps les bases pragmàtiques de Prat de la Riba. Tal com diu Molas, «l'enfonsament de la Monarquia i la proclamació de la República van provocar un tomb del panorama polític que produí l'esfondrament de les perspectives de govern a la Lliga» (1973 [1972]: 199). *Per la concòrdia* és la «solució hispànica» que —abastant Portugal— mitigui les ínfulas radicals catalanes. I que s'adeia a la voluntat que diu Ortega y Gasset:

Pues bien, señores; yo sostengo que el problema catalán, como todos los parejos a él, que han existido y existen en otras naciones, es un problema (que) no se puede resolver, que sólo se puede conllevar, y al decir, esto (constato) que significo con ello, no sólo que los demás españoles tenemos que conllevarnos con los catalanes, sino que los catalanes también tienen que conllevarse con los demás españoles (2006: 56-57).

Cambó esdevé partidari de l'iberisme, però mai no accepta sota cap concepte la concepció de tipus federal que comporta. L'iberisme de Cambó és un «ideal» sense cap concreció política: «El ideal, el único ideal que puede servir para forjar una gran España, es el ideal ibérico y el ideal ibérico no puede siquiera mentarse mientras España mantenga en Cataluña una política de coacción asimilista» (1935: 208). Així, la «concòrdia» de Cambó ha de ser entesa des d'un punt de vista molt escorat cap a l'economia. Cambó, com a líder dels proteccionistes catalans, creu que Espanya és un bon marc per al comerç català (i per això alerta contra el separatisme) però no descarta Portugal per ampliar aquest mercat. Segons Rocamora:

⁷⁵ També comparteix opinió amb Gaziol: «En mayo de 1931, desde posiciones más conservadoras, Agustí Calvet “Gaziol”, director de *La Vanguardia*, asimiló el problema catalán con el problema español, creadores de extremismos negativos como uniformismo y separatismo» (ROCAMORA 1994: 172).

Hizo [Cambó] una llamada a la intelectualidad catalana para que erradicara el asimilismo, causa en el pasado de la separación portuguesa y obstáculo en el presente para la reunificación, insistiendo en que del trato dado a Cataluña dependía la unidad ibérica, considerada —por encima del iberoamericanismo— como único ideal colectivo para España. [...] La unión construiría una gran potencia que vertebraría un bloque latino, integrando y frenando el expansionismo norteamericano (1994: 163).

Bofill i Mates, l'any 1930, publicà *L'altra concòrdia. Per una revisió del problema català: la solució liberal i democràtica*, en què reivindicava que els canvis territorials no frenessin la democratització del règim. La discussió se centrava essencialment en l'ideal iberista proposat per Cambó i en la solució del problema català, que havia de passar per la forma de govern a Espanya. Respecte al primer punt, tot i que Bofill⁷⁶ creia que era impossible, perquè Portugal mai no s'avindria a una nova unió amb Espanya, tampoc no el podia rebutjar, ja que Espanya no permetria mai la pèrdua de Catalunya. Pel que feia el segon punt, Bofill es pronunciava contrari a la tendència de Cambó a favor d'un govern monàrquic i optava per una solució liberal, democràtica i federativa. Vegem-ne un fragment:

Nosaltres creiem que no podem refiar-nos de la integració de Portugal. Què podria temptar-lo? Anys i anys de tractes i de refrecs calen per arranjar l'explotació dels salts del Duero amb profit segur de Portugal i d'Espanya; el concert per a l'explotació de la producció surera peninsular, cas clavat de monopoli natural, també costa —l'any 1921 parlàvem d'un *zollverein* en aquest ram—; ni l'interès comú és prou fort per a vèncer un desmenjament secular que fa que dos pobles germans gairebé s'ignorin. [...] Si cap interès —àdhuc positiu i urgent— no mou Portugal i Espanya a concertar-se, si no és visible cap interès que pugui empènyer Portugal cap a una federació ibèrica, tampoc no sabem trobar cap ideal que tingui semblant virtut (1930: 18-19).

Cambó a *Per la concòrdia* explica que pensa que l'economia i la geopolítica són molt més importants que la llengua: «La unitat d'idioma no impedí que les repúbliques americanes es separessin d'Espanya, com no ha impedit després que orientessin llur vida prescindint en absolut d'Espanya» (1930: 191). *Per la concòrdia* formava part d'una operació de neteja d'imatge, «l'operació Cambó», iniciada l'any 1926 i que pretenia desvincular el seu nom de qualsevol coincidència amb la dictadura. Per Cambó

⁷⁶ «Bofill i Mates, que conecia a Prat, indicó que éste señaló a sus seguidores una doble dirección: nacionalismo catalán e imperialismo ibérico» (ROCAMORA 1994: 137).

les dictadures eren solucions d'emergència, mals de menys importància, però mai programes de govern. Tal com explica Balcells:

A Itàlia, Espanya i Portugal, malgrat existir en els tres països les causes genèriques que produeixen el fet dictatorial, és possible que la dictadura no s'hagués instaurat, sense les prèvies convulsions de la demagògia social. Quan una societat es sent amenaçada en la seva vida, i no es troba amb forces per a defensar-se ella mateixa, cerca, d'esma, el braç robust que l'empari i, si aquest braç porta espasa, encara millor (1974: 95).

Pla, que quan vol aplaudir certes dictadures utilitza la practicitat com a excusa, no fa res més que reproduir arguments del seu admirat Cambó. Vegem-ho primer en unes paraules d'Alexandre Porcel i posteriorment en unes de Cambó: «El logro de un orden público está presente como el principal argumento del escritor y colaborador emblemático de *Destino*, Josep Pla, en su elogio al régimen del dictador portugués Antonio de Oliveira Salazar, que centra el reportaje de 1953 «Portugal-Salazar. Veinticinco años después» (2003: 23). Cal recordar que sempre que l'enemic fou comú —la Dictadura— la relació entre intel·lectuals catalans i castellans fou més fluida i, per exemple, s'organitzaren iniciatives com la signatura de manifestos⁷⁷ o l'Exposició del Llibre Català a la Biblioteca Nacional de Madrid l'any 1927 —organitzada per la revista *La Estafeta Literaria*, dirigida per Ernesto Giménez Caballero— a la qual donaren suport, ja fos en assistència o formant part del patronat, gent tan prestigiosa com Ramón Menéndez Pidal, Manuel Azaña o José Ortega y Gasset. Dins d'aquesta operació de neteja de què hem parlat cal encabir l'encàrrec que Cambó fa a Pla perquè escrigui la seva biografia, el primer volum de la qual es publicà l'any 1928 sota el títol *Cambó. Materials per a una història d'aquests últims anys*. El text suscità una gran polèmica a causa del seu caràcter hagiogràfic i apologètic. Ucelay defineix la biografia com: «casi oficial sobre el político y líder de la Lliga, escrita en 1930» (2003: 720). En el text, Pla passava comptes amb les altres opcions catalanistes que no coincidien amb la Lliga Regionalista. L'any 1929 es publicarà el segon volum i l'any 1930 el tercer. En aquest moment a Espanya governava el general Berenguer. Aquest mateix any Cambó tingué problemes de salut que el feren viatjar a Londres per operar-se, alhora que es publicava el seu llibre *Per la concòrdia*, així com *Catalunya endins* de Joan Estelrich. Ambdós —llibres programàtics— optaven per una reinterpretació del nacionalisme primigeni de

⁷⁷ Entre els manifestos cal destacar-ne un de firmat l'onze de febrer de 1926 per Blasco Ibáñez, Leopoldo Alas Clarín, Antonio Machado, Negrín, Azaña, Unamuno i Lerroux.

Prat de la Riba. La tesi principal de *Per la concòrdia* —que ja s’havia distribuït l’octubre del 1927 en edició ciclostilada i clandestina amb el títol de *El silenci de Catalunya*— era que entre l’actitud assimilista castellana i la tensió separatista catalana era ben difícil arribar a pactes. El que pretén Cambó és mostrar-se com a punt equilibrat entre l’assimilisme exagerat i el desconcert revolucionari, entre el pactisme centralista i l’esquerranisme radical que, no ho oblidem, atacava la propietat privada en joc. A *Per la concòrdia* Cambó ja es mostra, com molt bé diu Ridao, com un catalanista pràctic, superador de dicotomies radicals: «Prat, Cambó i altres converteixen el nacionalisme en un regionalisme operatiu, que permet, com fa la Lliga Regionalista, anar a les eleccions i fer una política pràctica» (2006: 679). Entre ambdós extrems, la proposta de Cambó era l’única que garantia una sortida dialogada i consensuada. Com diu Borja de Riquer:

La seva proposta política passava per cercar un pacte, una «concòrdia identitària» basada en un refús doble i radical: al separatisme català i a l’uniformisme espanyol. A partir d’aquesta premissa, hom podia cercar una solució al plet català a partir d’una nova visió pluricultural d’Espanya (2007: 17).

Fixem-nos en el següent: Madrid mostra sempre resistències i prevencions a un canvi que si s’efectua per algú que no sigui Cambó resultarà radical, violent i contraproduent. Per això el tarannà cambonià seria l’únic possible per resoldre aquest conflicte, sempre de manera consensuada i dins el marc espanyol. Cambó, per negar el separatisme a Catalunya, posa com a exemple Portugal:

Vegem quins fruits ha tret de la seva independència. Portugal, amb una població i una extensió com tres vegades Catalunya, amb una situació geogràfica excepcionalment favorable, amb una capital situada admirablement, amb un imperi colonial extens i riquíssim, no pot ésser, ni en la seva riquesa, ni en la seva cultura, cap motiu d’enveja per a Catalunya. Catalunya, més petita, amb un nombre inferior d’habitants, amb una deplorable situació geogràfica, té un nivell de cultura i de benestar superiors a Portugal (1930: 136-137).

Quina és, en definitiva, la solució política del problema català? És la reconeixença sincera del dret que tenen els catalans a conservar llur personalitat col·lectiva i a regir, amb plenitud d’atribucions i de responsabilitat, de drets i de càrregues, llur vida interior. I això es pot assolir dins una Espanya unitària i dins una Espanya federal (1930: 169-170).

Cambó se situa al bell mig del taulell:

Durant vint-i-cinc anys l'anomenat problema català fou la nota més viva de la política espanyola. De 1898 [...] fins a 1923 [...], el problema català fou la preocupació constant de tots els governants: el veritable punt central a l'entorn del qual girà tota la política d'Espanya (1930: 15-16).

Per la concòrdia, com ja hem dit, va ser rebut amb un altre llibre-programàtic de Jaume Bofill, *L'altra concòrdia. Per una revisió del problema català: la solució lliberal i democràtica*, on Bofill coincidia en què la sortida de l'iberisme era correcta, però rebutjava el paper preponderant de lideratge que es reservava Cambó. Bofill critica que Cambó pensi que pot assolir una reforma supraestatal sense reformar les matèries primeres, és a dir, l'Estat espanyol i, conseqüentment, el seu règim monàrquic. Recordem que per a Cambó és indiferent la forma de govern d'Espanya per assolir l'iberisme. L'atac de Bofill a Cambó és frontal però reconeix aspectes comuns: «No ens dol reconèixer que l'Iberisme podria ésser —segons com— una superació del problema de Catalunya i d'Espanya. Ara com ara es presenta, malgrat les dificultats que l'acompanyen, com la solució més factible» (1930: 16). També en critica d'altres que passen més desapercebuts: «el darrer capítol del llibre d'En Cambó concorda amb el darrer capítol de “La Nacionalitat Catalana” on En Prat de la Riba senyala, a l'imperialisme de l'esperit català, la possibilitat d'una Ibèria magna que s'expandiria més enllà de la península»⁷⁸ (1930: 15-16). En definitiva, Bofill veu gat amagat en l'iberisme antropooptimista de Cambó i sentència el següent:

L'ideal ibèric d'En Cambó es basa en el retorn espontani de Portugal; en la creació d'una fraternal trilogia o tetralogia ibèrica que seria la consagració de la unitat peninsular —no simplement geogràfica— i d'un equilibri d'espiritualitats i de forces que asseguraria la pau interna i esperonaria la progressió de l'Estat federal. D'aquesta creació ho fa derivar tot: el prestigi a Amèrica, la mitjanceria entre França i Itàlia, el redreçament llatí, el crèdit internacional (1930: 16-17).

Bofill no creu que Gran Bretanya deixi escapar la seva tradicional influència (des del segle XVIII) sobre Portugal⁷⁹ «gratuïtament»: «si per mitjà d'una federació ibèrica

⁷⁸ «En Cambó escateix quin pot ésser l'ideal imperialista que provoqui i consagri el ressorgiment d'Espanya. No pas l'hispanoamericanisme, no pas el nord-africanisme; únicament l'iberisme —segons l'autor— pot ésser aquest ideal!» (BOFILL 1930: 11).

⁷⁹ Les relacions geopolítiques i comercials entre Portugal i Anglaterra són constants. Per exemple, cal veure el Tractat de Methuen, en què Portugal s'obligà a permetre l'entrada dels *lanificios* anglesos, i Anglaterra es compromet a gravar els vins portuguesos un terç menys que els d'altres procedència. Així, quan Portugal l'any 1890 decideixi trencar relacions comercials amb Anglaterra la burgesia catalana

Espanya podria aspirar a una major categoria internacional [...]. L'Imperi britànic és una creació mundial que dona a cada un dels seus components una categoria suprema. Portugal, a través d'aquest nexa, té vida internacional» (1930: 20-21). Tots dos, però, també tenen diagnòstics ben diferenciats. Mentre que Cambó creia que Portugal ansiava una unió ibèrica, Bofill no ho creu:

Portugal ja n'està desempallegada d'Espanya i és notori que no l'enyora, ni té designis de reincorporar-se'l. Molt menys de federar-s'hi. No fa pas gaires dies que algun escriptor espanyol ho deia ben clar. La integració de Portugal complicaria l'existència d'Espanya, que no vol mals-de-cap. Prou i massa que en tenia amb la guerra del Marroc i el problema de Catalunya (1930: 26).

Davant l'optimisme i la nul·la resistència que Cambó pensa que mostrarà Portugal per la unió ibèrica, Bofill és més crític i realista; creu que no s'hi pot tenir cap mena de confiança, tampoc amb Castella: «Castella té el sentit de la jerarquia, però no el de la igualtat: per això creà imperis; per això els dilapidà» (1930: 32). Bofill considera que l'element colonial i exportador de l'iberisme és més retòric que no pas pràctic, per això hi ha una diferència entre el seu iberisme i el de Cambó:

En Cambó veu l'ideal ibèric, de cara endins; resolta la total federació peninsular, aquest ideal s'expandiria de dins a fora. Nosaltres veiem l'ideal ibèric de cara a fora. Un iberisme reclosidament peninsular, propendria al feixisme [...]. En l'ordre internacional, Espanya continuaria la política de la dictadura (1930: 49).

L'ideal ibèric que nosaltres creiem possible i convenient. No és ben bé el d'En Cambó; si el d'ell és concentrador, aquest seria expansiu; si el d'ell és orgànic, el nostre és més aviat dinàmic; si el d'ell és geogràfic i econòmic, el nostre és principalment espiritual; si el d'ell es basa en la concòrdia apaivagadora, el nostre es basa en la competència (1930: 62).

La relació comprensiva davant les peticions autonomistes de què hem parlat abans serà conjuntural i s'esvairà a l'hora de la veritat: el procés polític i el púlpit parlamentari. Els intel·lectuals espanyols s'oposaran frontalment a qualsevol cessió a Catalunya amb uns arguments de tot tipus, des de la practicitat fins a la «castellanicitat» de l'origen

veurà una ocasió per un iberisme comercial. Com explicà Santiago Petschen :«Cuando, en determinado momento histórico, el influjo inglés descendió debido a las hostilidades entre británicos y portugueses en Suráfrica, y las relaciones quedaron enmarcadas por su cauce espontáneo, el iberismo empezó a florecer como creación portuguesa influyente en España» (2006: 17).

espanyol: «Los que somos partidarios de una organización autonómica de España, si bien somos irreconciliables enemigos de todo particularismo político sabremos muy bien que autonomía quiere decir complicar las cosas» (ORTEGA Y GASSET 2006: 28). Com veiem ni tan sols José Ortega y Gasset, que havia estat citat com a criteri d'autoritat pel mateix Cambó,⁸⁰ serà partidari a l'hora de la veritat de donar suport a la reclamació estatutària catalana. Ortega —que l'any 1945 retornarà a Espanya precisament des del seu exili portuguès— creu que el moment culminant de la influència mundial espanyola coincideix justament amb l'annexió l'any 1580 de Portugal.

La «España una» nace así en la mente de Castilla, no como una intuición de algo real —España no era, en realidad una—, sino como un ideal esquema de algo *realizable*, un proyecto iniciador de voluntades, un mañana imaginario capaz de disciplinar el hoy y orientarlo, a la manera que el blanco atrae la flecha y tiene del arco (2005: 448).

Caldrà esperar que arribi la II República Espanyola⁸¹ de l'any 1932 que sí que serà més sensible i receptiva a les demandes autonomistes i acceptarà un Estatut per Catalunya —el setembre de 1932—, tampoc no exempt de llargs debats:⁸² «El projecte d'Estatut començà a discutir-se a les Corts pel maig de 1932 i serien necessaris més de quatre mesos per a aprovar els seus divuit articles. En canvi, els cent vint-i-set articles de la Constitució havien estat aprovats només en tres mesos» (BALCELLS 1980: 555). Aquest estatut serà derogat a Burgos el 5 d'abril de 1938 per les forces revoltades a la legitimitat Republicana vigent. La Constitució del 1931 rebutja el federalisme, potser per no afavorir Catalunya i el País Basc, un tema problemàtic que s'arrossega fins a la Constitució de 1978. Així, l'any 1932 es mig resol el problema català, però no és resolt el problema espanyol. Segons Rocamora: «En 1932 los esfuerzos catalanistas consiguieron que la suerte de su autonomía se vinculara al iberismo. Azaña era, fuera de Cataluña, uno de los mayores defensores de la autonomía. Aunque no era federalista,

⁸⁰ «Un dels esperits més cultes i penetrants de l'Espanya contemporània, don José Ortega y Gasset, publicà, ja fa uns anys, un llibre, *La España Invertebrada*, que estudia el magne problema de l'estructuració interna d'Espanya» (CAMBÓ 1930: 187-188).

⁸¹ «Tots aquests partits i moviments propugnen un model d'Estat anticentralista o antijacobí. És un model federal i republicà, basat en el reconeixement d'una àmplia autonomia política, o en l'independentisme, per bé que, aquest darrer, minoritari» (RIDAÓ 2006: 57).

⁸² «Jo esperava que els intel·lectuals castellans d'esquerra foren de millor qualitat moral que els homes d'esquerra política que havia tractat fins ara, el sectarisme i la informalitat dels quals feien ben poc desitjable repetir-hi col·laboracions» (CAMBÓ 1981: 430).

pidió en las Cortes un sistema que diese libertad a la regiones ibéricas, relacionando el unitarismo con la monarquía» (1994: 174). Fixem-nos en la locució d'Azaña radiada amb ocasió de l'aprovació de l'Estatut català en la visita d'aquest a Barcelona, el 26 de setembre de 1932: «En nombre propio y del Gobierno que presido, os envío una felicitación sincera y la renovación de los afectos de un buen español que quiere una República robusta, fundada por todos los pueblos hispanos, bajo el signo de paz, trabajo y justicia» (*apud* ESPÍN 1980: 338-339). Aquest «todos los pueblos hispanos» es pot relacionar clarament amb una clucada d'ull cap al federalisme. Cambó també es fixa amb «els altres pobles d'Espanya» com a via o solució de sortida a l'encaix català. No és que Cambó cregui que es l'única via, però en cap moment la menysté. Fixem-nos com *La Veu de Catalunya* (9-1-1923) reproduceix les paraules de Cambó en una Conferència al Casal Nacionalista de la Barceloneta: «Jo tinc el ple convenciment de què el primer Govern que regís els destins d'una Catalunya independent se li presentaria el problema d'establir una nova fórmula d'unió, d'intel·ligència, amb els *altres pobles d'Espanya*» (*apud* ALMENDROS 2000: 110). Així, la no-consecució d'aquesta farà que Cambó escrigui, l'any 1927, *El silenci de Catalunya*, en què exposa una solució a mig camí entre la subordinació a Espanya i la independència. El punt just radicava en l'iberisme: «Espanya y Portugal tan próximas e iguales geográficamente, tan distantes y suspicaces históricamente. Este podía ser el resumen telegráfico de las relaciones de los dos países peninsulares; al menos, durante la contemporaneidad» (ROCAMORA 1994: 9). Com hem vist, l'iberisme de Pla és un afegit més en la seva aposta per Cambó. Aposta personal i sobretot professional. Això diu Pla l'any 1921 a *La Publicidad* a un article titulat «Crítica del ideal iberista»

Si Portugal piensa en su futuro no puede dejar de orientar su política hacia Galicia. Pero por múltiples circunstancias que están en la conciencia y ante los ojos de todos la solución del problema galaico-portugués no puede intentarse aisladamente, sin fracaso. Y es que ese problema galaico-portugués conviene sea considerado como un aspecto parcial del mayor problema de los pueblos peninsulares. Por otro lado se presenta fortísimo el caso de Cataluña, que lucha por su integral autonomía y por renacionalizar las regiones de Valencia y Mallorca. Pero si Cataluña quiere obtener aisladamente su aspiración íntegra se expone también a un grave fracaso, en el terreno de la violencia, por razones que están también en la conciencia y ante los ojos de todos. Y es que igualmente conviene considerar el problema catalán como un sector del problema de los pueblos peninsulares. Y he aquí cómo Portugal y Cataluña vuelven a encontrarse como en 1640. He aquí cómo Portugal y Cataluña por identidad de peligros, por fraternidad de aspiraciones liberales y patrióticas, se han encontrado juntos, se encuentran y volverán a encontrarse a través de la historia (1921: 1).

Una aposta que Cambó (mort a Buenos Aires el 30 d'abril de 1947) desaprofita en el procés estatutari de 1918. Per Cambó i el seu ideari polític, Portugal i les seves relacions amb Espanya (que podien rememorar una breu unió política entre els anys 1580 i 1640),⁸³ va ser un element utilitari en les seves aspiracions polítiques. Aquesta actitud catalana tan atenta al «cas portuguès» perdura avui dia, per exemple, en el text següent a la revista d'història *L'Avenç*: «Ho deia Natàlia Correia quan constatava que Portugal era ibèric per la seva pròpia capacitat de separació, que Portugal era la realització històrica de l'àmbit de la separació peninsular, tan real i tan actuant com la força d'unió. El laberint català, doncs» (MARTÍNEZ-GIL 2004: 22). Fixem-nos també en les declaracions del poeta i assagista Eduardo Lourenço que, parlant sobre les relacions ibèriques, assumeix: «Los portugueses, a nuestra manera suave, nos las arreglamos para imponer de forma natural nuestra autonomía, relativa a todas, a aquel viejo centralismo intolerable» (*apud* MORA 2006: 42). És a dir, un mirall de tota la lluita nacionalista i catalanista del segle XX. Aquesta analogia mostra que els processos nacionals català i portuguès⁸⁴ comparteixen tant el seu anticastellanisme com una política colonial alternativa al centre polític castellà, aquest sempre entès des de la perifèria com un territori interior, medieval i antic. Per contra, Portugal, ja al segle XIV tenia una burgesia mercantil amb uns interessos enfrontats a Castella. Ja el mateix Pla escriu l'any 1921 el següent:

Insisto. Geografía, geología y metereología se completan y armonizan en nosotros de tal manera que constituímos los dos mayores centros peninsulares de concentración humana. Nuestros dos grupos, por lo compactos, por la cantidad de nuestras fuerzas económicas, por la potencia moral que emana de la persistencia de nuestras personalidades históricas y por las posibilidades que se derivan de nuestras posiciones geográficas, están llamadas, si nos decidimos a concertar nuestros esfuerzos a pesar decisivamente en los destinos de la Península [...] Separados políticamente, Portugal y Cataluña pesan menos que la meseta. Juntos, preponderarían sobre ella. Y esto evitaría la disgregación y la balcanización actual de España. La dotarían de la unidad que no posee. [...] Portugal y Cataluña, con

⁸³ Les lluites de la Restauració s'iniciaren el dia 1 de desembre de 1640 amb l'aixecament contra els reis d'Espanya. Portugal, que havia format part de la Corona Espanyola, tornarà a ser independent després del període bèl·lic (1640-1668). Vegeu VALLADARES 1998.

⁸⁴ Aquesta tendència d'emmirallar-se en Portugal arriba als anys setanta amb Fèlix Cucurull (*Dos pobles ibèrics*, 1967) i amb la presència d'autors catalans a la Revolució dels Clavells com Xavier Fàbregas (*Converses a Portugal*, 1974) i Jordi Coca (*El secret de la cavalleria*, 1978). Per a aquest treball podem acordar que, de la mateixa manera que les relacions dels anys seixanta i setanta són postiberistes, les manifestacions a favor de la unitat peninsular anteriors a l'època nacionalista es poden considerar protoiberistes.

nuestros contrastes y nuestras analogías, como en equilibrio a los dos lados de la meseta central y ante los dos marcos que circundan la Península (1921: 1).

Avui, aquesta solidaritat i cooperació són les bases de la relació hispanoportuguesa. Tal com assumeix Aníbal Cavaco —president de la República portuguesa—: «Si Europa es un mercado único, la península será aún más un mercado único natural. Las empresas portuguesas deben pensar en términos de mercado ibérico. No hay que tener miedo, no podemos tener prejuicios» (*apud* MORENO 2006: 5).

El 14 d'abril de 1931 es proclama a Madrid la República, i poc abans a Barcelona la «República Catalana com a Estat integrant de la Federació Ibèrica», denominació que es canvia per la de *Generalitat* per desig del govern de Madrid. L'any 1919, Macià havia fundat la Federació Democràtica Nacionalista, partidària d'integrar una Catalunya independent dins la confederació ibèrica. Fixem-nos en la declaració pública que fa Macià el dia 6 d'octubre de 1931:

Catalans: Interpretant el sentiment i els anhels del poble que ens acaba de donar el seu sufragi, proclamo la República Catalana, com Estat integrant de la Federació Ibèrica. D'acord amb el president de la República Federal Espanyola, Don Niceto Alcalá Zamora, amb el qual hem ratificat els acords presos en el pacte de Sant Sebastià, [assolit l'any 1930 entre Acció Catalana, Estat Català, Acció Republicana de Catalunya amb els republicans i el socialistes espanyols] assumeixo provisionalment les funcions de president del Govern de Catalunya, esperant que el poble espanyol i català expressin quina és en aquest moment llur voluntat (*apud* BALCELLS 1974: 24).

A part d'aquest nacionalisme ibèric, també cal observar-ne un de cultural, basat, per exemple, en l'alt grau d'intel·ligibilitat de les llengües peninsulars (llevat del basc) entre si. Era obvi que el grau de comunicació entre castellà i portuguès semblava més un avantatge que no pas un inconvenient i deixava de banda qualsevol eliminació (activa o passiva) de dialectes menors —com en el cas de la unificació italiana. Itàlia i Alemanya es poden unificar mitjançant una unitat lingüística, cosa que no pot ser a Ibèria. Més aviat al contrari: seria la unió la que comportaria més riquesa lingüística que obligaria a fundar-se sobre una cultura comuna.⁸⁵ Pla, per exemple, a *Retrats de Passaport* (1970)

⁸⁵ Aquesta cultura comuna: «para los providencialistas desde la eternidad: para los historicistas, incluso desde épocas pre-romanas y desde luego a partir de los visigodos» (ROCAMORA 1994: 13).

parla del cas de Julio Camba i la seva comoditat a Portugal perquè parlant gallec s'hi sentia molt bé:

Una de les coses que li emplenaven la vida foren les llargues estades a Portugal. Portugal, país de restaurants, hotels i cambrers gallecs, era un país que li agradava. Hi era apreciat. A Portugal parlava sempre gallec. S'hi complaïa perquè aquesta fou la seva llengua real. A tot arreu em féu la impressió de l'emigrat gallec pujat de grau (1970: 430).

En aquest sentit Pla observa de manera quotidiana —com sempre— un fet ben establert: per exemple, Víctor Balaguer havia proposat el reconeixement de les literatures regionals: així Espanya tindria una *literatura nacional* i cinc literatures regionals: la catalana, la basca, la gallega, l'asturiana i la portuguesa. Així, hi ha un nacionalisme polític, que també pot tendir a l'assimilacionisme unitarista castellà i un altre cultural, que entén la nació com un organisme anterior i que rememorava qualsevol règim ibèric històric, com el del període 1580-1640. Per això, Cambó, com hem vist, quan acudeix al segle XVII ho fa amb afany de demostrar aquest desgavell:

En el segle XVII, la incapacitat petulant del Comte-Duc d'Olivares féu que l'obra mansa i penetrant de la infiltració cultural castellana fos reforçada per una brutal intervenció coactiva del poder públic. El resultat fou la revolta de 1640, la qual interrompé l'acció eficaç de la infiltració cultural castellana que els catalans acceptaven sense protesta. I la revolta catalana de 1640 portà la separació de Portugal que, en rompre la unitat política ibèrica, llevà a Espanya la categoria internacional de gran potència. [...] Mentre perdurà la separació de Portugal —que la política seguida contra Catalunya féu possible— Espanya no tindrà categoria de gran potència (1930: 94-95).

Aquest sentiment cultural —que prioritza i potencia el fet «culturalista» de l'iberisme— beu de Ribera i Rovira i de Joan Maragall. El vessant cultural s'observa quan Martínez-Gil defineix l'iberisme com «un nacionalisme aglutinador basat en l'existència al llarg de la història d'un sentiment de peninsularitat geogràfica i cultural» (2000: 149). I és aquest sentiment cultural el que tan bé lliga amb el federalisme com a forma política: «Tan sols el federalisme pot garantir més d'una nació cultural en un Estat, però no pas qualsevol federalisme, com ara els basats en els regnes històrics o en la geografia, sinó un de base culturalista» (MARTÍNEZ-GIL 2000: 150). Aquesta unió cultural se servia de revistes com el setmanari *Restauración del Mediodía*, a favor d'una lliga duanera, que no feien sinó mostrar simpaties per la unió ibèrica. Aquesta necessitava el nacionalisme cultural que, alhora, necessitava una identitat forta d'autors portuguesos bilingües com

Gil Vicente o Camões, autors importants espanyols com Miguel de Unamuno⁸⁶ i d'altres publicacions favorables a l'enteniment com *O Independente*, *O Astro da Lusitania*, *El Español Constitucional*, *La Revista Ibérica*, *Revista Peninsular* o *La Gaceta ilustrada*. És a dir, a diferència de Castella, tant Portugal com Catalunya han tingut iniciatives que entenien la Península com un àmbit plural. Personatges il·lustres com Juan Valera —que havia estat president de la Real Academia de la Lengua— i Menéndez y Pelayo defensaren aquest iberisme cultural que integrés dins la literatura espanyola les altres literatures peninsulars. Ja a mitjan segle XIX, Valera treballava a la delegació de Lisboa en funcions diplomàtiques d'ambaixador i gestionava la creació de revistes bilingües que adoptessin postulats iberistes. Valera va crear la revista bilingüe *Revista Peninsular*⁸⁷ i Unamuno i Maragall plantejaren una revista en comú titulada *Ibèria*, que no es va poder dur a terme a causa de la mort del segon. La unió ibèrica es basava en arguments heretats dels nacionalismes europeus unificadors de caràcter liberal,⁸⁸ com el germànic o italià: «Borrego [en *De la situación y de los intereses de España en el movimiento reformador de Europa*] encontró una total simbiosis entre liberalismo y nacionalismo en las luchas de polacos, alemanes, eslavos, italianos o iberos, divididos de forma violenta y antinatural, a pesar de sus identidades nacionales, basadas en lengua, raza e historia» (ROCAMORA 1994: 50). Així doncs, segons Rocamora, el liberalisme s'acomodà a l'iberisme:

Liberales o herederos del liberalismo se pronunciaron por uniones voluntarias y pacíficas, mientras los menos sensibilizados por las ideas democráticas o los autoritarios, llegaron a pensar en la imposición de la unión. Los iberistas podían admitir la unión como resultado de un conflicto, siempre que no enfrentara a los dos estados sino a ideologías políticas (1994: 21).

⁸⁶ Miguel de Unamuno, que fou favorable a l'iberisme cultural però no pas al polític, parla de Portugal a *Por tierras de Portugal y España* (1941). Al respecte Pla creu que Unamuno sosté que Portugal s'agermana amb l'esperit ibèric per la seva tràgedia: «Don Miguel de Unamuno, que coneixia més o menys Portugal, sobretot la part que toca a Salamanca, ha escrit en el seu llibre «Por tierras de Portugal y España»: «Terra de Portugal, de portes enfora tan somrient i dolça, per dins tan turmentada i tràgica». (1988 [1975]: 239).

⁸⁷ Tal com recorda Rocamora: «Juan Valera, que por entonces [en 1851] trabajaba en la delegación de Lisboa, pensó crear una revista común, informando a Estébanez Calderón, quien prometió colaboraciones y suscripciones si le daba orientación iberista. Valera dijo conocer a muchos literatos portugueses, sorprendiéndole que todos elogiaron a España y desearan la unión, a pesar de conocer muy poco su cultura e historia» (1994: 56).

⁸⁸ «La tendencia del nacionalismo ibérico que aspiraba a una unión pacífica y voluntaria —vinculada o derivada del liberalismo— domina ampliamente, tanto cronológicamente como por la cantidad y calidad de sus adherentes. Reservamos a ella la denominación de iberismo, término usado en este sentido en España desde el siglo XIX e inicialmente, también en Portugal, donde los avatares políticos acabaron por transformar su significado, haciéndolo sinónimo de anexionismo español» (ROCAMORA 1994: 19).

Les principals causes del fracàs de l'iberisme seran, d'una banda, la gran oposició i el poder exercit per les potències implicades (França, Espanya i Anglaterra) i, d'una altra, per part lusitana, el nacionalisme portuguès,⁸⁹ que veia en tot allò espanyol una absorció assimilacionista tot recordant el període de dominació castellana que finalitzà el 1640: «Si parlen del bacallà amb un portuguès, hi trobaran una evident curiositat. Si li parlen de la unió ibèrica, potser no tant» (PLA 1988 [1975]: 192). És a dir, la conjuntura geopolítica ibèrica no facilitava grans alteracions. Una de les dificultats actuals per a l'iberisme és destruir l'antiespanyolisme portuguès. Aníval Cavaco —president de la República portuguesa— deia sobre les relacions Espanya-Portugal:

España es nuestro gran socio económico, el país donde exportamos más, un 30% del total, y del que más importamos, también casi un 30%. Y Portugal es el tercer cliente de España, tras Francia y Alemania. España nos vende más que a Latinoamérica, a América, a Asia y a todos los nuevos países de la UE. Nada de lo que pasa en España es irrelevante para Portugal y nada de lo que pase en Portugal puede ser irrelevante para España [...]. Las sociedades mixtas tienen que ser ampliadas, aunque ya hay muchas empresas españolas en Portugal [...] y 400 empresas portuguesas en España. La interdependencia será mayor aún en el futuro. Si Europa es un mercado único, la península será aún más un mercado único natural. Las empresas portuguesas deben pensar en términos de mercado ibérico. No hay que tener miedo, no podemos tener prejuicios (MORENO 2006: 5).

Avui, les relacions entre el centre de la Península i Portugal —des de l'entrada conjunta d'ambdós països a la Comunitat Econòmica Europea a mitjan vuitanta, 12 de juny de 1985—⁹⁰ són notables. Existeix, per exemple, la previsió d'un AVE Madrid-Lisboa programat per l'any 2010. A la 22a cimera hispanolusa duta a terme els dies 24 i 25 de novembre a Badajoz s'intenta impulsar un mercat elèctric d'abast ibèric i impulsar-ne un altre de gas. Totes aquestes millores no són res més que actualitzacions de l'entrada conjunta d'ambdós països a la CEE i per aquesta relació amistosa cal vendre Espanya a Portugal com un país no jacobí, i allunyar així qualsevol fantasma assimilacionista. Fixem-nos en les paraules de Mario Soares:

⁸⁹ Segons Josep Sánchez-Cervelló «Portugal és un país homogeni tant des del punt de vista lingüístic com cultural, ètnic i polític. Existeixen pocs casos d'un nacionalisme tan coherent des del punt de vista dels seus objectius i tan efectiu com aquest, ja que li ha permès el manteniment inalterable de les seves fronteres pràcticament des de 1250, la qual cosa és invulgar en el panorama polític internacional» (2004: 27).

⁹⁰ Cal recordar que Espanya i Portugal ja varen firmar un Tractat d'Amistat i Cooperació entre Mario Soares i Adolfo Suárez el 22 de novembre de 1977.

España y Portugal son dos Estados hermanos, en la Península Ibérica, con múltiples raíces comunes. Sus respectivas historias, a lo largo de los siglos, han discurrido casi siempre en paralelo [...], España es hoy una gran democracia plural, descentralizada, capaz de reconocer las identidades y los derechos de las nacionalidades y autonomías que la componen (2006: 13).

Soares el que vol dir als seus compatriotes és que no hi ha motius per recelar que Espanya conquereixi avui Portugal i, d'altra banda, l'organització autonòmica afavoreix avui en dia Portugal perquè aquesta s'inserirà *de facto* en una posició asimètrica d'avantatge. Així doncs, no cal anar més enllà i assumir que l'iberisme que avança a dia d'avui és el que es produirà entre Espanya i Portugal. Iberisme espanyol, però no per això menys iberisme. Tanmateix, i com a fet simptomàtic, els homes i dones del temps de les televisions espanyoles continuen obviant la climatologia portuguesa. De la mateixa manera que passa amb França, però encara molt més accentuat, els mitjans de comunicació, la classe política o el món cultural no han teixit unes xarxes d'interrelacions hispanoluses que apropin la realitat espanyola (ja prou difícil i complexa) i la portuguesa.

2.3. Els incòmodes articles de Pla a *Destino* a la dècada dels setanta

La transició portuguesa va ser singular, ja que l'esquerra política fou tan protagonista que, fins i tot, es va plantejar una dictadura del mateix signe esquerrà. Com diu Javier Tusell:

Si tomamos los casos de Grecia y Portugal, comparativamente las dificultades para una transición española a la democracia eran mayores, sin duda, y sin embargo, los traumas de todo tipo fueron menores. España en ningún momento pasó por el peligro de convertirse en un régimen dictatorial de izquierdas como le sucedió a Portugal (1999: 191).

A la dècada dels setanta existirà un cert desengany espanyol respecte de la transició portuguesa, ja que quan Oliveira Salazar abandonà el poder per problemes de salut tothom esperava unes manifestacions populars contra la dictadura que no es van produir. El 25 d'abril de 1974 triomfava a Portugal la Revolució dels Clavells, protagonitzada per capitans de l'exèrcit colonial. El 13 de maig la revista *Por favor* titulava «¡Aliron, Aliron, Portugal es campeón!», afegint-se a l'entusiasme d'altres publicacions com *Triunfo*, que els dies 4 i 11 de maig titulava «Portugal. El futuro ha comenzado» y «Libertad en Portugal», respectivament. Pla explica el següent:

Mi extremada vejez me permite decir que yo he conocido Portugal antes y después de Salazar. Antes yo viví, personalmente viví, golpes de Estado militares cada treinta o treinta y cinco días. Fueron los militares portugueses los que pidieron a Salazar, con el lloriqueo latino, pero totalmente incapaces, que les resolviera el problema de la moneda. [...] Salazar ha gobernado Portugal durante casi medio siglo. Su gobierno ofrece aspectos diversos: favorables y contrarios. Siempre ocurrió igual desde el punto de vista de la inmensa mayoría de los portugueses (1974b: 9).

La influència entre Portugal i Espanya gairebé sempre va ser de la segona envers la primera. Per exemple, en el traspàs de les definicions polítiques: com el cas del *vintismo*⁹¹ i del *rotativismo*: el primer era l'adaptació de les idees dels liberals espanyols del 1812 i el segon, la còpia del sistema de torns entre el partit conservador de Cánovas i el liberal de Sagasta.

L'atles estratègic que presentà el final de la Segona Guerra Mundial fou igual de desastrós per als dos països veïns. La por saxona que el comunisme pogués apoderar-se de la península Ibèrica i una certa actitud paternalista⁹² envers els pobles ibèrics —situant-los en una segona divisió històrica, com si fossin víctimes de la història i no pas protagonistes— féu preferible un suport a les dictadures controlades que no pas a una obertura democràtica que, de cop i volta, suposés una ruptura radical amb els antics règims dictatorials. També cal recordar que entre els règims dictatorials de Franco i Salazar va haver-hi una relació diplomàtica, com la firma del Pacto Ibérico que, abans de l'inici de la Segona Guerra Mundial, pretenia evidenciar una neutralitat estratègica per a tota la Península. El procés democràtic a Portugal s'esdevé poc abans del d'Espanya.⁹³ Atenint-nos a la divisió efectuada per Fernando Rosas a «Pensamiento y acción política en el Portugal del siglo XX (1890-1976). Ensayo interpretativo», el sistema liberal democràtic s'inaugura l'any 1974-75 i s'institucionalitza l'any 1976. Per Pla, el nou panorama lusità corre el perill de decantar-se cap a un règim comunista. Per exemple, a «Portugal: quiebra de la democracia» critica el protagonisme militar de la transició. «En Portugal no hay en las alturas más que una dictadura militar de carácter

⁹¹ «A los hombres que desencadenaron la revolución de 1820 y que colaboraron en la Constitución de 1822 se les dio posteriormente el nombre de *vintistas*, neologismo inspirado en el español *doceañistas*, partidarios de la Constitución de 1812. El *vintismo* sería, durante mucho tiempo, la posición ideológica más audaz y exigente del constitucionalismo» (SARAIVA 1989: 333).

⁹² Aquest paternalisme el podem veure en el fragment següent: «A ojos de los dirigentes del “mundo libre”, el pueblo portugués, atrasado e inculto, no estaba preparado para la democracia y, pese a todo, vivía en “orden” bajo el yugo de un dictador benévolo y sabio que lo inmunizaba del comunismo, considerado el mayor peligro» (GÓMEZ; PALACIOS 2006: 83).

⁹³ Segons Mercedes Cabrera, un dels paral·lelismes entre Espanya i Portugal és que «ambos païses parecen ser ejemplo de transición truncada desde el liberalismo a la democracia, que desembocó tanto en Portugal como en España en una prolongada experiencia autoritaria para terminar en una tardía transición a la democracia» (2006: 111).

comunista notorio y claro» (1975b: 26). Aquests articles contraris al procés democràtic instaurat a Portugal són censurats per Baltasar Porcel fins al punt que Pla haurà de deixar *Destino*; concretament finalitza la seva etapa en aquesta publicació amb l'entrega de dia 11 de desembre de 1975. Que lluny quedava aquell optimisme envers el que suposaven les relacions ibèriques amb Portugal per al futur d'Espanya, del seu govern i de Catalunya! És precisament la censura d'un article de Pla a *Destino* l'excusa perquè l'escriptor deixés de col·laborar-hi definitivament, tal com van admetre Jordi Pujol (expresident de la Generalitat de Catalunya) i Baltasar Porcel (exdirector de *Destino*) el dia 18 d'abril de 2006 en el marc d'unes conferències sobre la figura de l'escriptor gironí. Tal com va recollir la premsa:

Jordi Pujol va desvelar després de 30 anys la seva versió de la sortida de Josep Pla de la revista *Destino*, renúncia que va ser seguida d'una dura polèmica que va alinear intel·lectuals d'esquerrres al costat de l'escriptor de Palafrugell. Pujol va dir que «la meva relació amb Pla no va ser cordial; ell parlava bé del meu pare, però malament de mi». Segons informa *El Periódico*, l'escriptor es va considerar censurat ja que Porcel, nou director de la revista després de la compra de Jordi Pujol, va rebutjar un article de Pla que defensava la política econòmica del dictador portuguès Salazar i criticava la Revolució dels Clavells. L'escriptor va suprimir les seves col·laboracions amb *Destino* i va aplicar a Pujol el qualificatiu de «banquer ambiciós» (notícia extreta de www.e-notícies.com, 19 d'abril de 2006).

Aquest article censurat forma part del material bibliogràfic que la Biblioteca de Catalunya va rebre l'any 2006 de part de la família Vergés. La notícia següent de dia 8 de novembre de 2006 remarcava l'existència d'aquest article. Tal com explica Carles Geli:

La Biblioteca de Cataluña recibe manuscritos de Pla. La familia del editor vende su archivo a la Generalitat. El manuscrito del artículo inédito *Portugal sigue su camino*, que Josep Pla escribió para la revista *Destino* a mediados de los setenta, que quizás sea el que el entonces director, Baltasar Porcel, censuró y que comportó la marcha del escritor del semanario (2006: 51).

Fixem-nos en les declaracions de Pla, en un primer terme, i de Baltasar Porcel, en un segon, que recullen Carles Geli i J. M. Huertas Claveria:

Josep Vergés, en ús del seu perfecte dret, vengué *Destino* a un milhomes, de gran ambició política, anomenat Jordi Pujol, de la Banca Catalana. Aquest senyor, riquíssim, [...] prohibí la publicació d'un article meu sobre Portugal, que ha fet la revolució més bèstia i ignara d'Europa en el segle que vivim. Davant aquest fet, tinc el gust de comunicar-vos que vaig abandonar la revista amb la màxima satisfacció (1990: 76).

Amb Pla [...] vam tenir un assumpte desagradable. Un producte d'aquell egoisme revestit de la més vella astúcia. Jo dirigia la revista *Destino*, propietat el 75 de Jordi Pujol, on hi havia hagut aldarull entre ell i un grup de redactors que vessaven no sé si vanitat gremial o esquerranisme torquemadià [...]. Jo volia fer una revista oberta, catalanista, absolutament democràtica en aquells moments que Franco moria, que s'establí el nou estat. I Pla, irritat per la meua línia, ofegat pels seus dimonis dretans i influït per l'anterior propietari, Josep Vergés —que havia cregut que continuaria manant malgrat vendre la revista, cosa que havia fet, a més, inflant la xifra de vendes—, escrivia articles a favor dels coronels grecs o d'Oliveira Salazar (*apud* GELI; HUERTAS 1990: 76).

La versió de Jordi Pujol —a les seves *Memòries*— també confirma «l'afer portuguès» com a detonant de la marxa de Pla de la revista. Vegem-ho:

Pla estava molt lligat a Vergés. L'antic propietari de *Destino* i de l'editorial del mateix nom havia establert una estreta relació personal amb l'escriptor que havia estat productiva per a tots dos i que, a Pla, li donava sensació de seguretat. Amb nosaltres, Pla es va espantar. Va creure que la seguretat li perillava. A més, jo no agradava a Pla, no em tenia simpatia. [...] El canvi d'amo de *Destino* no va agradar a Pla. Va començar a fer rebequeries. Per provocar-nos, escrivia articles elogiant el dictador portuguès Salazar en els moments en què l'opinió catalana i espanyola havia rebut esperançada la Revolució dels Clavells que havia posat fi a la dictadura portuguesa i que havia deixat el franquisme sol i en total evidència davant les democràcies europees (2007: 257-258).

L'escenari portuguès ha anat associat al vessant més reaccionari de Pla, que li comportà deixar d'escriure a *Destino*. Vegem-ho en aquesta notícia referida a les conferències esmentades que es van dur a terme al CaixaForum de Barcelona l'any 2006:

Davant d'un auditori mig buit, però amb cares conegudes com ara la del nebot de Josep Pla, Frank Kerl Pla, i el conseller Joaquim Nadal, que tancarà el cicle de conferències el 27 d'abril, Jordi Pujol va parlar de la relació «difícil» que va mantenir amb l'escriptor «liberal-conservador» i que van portar l'autor del *Quadern gris* a abandonar *Destino* quan l'editor Josep Vergés va delegar-ne la direcció a Pujol. «L'article *Notícia econòmica de Catalunya* que Pla va escriure a la revista el 1962 era lamentable», va dir Pujol, que va afegir: «L'aliment que em donava Pla era pobre». Per oposar-se a la seva visió, l'expresident va escriure des de la presó un llibre en què carregava contra Pla i contra altres intel·lectuals de l'època com ara Maragall. «En aquest llibre sóc molt injust amb Pla, i encara més amb gent que havia patit més que ell.» La qüestió és que, quan Pujol va fer-se càrrec de la revista *Destino*, plataforma literària per excel·lència de Pla, aquest va marxar-ne. «Hi escrivia articles d'allò més reaccionaris i provocadors, i ell probablement buscava la ruptura. La gota que va fer vessar el got va ser la publicació d'un article de l'escriptor palafrugellenc sobre el dictador de Portugal, Antoni Salazar, que admirava, el contingut del qual «no tenia cap sentit i era absolutament anacrònic» (www.vilaweb.cat 18-IV-2006).

El que pretenia dir l'expresident de la Generalitat no era només que Pla provoqués la seva sortida per uns articles en què predominaven aspectes ideològics del mateix Pla, sinó que l'article sobre Salazar era anacrònic. De fet, era el motiu més versemblant, ja que Pla s'havia manifestat públicament a favor de Salazar i de la seva política molt abans de l'edició de l'article, per exemple a *Destino*⁹⁴ i al llibre que ens ocupa, *Direcció Lisboa*, publicat —recordem-ho— el juny del 1975.

El dia 11 de setembre de 1975, el poeta Josep Albertí publicava a *Diario de Mallorca* una ressenya del llibre *Direcció Lisboa*, que començava de la manera següent:

No el Portugal de «Grandola, villa morena». La «Revolução alegre» no és res que pugui tenir relació amb Josep Pla. No els clavells sinó l'eco llunyà de la ruïna, la desolació dels casals, la tènica construcció que hosteja el tigre misantròpic. I les paraules del dictador. Sí el passat; Pla, oportunament, publica *Direcció Lisboa*. Sembla una nova afirmació de les seves teories sobre Portugal que han aixecat polèmiques: els articles publicats a *Destino* sobre la situació portuguesa defensant «l'ancien régime» de la dictadura. A partir d'això, facem una aturada per aclarir una postura davant un aspecte molt important de Josep Pla: el seu reaccionarisme (1975: 22).

Com molt bé observà Albertí, tot *Direcció Lisboa* —quan no és una descripció paisatgística i de costums de la península— és un cant, una mena de retrat d'homenot a Oliveira Salazar. Dels quatre itineraris, només un és fet fora de la dictadura feixista.⁹⁵ Es tracta del primer viatge de Pla, el 1921, quan Portugal es governava sota la forma de la Primera República (1910-1926). La ressenya d'Albertí defensa tot el contrari del que argumenta Pujol: la validesa dels textos planians per damunt dels judicis (previs o posteriors) ideològics de l'autor (o del narrador). També s'hi enfronten dues visions sobre la idoneïtat de l'autor (l'intel·lectual, el poeta, l'home públic) envers el seu temps. On Albertí diu que l'obra impera per damunt de tot, Pujol diu que l'obra s'ha d'adequar al temps que viu. A això podem respondre citant el mateix Pla: «Jo navego contra la corrupció del corrent; sóc un producte contra el meu temps» (*apud* PLA, Xavier 1997:

⁹⁴ Per exemple, al número 1.933 de *Destino* podem trobar aquest elogi poc ajustat a la realitat del règim dictatorial: «Oliveira Salazar, que gobernó el país durante tantos decenios, no destruyó jamás la Masonería portuguesa; 2º Oliveira Salazar mantuvo la separación de la Iglesia y del Estado de una manera intachable. 3º El señor Oliveira Salazar respetó la abolición de la pena de muerte, realizada en los primeros años de la República de Portugal. Todo esto Salazar lo hubiera podido realizar de un plumazo. No lo hizo. Y no lo hizo porque fue un político —dentro de la relatividad de las cosas humanas, cosa que en todas partes es igual— considerable» (PLA 1974e: 7).

⁹⁵ La dictadura feixista s'inicia l'any 1933 i finalitza l'any 1974. Oliveira Salazar abandona el poder i deixa el testimoni a Marcelo Caetano l'any 1968.

16). I per això només cal endinsar-nos en certes influències de l'autor de Palafrugell com, per exemple, els moralistes francesos: «Els moralistes antics són immobilistes fins a l'avorriment. Els autors francesos d'aquestes realitats, que vostès tan estimen, perquè la cultura mitjana de Portugal és la francesa, també són immobilistes, però més matisats de comprensió. Pascal, Montaigne, La Bruyère, ...» (1988 [1975]: 533). La francofília domina tant en Pla com en la percepció que ell té de Portugal. La influència francesa en la història portuguesa des de la modernitat es deu al fet que es rep el país gal com un comunicador cultural —i no ens oblidem del sedàs romàntic—: les invasions franceses són rebudes com l'entrada a Portugal del liberalisme. La petjada francesa fou tan important que la dreta antiliberal «rechazaba explícitamente la herencia política e ideológica de la Revolución francesa, responsable de la decadencia política, moral y material a la que el liberalismo había conducido a la nación» (GÓMEZ; PALACIOS 2006: 65). Aquesta influència francesa va ser present, fins i tot, sobre el desmuntament de Portugal, que finalment els invasors francesos no portaren a terme; ho explica Saraiva:

La independencia portuguesa no tenía cabida dentro de sus planes [Napoleón] de reforma para Europa. Por un pacto con España, se estableció que el país sería desmembrado en tres pequeños estados: el Alentejo y el Algarbe formarían un principado independiente, en el cual reinaría Manuel Godoy, como recompensa por haber enganchado el carro de la política española a la causa francesa. Al norte del Duero sería el reino de Lusitania Septentrional, cuyo trono sería ocupado por el rey de Etruria [...]. Lo que quedaba, Extremadura y las Beiras, sería ocupado por los franceses, pendiente de una decisión posterior (1989: 314).

La crítica de Josep Albertí, referida a la justificació de Salazar i el seu *Estado Novo*⁹⁶ pretenia desactivar —i ho aconseguia— la falsa assimilació d'una obra d'art amb relació a la ideologia del seu autor. Sobre la filiació política de Pla i de les seves posteriors manipulacions el que és ben evident és que l'escriptor es va posicionar del bàndol «nacional» i va participar en una de les diferents «famílies polítiques» del règim: tradicionalistes, carlistes, falangistes..., que es van alternar en quotes de poder en l'evolució dels diferents governs del règim franquista. Pla, de totes aquestes faccions, participà en la dels conservadors liberals amb influències europeistes. Aquesta filiació és ben evident en el desenvolupament de formes i continguts de *Destino*, que evoluciona de posicions ortodoxament franquistes a ser les d'un setmanari mitjanament

⁹⁶ «En la práctica, el *Estado novo* fue una “dictadura de jefe de Gobierno”, lo que representa la modalidad específica del fascismo portugués en la «época de los fascismos» (GÓMEZ; PALACIOS 2006: 65).

aliadofil⁹⁷ totalment allunyat en moltes coses dels militars franquistes més ortodoxos. Coincideixo amb la definició de Febrés sobre l'adscripció política de Pla: «Pla és un conservador liberal⁹⁸ que treballa al bàndol dels conservadorisme reaccionari i feixistitzant del govern de Burgos» (1999: 12). El mateix Pla, quan es compara amb Fuster, diu el següent:

En el que crec és en la vitalitat humana, normal i tangible, en la força física de l'organisme. Fuster, que és un pur intel·lectual, creu en altres coses, proposades per persones de la quinta forca i susceptibles de ser aplicables a qualsevol país. Tot això és fals i perillósíssim. Jo sóc un home d'una família liberal i empordanesa, a qui cada dia agrada més la tradició i la realitat del país. Fuster és un carlí de família, que s'ha tornat revolucionari. El contrast és divertit (1988 [1975]: 87).

Pla va col·laborar amb el règim franquista de la mateixa manera com va desistir-hi una vegada que va veure decebudes les seves expectatives, amb un paral·lelisme total amb el seu admirat Cambó.⁹⁹ Pla, una vegada establert el règim franquista, veu desfetes les seves expectatives professionals. Per la seva heterodòxia liberal és defenestrat de la direcció de *La Vanguardia Española*. Després de dos mesos i mig, el nou règim va considerar que Manuel Aznar¹⁰⁰ i ell no eren prou addictes com per dirigir el diari i l'abril de 1939, per pressions de Ramón Serrano Suñer, es va nomenar director del diari Luis Martínez Galinsoga, que havia viatjat l'any 1939 a Barcelona per dirigir el que llavors era el segon periòdic d'Espanya. Ell havia treballat a l'*ABC* de Sevilla com a director durant la Guerra Civil. Cal recordar que *La Vanguardia*, tot i no ser un diari ortodoxament catalanista, tingué una gran influència en el moment d'ascensió del catalanisme. Tant Pla com Cambó decideixen apartar-se de la vida política. Lluny quedava aquell Pla diputat electe per la Lliga a la Diputació de Girona i a la

⁹⁷ Encara que Geli i Huertas consideren el contrari: «Això no és cert d'una manera taxativa, senzillament perquè no ho podia ser. Fins al 1942, va ser un setmanari germanòfil en moltes de les seves planes, especialment les expressives imatges de les portades i contraportades» (1990: 25). Xavier Moret és del parer contrari: «La Segunda Guerra Mundial (1939-1945), que contribuyó a aislar a España y que abrió una brecha en la que algunos editores, como los de Destino y José Janés Editor, jugaron sin ambages la baza de los aliados, enfrente de las preferencias oficiales proalemanas» (2002: 18).

⁹⁸ Per Pla, liberal és sinònim de conservador: «Es muy difícil de adjetivar la composición del Gobierno que se ha formado [...] han entrado liberales (léase conservadores) socialistas, comunistas, católicos y bastantes militares» (1974: 19).

⁹⁹ Pel que fa a les manipulacions de Cambó de les seves *Memòries* cal recordar el llibre de Borja de Riquer, *Francesc Cambó, entre la Monarquia i la República (1930-1932)*, en què es comparen les memòries amb la correspondència privada: «Els seus records perquè es publiquin cerquen d'adequar la seva visió del passat als interessos personals i polítics del present i mostrar, i de fet justificar, el seu itinerari personal com un tot coherent» (2007: 10).

¹⁰⁰ Manuel Aznar (Echalar 1894 - Madrid 1975), avi de l'expresident del Govern espanyol, José María Aznar López.

Mancomunitat per la circumscripció de la Bisbal d'Empordà en els comicis provincials del 12 de juny de 1921. Pla és liberal en el sentit històric d'avenir-se a la demolició de l'absolutisme mort al segle XIX. Pla creu en la propietat privada dels mitjans de producció. El conservadorisme de Pla és clàssic, és a dir, favorable a certes estructures socials del present o antigues i contrari al progrés, al canvi. Pla és un conservador en un sentit extens: «El que amb esperit de síntesi s'anomena cultura, que essencialment és la memòria i l'experiència —un esforç de memòria i experiència en la vaguetat indescriptible de la vida—, té per finalitat essencial mantenir. No hi pot haver una qualsevol forma de civilització sense una actitud prèvia de conservació» (2004 [1969b]: 360). Per això és favorable a la natura enfront de les transformacions industrials encara que ell és fill d'aquestes. La modernitat només provoca desgràcies. Pla confia en poques coses, com, per exemple, en el paisatge: «El paisatge, afirma el narrador de *El carrer estret*, és l'única cosa que en aquest país no falla mai» (GUILLÉN 2007 [1998]: 168). El paisatge és molt important per a la poètica planiana, ja que s'utilitza com a marc referencial i com a estètica valorativa.

Doncs bé, Pla, a la dècada dels setanta, lloa Salazar ja sigui a *Destino*, ja sigui al volum de l'*Obra completa*. Pla no s'amaga d'admirar-lo:

L'obra immensa que hi havia realitzat el professor Oliveira Salazar, aquest president Oliveira, que, al meu entendre, ha estat un dels més grans polítics d'Europa. Salazar fou un home únic. Per als portuguesos fou pràcticament invisible [...]. No firmà mai cap pena de mort [...]. Portugal deixà de ser un país pintoresc. Des del primer moment esdevingué un Estat absolutament seriós. [...] Els contraris a una dictadura suau, sense tirania, eren pocs i vivien a París. El que dic ho he vist (1984: 194-195).

Aquesta opinió no és gaire lluny de la que tenia Franco sobre Salazar¹⁰¹ i el seu règim: «—Don Juan no debe impresionarse por las cosas de Portugal. —Me parece que es él quien está impresionado. Aquella es una dictadura blanda y débil. Ya se lo he dicho a Salazar: “Le falta a su régimen fervor y vibración”» (*apud* SAINZ 1981: 81). Pla considera que Salazar és un home fet i esculpit segons les virtuts que el mateix Pla considera adients. No sabem on acaba un i comença l'altre pel que fa a les seves declaracions i preferències. Pla, contínuament, s'assimila als seus admirats: tots dos són

¹⁰¹ I que, en certa, mesura tampoc no dista gaire del parer d'Ortega y Gasset: «Cuando le preguntaron a Ortega qué le parecía Salazar, contestó: “Bien, muy bien; no se puede gobernar mejor a ocho millones de difuntos”» (MORÁN 1998: 84).

homes d'ordre i conservadors. Tots dos són afrancesats. Pla reconeix Salazar tot identificant-se amb el diagnòstic que ell mateix fa de Portugal: «L'organització i la jerarquia dels establiments eren molt franceses —perquè el país és francòfil, indiscutiblement» (1988 [1975]: 241). Tots dos també són descreguts del progrés: «Com a home sensible a la immensa obra del passat, té un horror instintiu pel caos mental dels dies que vivim, per les seves agradables falsedats, facilitats, al·lucinacions, pels ineditismes, genialismes, les novetats —totes copiades del passat oblidat, gràcies a la falta de memòria i a la ignorància invadent» (PLA 1988 [1975]: 238). Pel que fa el pessimisme, tant Pla com Salazar ho són:

Total! Jo sóc un pessimista sistemàtic i universal. Quan se m'acosta un optimista, sobretot de la classe desenfrenada —que a tot arreu n'hi ha— em cordo l'americana, perquè amb les seves històries no em robi la cartera (1988 [1975]: 355).

S'ha observat moltes vegades que Salazar, com a home format en el coneixement de la història, és un pessimista (1988 [1975]: 238).

A tots els arguments ja esmentats perquè Pla fixés la seva mirada sobre el país lusità, cal afegir-ne un de més pragmàtic: *Destino*, sobretot en la dècada dels setanta, havia prestat molta atenció —els fets polítics s'ho valien— a la situació portuguesa. Com ja hem dit, Portugal i els seus esdeveniments ocupaven moltes portades. L'any 1975 a l'article «La lección de Portugal» podem llegir que: «Los acontecimientos portugueses constituyen una gran lección a aprender. Esa lección podría formularse así: no hay que perder las ocasiones históricas cuando se impone un cambio y hay manera de efectuarlo pacífica y evolutivamente» (PORCEL 1975: 46). Era des de l'ambient *desarrollista* i *aperturista* que la revista reclamava una atenció als esdeveniments lusitans (com diu el proverbi espanyol «Cuando las barbas de tu vecino veas cortar... pon las tuyas a remojar»). *Destino* apostava per una obertura liberal del règim. Per aquestes dates el Govern espanyol gira cap a posicions més totalitàries. El desembre de 1973 Carrero Blanco, president de Govern, és assassinat per ETA i el gener de l'any següent Arias Navarro, com a successor a la presidència, promulga una Llei antiterrorista en què s'incloïa la pena de mort.

Pla va escriure a la revista *Destino* des de 1940 fins a 1975,¹⁰² de manera regular, «2.077 articles, inclòs el que va treure en solitari al setembre de 1939» (GELI; HUERTAS 1990: 22). En el primer article de Pla —titulat «La sonrisa espanyola»—, firmat el 30 de novembre de 1939, es postulava una neutralitat espanyola en el context de la Segona Guerra Mundial. D'una manera regular, Pla hi tornarà a escriure a la seva secció «Calendario sin fechas», a partir del 24 de febrer de 1940. Els seus articles tractaven tot tipus de temes polítics i costumistes. *Destino* era una revista creada, fundada i editada per catalans des del bàndol nacional en plena Guerra Civil amb una seu primigènia a Burgos.¹⁰³ Inicia la seva tirada (fora de l'època com a revista de la Falange, 1937-1939) l'any 1939 i la clou l'any 1980. Ja a la dècada dels seixanta podem dir que *Destino* intenta pausadament una obertura del règim, ja sigui per posicions estratègiques amb vista a un futur o pel mateix bagatge ideològic de tots els seus components. Com diuen Carles Geli i Josep Maria Huertas: «falangisme a banda, la revista va anar perfilant un cert contingut ideològic. En un dels seus editorials havia deixat ben clar que *Destino* és “catalán y furiosamente anticatalanista”» (1990: 14). Josep C. Vergés —fill de l'editor de la revista— ha afirmat que l'espai que cercava *Destino* se situava «entre la caverna franquista i el comunisme, leninista o eurocomunista, hi havia un ampli espai central que és aquell que Josep Vergés havia ocupat» (2007: 171). O com diu Dolors Lamarca: «A *Destino* hi escriuen “els que se n'ha dit la “tercera España”, la possibilista, no exiliada, però tampoc franquista» (2007: 6).¹⁰⁴ Pla havia arribat a *Destino* gràcies a Fermí Vergés. La família Vergés residia a Palafrugell on Pla era conegut perquè col·laborava a la revista *Baix Empordà*, publicació que rebia diners de Vergés. Ells eren una família d'intel·lectuals vinculats a la cultura. Joan Vergés Barris va ser el primer alcalde catalanista de la vila i va actuar com a mecenes de *Joventut*, revista de caràcter catalanista apareguda a la primera dècada de segle XX. La seva empresa, Barris, va liderar la indústria surera de l'edat d'or a final del segle XIX, però a principi del segle XX

¹⁰² Pla tornarà a escriure a *Destino* a partir del número de 8 de juny de 1978.

¹⁰³ Xavier Moret explicà com l'origen de *Destino* «está en un grupo de catalanes que se pasaron al bando franquista durante la Guerra Civil española. [...] A Burgos acudieron muchos catalanes que huían de la zona republicana; dos de ellos, José María Fontana y Xavier de Salas decidieron fundar una revista que permitiera relacionarse a los catalanes de Burgos. A esos dos nombres, se agregarían pronto los de otros tres catalanes pertenecientes al Servicio de Propaganda: Juan Ramón Masoliver, Josep Vergés e Ignacio Agustí. [...] El 24 de junio de 1939, tras un paréntesis incierto, Josep Vergés e Ignacio Agustí decidieron volver a publicar *Destino*» (2002: 69-70).

¹⁰⁴ Explica Josep C. Vergés que «El blanc del règim no foren revistes marxistes, com *Triunfo* o *Serra d'Or*, que després de tot defensaven una dictadura, sinó la premsa liberal que volia una democràcia, com *Destino* o *Madrid*» (2007: 139).

va disminuir la seva producció i va ser absorbida l'any 1916 per l'empresa Manufacturas de Corcho S.A. i va canviar el nom per Trefinos S.A.

Sobre la família Vergés, Néstor Luján explica l'anècdota següent: «tenia les mans foradades i no controlava les despeses empresarials, fins al punt que a Palafrugell, quan una persona gasta en extrem, li diuen que sembla de Can Barris» (*apud* VERGÉS 2007: 30). Fixem-nos com Josep C. Vergés creu que un dels èxits del seu pare fou aprendre a revertir aquesta tendència promocionadora de la cultura i fer-ne una indústria per viure demostrant així «que els llibres i els setmanaris, lluny de ser un vici car, poden ser una empresa tan digna, rendible i burgesa com la de fabricant de taps» (2007: 30). Pla parla d'aquesta cruïlla històrica a *Homenots. Segona sèrie* (1970): «Les grans famílies del període artesanal deixaren la seva carcassa econòmica davant del procés de transformació. Els obrers hagueren d'emmotllar-se a la disciplina de les màquines» (*apud* SALA 2003: 6). Contraposem aquesta suposada esperança envers la situació portuguesa de la direcció de *Destino* amb l'opinió de Pla. Ell, pessimista, creu que aquesta premsa favorable als canvis cap a una democratització «es natural. Siempre ocurre que los países realmente consolidados hacen grandes elogios de sus países vecinos cuando éstos entran en un camino equívoco y extraño [...]». La política internacional es una jungla de un espesor terrible» (1974b: 9). Podem dir que el pessimisme de Pla —compartit amb Salazar— envers el futur de Portugal era la tendència dominant dels seus diagnòstics lusitans. Els articles sobre Portugal de Pla a la dècada dels setanta parlaran sobre lectures polítiques o sobre el colonialisme. En el cas següent, «El libro del general Spinola sobre el mundo portugués»,¹⁰⁵ parlarà d'ambdues. Explica la impressió que li ha causat la lectura de *Portugal e o Futuro*,¹⁰⁶ del qual destaca dues coses: formalment li agrada que «ha sido escrito con una cautela considerable, con un cuidado enorme —verdaderamente insospechado en esta península—. No contiene ni un gramo de demagogia, ni forma alguna de popularismo» (PLA 1974a: 9), i sobre el contingut Pla destaca que «su crítica está basada en un análisis del mundo colonial portugués, extramadamente bien hecho» (1974a: 4).

La història colonial portuguesa és ben singular: l'any 1808 el rei João VI, a causa de la penetració napoleònica dins la Península, féu traslladar la capital administrativa de la

¹⁰⁵ Al mateix número, a les pàgines 36 i 37, podem trobar un reportatge de Mateo Madrilejos referent als fets politicomilitars que s'esdevenien a Portugal.

¹⁰⁶ Que, per cert, no es troba a la biblioteca de la Fundació Josep Pla.

metròpoli de Lisboa a Rio de Janeiro. Així, les tradicionals disputes entre metròpoli i colònies de tots els imperis del segle XX van prendre un petit matís en el cas portuguès i el van fer singular pel fet de facilitar la independència pacífica del Brasil l'any 1822 i per pretendre perdurar dins aquesta especificitat fins als anys cinquanta del segle XX quan «el *imperio* y las *colonias* se transformaron semánticamente en *ultramar* y *provincias ultramarinas* para que Portugal dejase de ser una potencia colonial y se transformase en un país “multicontinental”» (GÓMEZ; PALACIOS 2006: 83).¹⁰⁷ L'article 132 de la Constitució de 1933 postula com a «parte esencial y orgánica de la nación portuguesa desempeñar la función histórica de poseer y colonizar dominios ultramarinos» (GÓMEZ; PALACIOS 2006: 2). En l'article sobre els postulats del general Spínola (exposats al seu llibre *Portugal e o Futuro*, 1974), Pla explica els enfrontaments entre aquest i Oliveira Salazar. El primer defensava la teoria que el nou marc colonial necessitava sortides dialogades i federades:

La hipótesis que el general Spínola propone, en su famoso libro, a los portugueses como nexo de unidad es la formación de una Estado multinacional, es decir federal, pero federal, en serio, es decir teniendo cada elemento de conjunto plena conciencia de su personalidad y en definitiva, de su portuguesismo (1974b: 9).

En canvi, Oliveira Salazar volia crear una uniformitat que no va funcionar: «en ello se fundó la reforma colonial de Oliveira Salazar: la formación de las provincias metropolitanas, la elevación de los nativos a la ciudadanía portuguesa y la uniformidad general del mundo colonial lusitano» (1974a: 9). Salazar creia que el colonialisme portuguès era millor perquè es fonamentava en la barreja mestissa. Com Pla adverteix, «uno de los grandes errores del señor Oliveira Salazar consistió en no encauzar la emigración portuguesa sobre las colonias portuguesas de África. En cambio, fomentó esta emigración sobre Brasil y Venezuela» (1974a: 9). Pla també es fixa en la «rarsa anacrònica» que suposa el sistema colonial portuguès:

¹⁰⁷ «Después de la Segunda Guerra Mundial, las grandes potencias vencedoras hicieron incluir en la Carta de las Naciones Unidas la declaración formal del derecho de todos los pueblos a la autodeterminación. Los colonizadores europeos reconocieron la independencia política de sus antiguas colonias y encontraron formas de sustituir su antigua tutela por sistemas de cooperación económica y técnica, a través de los cuales continuaron protegiendo sus intereses. El Gobierno portugués vio en aquel interés de los grandes por la independencia de los pequeños una maniobra que tenía por objeto la redistribución en beneficio suyo de las áreas de influencia y fuentes de materias primas de los países africanos y asiático. De este modo, se rechazó el alinearse con el movimiento de descolonización, y se sostuvo la tesis de que Portugal era un Estado pluricontinental y plurirracial, modelado por varios siglos de evolución histórica, no siendo los territorios fuera de Europa verdaderas colonias, sino parcelas integrantes del territorio nacional, y como tal inalienables. Este punto de vista se apoyaba en el derecho constitucional portugués, pero no logró obtener la aprobación de la opinión internacional, que entendía que los territorios a los que el Gobierno portugués llamaba *provincias ultramarinas* eran verdaderas *colonias*» (SARAIVA 1989: 437).

Frente a la degradación de casi todo el *statu quo* colonial, con la consiguiente corriente sentimental, fabulosa y contraria al colonialismo, todo ello bendecido por la ONU y favorecido a veces de una manera pública por los diferentes regímenes comunistas, y con más guante blanco por los Estados Unidos de América, Portugal ha mantenido sus colonias de una manera impávida contra el viento y la marea de casi todo el globo terráqueo. ¿Por qué lo ha hecho? Por una razón muy sencilla: porque los portugueses creen que su manera de colonizar es la mejor de todas las que se han practicado (1974a: 9).

Aquesta visió de Pla sobre els esdeveniments portuguesos també provocava queixes. És el cas d'aquesta carta al director signada per Félix Pastor que reproduïm:

Leyendo el habitual espacio que como cada semana escribe el señor José Pla, en el correspondiente número 1.963 sobre Portugal, lo considero bastante partidista y con algunas omisiones voluntarias o involuntarias, como por ejemplo al decir que los portugueses están hartos de la miseria en la que han entrado y sobre todo de la que les vendrá. ¿Qué es lo que han tenido hasta ahora? Porque un país con tal elevado tanto por ciento de analfabetismo, tantos cientos de miles de trabajadores que han tenido que emigrar si querían comer, ¿a quién se lo tiene que agradecer? ¿Será a la libertad de que disfrutaban los últimos 40 años? Puede que alguien entienda por libertad la de unos pocos para explotar y oprimir a la clase trabajadora (1975: 2).

Sigui com sigui, Pla ja no escriurà res més sobre Portugal, encara que sorprenentment al número 1.976 (13 juliol-20 juliol 1975), en una columna inserida dins del reportatge «De Portugal a Angola, tensión y matanzas», de Josep Miró Ardèvol, hi ha un anunci de *Direcció Lisboa*. A partir de març de l'any 1975 Baltasar Porcel serà el director de *Destino*. Una pàgina ho anuncia al número 1.965.¹⁰⁸ Les relacions entre Pujol i Porcel, d'una banda, i Pla de l'altra —com hem vist anteriorment— no van ser satisfactòries. Vergés ja no tenia càrrecs directius a l'empresa —que havia estat comprada per Pujol— i l'ambient de tensió interna fou tan greu com perquè Pla (el buc insígnia de la revista, la firma més preuada) fos despatxat. A aquest final, de ben segur, hi van ajudar les contínues provocacions de Pla a les seves columnes polítiques, i així es donà una certa legitimitat a una dictadura lusitana que ja era finalitzada i que no tenia res a veure amb el caràcter liberal i oberturista que *Destino* volia significar.

Un altre dels temes recurrents a les pàgines de *Destino* era la qüestió territorial, ja fos, ho hem vist, emmirallada en Portugal o referent a l'economia. L'atenció de *Destino* era coherent amb la tradició imagològica de Catalunya respecte de Portugal, ja fos en un

¹⁰⁸ Al número 1.965, a la pàgina 9, es pot llegir: «Baltasar Porcel, director-editor de “Publicaciones y revistas, S.A.”».

sentit separatista, assimilacionista o federalista. Pel que fa al federalisme, és obligatori recordar l'article de Pla a *Destino*, «Los federales de la época federal» (14-9-1974) en què Pla desmenteix que Pi i Margall fos el primer federalista:

Es falso, en primer lugar, que Pi i Margall haya sido el primer federalista español.¹⁰⁹ El primer federalista español fue Garrido, un hombre de Cartagena que fue exiliado y que actuó con gran actividad en Barcelona, en los medios obreros. Garrido tuvo como inspirador a Mazzini al que trató en el exilio (1974d: 17).

Pla en aquest article no deixa passar l'oportunitat de criticar la democràcia¹¹⁰ i no censurar la dictadura dins aquesta deriva reaccionària de l'escriptor de la dècada dels setanta:

Marx hizo la revolución con los sindicatos, es decir con la democracia. Mazzini se fue al cielo de los utopistas. Marx estuvo en la realidad. Y ya que estamos aquí, citaré una frase del filósofo Kant, que dijo lo siguiente: «La república es la libertad; la democracia es la tiranía». Lo cual es exacto. La democracia ha actuado siempre, actuará siempre a través de los sindicatos, o sea de la tiranía de la mayoría. Es la tiranía de todos contra uno. Y aquí hemos venido a parar (1974d: 17).¹¹¹

I a partir d'aquí, en tot l'article es dedica a criticar tant idees generals del federalisme com, concretament, el llibre que Francesc Pi i Margall va escriure l'any 1854, *La reacción y la revolución*:

En este libro, que es totalmente intrascendente, hay un final sobre el federalismo en el cual el señor Pi habla por primera vez del pacto sinalagmático. [...] El señor Pi cree que la sociedad no existe si previamente sus componentes no han sido federados. Pero entonces ¿qué es la sociedad? Siempre se había creído que la sociedad era un hecho objetivo y real. Y que por esto se llamaba así. Si la sociedad es insociable se hubiera llamado de

¹⁰⁹ De fet, el federalisme espanyol s'entenia com una barrera per frenar el separatisme, tal com podem veure en *Lo que será la República Española* (1925) de Blasco Ibáñez, «deseando instaurar gradualmente un federalismo que juzgaba tradicional y que eliminaría el peligro separatista» (ROCAMORA 1994: 158).

¹¹⁰ Aquest article comportà una carta al director titulada «Los federales de la época federal», de Rafael Torrens Orri, que es preocupava prou de diferenciar les seves pròpies idees de les de Pla, sobretot en la seva valoració del sistema democràtic: «Quien conozca debidamente la personalidad de J. Pla ya habrá comprendido que en su artículo “Los federales de la época federal”, publicado en el número anterior de este semanario, cuando comenta mi libro “Dos federalismo y su pugna en España”, no se limita a glosar su contenido, sino que el texto le da la oportunidad para exponer ideas propias; pero quizá para muchos lectores menos enterados sea conveniente poner en claro (por estar a veces algo confuso) que algunas afirmaciones de Pla son de su cosecha y no de la mía, por ejemplo, su definición de la democracia» (1974: 6-7).

¹¹¹ Fixem-nos en la traducció directa de l'expressió catalana «hem vingut a parar», que Pla utilitza sense cap contemplació.

otra forma, de la misma manera que las líneas paralelas si no fueran paralelas tendrían otro nombre (1974d: 17).

Aquesta actitud negativa de Pla envers el federalisme i el seu fundador continua en un article de l'any 1975: «¿Era posible el federalismo de Almirall?», en què després de l'excusa d'una correspondència privada l'escriptor comença a prescriure el següent:

Desde el punto de vista federal, hay dos clases de países. Hay un grupo, formado básicamente por los Estados Unidos, Alemania y Suiza, en los cuales el federalismo ha sido tan fácil, tan natural, normal y agradable que lo adoptaron como indispensable. Y hay otro grupo de países del cual forman parte Inglaterra, Francia y España, en los cuales el simple enunciado de la palabra federalismo implica la presencia de la policía en el acto. Este contraste es realmente sensacional [...] España es un país de retazos. No los enumeraremos porque todo el mundo lo sabe. Por lo tanto, España no puede ser más que un país unitario, porque cualquier veleidad de los países que lo componen produce un miedo temible y por tanto ha de mantener la unidad a rajatabla. No vengán, ustedes, pues, en este país con federalismos, ni con historias de esta clase. Si lo hacen se encontrarán con el encontronazo del Estado. [...] ¿Cómo es posible que el señor Almirall no viera que España es un país de retazos y por tanto un país cuya única preocupación es la unidad? (1975a: 25).¹¹²

Llegint aquests articles, podríem deduir que Pla mai no va ser partidari de l'iberisme que recollia l'estat d'insatisfacció de les pèrdues colonials,¹¹³ ni que va plantejar-se cap alternativa a l'unitarisme estatal impulsat pel centre de la Península. En el fons, ara veurem que no és del tot cert. Pla sí que rebutja explícitament l'iberisme de Maragall tal com ens indica a *Direcció Lisboa*: «No és pas que estigui d'acord amb tot. Amb la qüestió de l'iberisme gens» (1988 [1975]: 30). Així doncs, estudiosos com Cristina Badosa han considerat que Pla era reticent a les idees iberistes:

La teoria iberista, defensada també per Miguel Unamuno i Oliveira Martins, era considerada massa mítica i abstracta per Pla, que, per contra, defensava una comunitat d'interessos econòmics i militars, [...] tampoc no estava d'acord amb Francesc Cambó i molts polítics catalans que veien la solució del problema català a Lisboa (1997 [1996]: 56).

¹¹² Destaquem l'adjectiu «sensacional», que comporta certa indefinició. Aquesta ambigüitat en el cas d'un escriptor tan reticent a deixar les coses mig dites és del tot destacable. Fixem-nos en un altre exemple: «En el món, cada dia hi ha més gent. La pressió demogràfica és literalment sensacional» (1988 [1975]: 275). Així, aquesta ambigüitat esdevé irònica.

¹¹³ Segons José Antonio Rocamora: «La unión ibérica fue también atractiva en un Portugal que —tras perder el imperio brasileño— no había comenzado la construcción del imperio africano» (1994: 185).

Certament, Pla no s'adiu a *Direcció Lisboa* a l'iberisme més ortodox, de la mateixa manera que ens ho fan veure els estudiosos i els papers periodístics de l'escriptor, però sí que proposa un iberisme a la seva manera. Per exemple, critica sense cap mirament Madrid i la seva política (que no és res més que el fre més obvi a qualsevol iberisme que no sigui l'assimilacionista central). L'iberisme de Pla és un apèndix més en la seva aposta per la lluita de Cambó com a líder polític català. Pel que fa a l'iberisme de Maragall José Antonio Rocamora considera que:

Tras la publicación de *Iberisme*, Maragall insistió en el iberismo como idea salvadora de España, rechazando al africanismo y al iberoamericanismo. Distinguió entre Castilla y la política castellana del estado español, que repudiaba, mostrando al catalanismo como una fuerza modernizadora, que recogía la tradición federal y daría a Iberia libertad y unidad, mejorando su posición en África (1994: 139).

El que fa Maragall és creure en la idea de «la regeneració a partir del revulsiu de la desfeta» (MARFANY 1990 [1975]: 106). Revulsiu que porti a situar Catalunya a l'altura de Portugal, a «tocar poder». Així, a començament del segle XX, Maragall recull l'iberisme nascut i pensat a final del segle XVIII per les elits liberals hispanoportugueses desitjoses d'alterar un *status quo* tediós i en clara decadència.

En Portugal, el nacionalismo ibérico resurgió especialmente ante problemas externos, sobre todo los relacionados con la influencia británica y con la conservación de las colonias. En cambio, en España, cada vez se asoció más con crisis internas, apareciendo como objetivo habitual entre las fuerzas opuestas a la Restauración (ROCAMORA 1994: 185).

El que és ben evident és que en aquestes dates de tombant de segle era ben necessari un canvi territorial. Com diu Vicens Vives:

Pero ¿qué era España? A esta pregunta se contestó en forma muy variada: España era Castilla, España era África, España era una entelequia, España era la suma de las regiones autónomas de la época de los Reyes Católicos, etc. Aquella generación, sin embargo, lanzó dos afirmaciones unánimes y tajantes: España no les gustaba tal como era y era preciso europeizarla a toda costa. Sobre qué forma se daría a la futura España que ambicionaban aquellos hombres, hubo divergencias de miras: los periféricos, sobre todo los catalanaes, predicaron una solución optimista, constructiva, burguesa e historicista; los castellanos, en cambio, se caracterizaron por su pesimismo, el desgarró de su pasado, su aristocratismo y su abstractismo (1970: 155-156).

Si Pla, als articles de *Destino* de la dècada dels setanta, critica l'iberisme, com pot ser que pogués assimilar part de les característiques comunes de l'iberisme? Què havia passat al mig? Pla sí que s'havia acollit a alguna de les alternatives territorials plantejades pel catalanisme del segle XX. Per exemple quan, des de les pàgines de *Revista de Catalunya*, escrivia el següent:

Espanya és un país monàrquic [...]. La monarquia, treballant a través de les tres forces més vives d'Espanya (clerecia, aristocràcia agrària, classe militar), manté sobre la península un sediment, una carcassa [...] dotada d'una certa duresa estructuradora» (1924a: 127).

Com és possible, doncs, admetre una fórmula de catalanisme monàrquic, o tan sols un estat d'indiferència davant del problema del règim, si Catalunya lluita, pel sol fet d'existir, contra un estat jurídic que troba en la institució monàrquica el seu únic i actiu principi d'estructuració? (1924a: 129).

També podem recordar altres exemples d'un Pla favorable a l'iberisme,¹¹⁴ com quan a «El llibre del senyor Jaume Bofill i l'iberisme»¹¹⁵ diu el següent sobre l'iberisme i sobre *L'altra concòrdia*:

És un ideal que han somiat les ànimes més grans —un Maragall, un Prat, un Oliveira Martins— que aquests últims anys ha produït la península. Hi havia, doncs, una base lírica i activista tan forta com la dels grans ideals que mantenen el to d'Europa a un nivell elevat: el germanisme, el llatanisme, la política dels pobles de llengua anglesa. Per altra part és visible que els pobles peninsulars són capaços de comprendre amb més acuitat l'ideal d'una unió ibèrica que l'hispano-americanisme i fins que la política africana, malgrat haver estat l'Àfrica el que ha donat a Espanya les úniques possibilitats de política internacional i d'especulació que ha tingut durant els últims anys. [...] La majoria dels contraris d'aquest ideal han parlat d'absurd històric. La història, però, ha resolt els seus propis absurds, fent-los viables (1982: 156-157).

El senyor Jaume Bofill accepta l'iberisme. El considera, per exclusió, també, com a únic ideal factible. Una vegada l'ha acceptat, demostra que l'iberisme és impossible. Llegiu el llibre [*L'altra concòrdia*] i veureu que les coses són tal com dic (1982: 158).

¹¹⁴ Pla, a l'homenot dedicat a Miquel Dolç diu d'aquest que: «És potser el català dels nostres dies que coneix millor aquesta Península Ibèrica, incloent-hi Portugal, tan absurdament desconeguda i, per a nosaltres, tan decisivament important» (2004 [1975]: 535). També cal recordar que Pla a «L'Estada del ministre d'Estat portugués a Madrid» (17 d'octubre de 1935) (dins *Cròniques Parlamentàries (1934-1936)* O.C., volum XLII, 1983) narra el següent «En realitat, l'acostament d'Espanya i Portugal constitueix una política de gran sentit comú, política que en anys anteriors fou lamentablement descurada, per no dir obstaculitzada, i que indica, sens dubte, una evident millora» (1983: 452).

¹¹⁵ Aquest article, datat a Barcelona el 23 d'octubre de 1930, s'inclou al volum quaranta de l'*Obra completa: Cròniques parlamentàries (1929-1932)*. Vegeu PLA 1982: 156-159.

Llavors... per què aquest atac furibund al federalisme i a l'iberisme als articles de *Destino* de la dècada dels setanta? Doncs perquè ja quedava molt lluny l'actitud estratègica de Cambó amb Portugal i, tàcticament, a Pla aquest element ja no li era útil. Així doncs, el plantejament que Cambó estableix amb Portugal és tan oportunista com el de Pla amb Cambó. I és per això que l'escriptor pot atendre i desatendre l'iberisme en diferents moments de la seva trajectòria.

3. DIRECCIÓ LISBOA

3.1. Introducció a l'obra

Direcció Lisboa és el volum número vint-i-vuit de l'*Obra completa* de Josep Pla. Es va editar el juny de 1975, quan Pla¹¹⁶ semblava albirar finalment els últims volums de l'edició de la seva *Obra completa*. L'escriptor gironí, quan la dictadura ho va permetre, va publicar tots els seus llibres en català. L'editorial barcelonina Joventut, que havia publicat *Cadaqués* (1947) i reeditat *Cartes de lluny* (1948), no podia fer-se càrrec d'una empresa tan costosa. Sí que s'hi va atrevir l'editorial Selecta (fundada sobre la llibreria Catalònia). Les *Obres completes* de Selecta esdevindran vint-i-nou volums entre 1956 i 1962, però la mort de l'editor (Josep M. Cruzet) el febrer de 1962 va truncar aquest projecte. Pla torna a buscar editorial i troba AC, però finalment, l'any 1965, Pla signa amb *Destino*, i l'any següent s'inicia la publicació de la seva *Obra completa* amb *El quadern gris* (1966) i conclou les seves trenta mil pàgines l'any 1992 (*Per acabar*) amb quaranta-set volums. Pla, però, mai no veurà assolida aquesta fita, ja que morí l'any 1981.¹¹⁷ L'últim any de la vida de Pla, la seva *Obra completa* de Destino ja anava pel volum trenta-vuit, amb un gran èxit de vendes.

El narrador planià és determinista, la seva cosmovisió i els seus consells literaris¹¹⁸ també ho són, però això no vol dir que haguem d'aplicar obligatòriament aquest determinisme a l'hora d'interpretar l'obra planiana. És aquest Pla enclaustrat i retirat un ambaixador de tot allò antic? Sí i no. D'una banda, tal com recordà Eliseu Carbonell: «hi ha una altra analogia amb relació a la memòria que apareix constantment a l'obra de Josep Pla i és la identificació de memòria amb localisme, en contraposició amb l'universalisme, analogia que apareix també sovint lligada al món antic» (2006: 31).

¹¹⁶ Tot atenent a les etapes que mostra Miquel Pailorí a *La geografia íntima de Josep Pla* (1996), *Direcció Lisboa*, es publica just després de la plena maduresa literària i personal de Pla.

¹¹⁷ Sorprenentment, a dia de la seva mort només hi havia un llibre crític sobre la seva figura i obra (exceptuant la introducció de Joan Fuster a *El quadern gris*): *Josep Pla o la raó narrativa* (1978), de Josep M. Castellet.

¹¹⁸ Pla desaconsella la lectura de Dostoievski perquè no participa del sistema quotidià català: «Per favor, no llegeixin mai Dostoievski. Mai, mai. Tot el que explica aquest senyor —que per altra part és un gran escriptor— sobre els imbècils, els tarats, els borratxos, els degenerats, els místics de la consciència i del remordiment, de les bogeries que han fet, tots destinats al manicomi i a la pura misèria, no té res a veure ni amb la gent del nostre país, ni amb el país mateix. Nosaltres, els catalans, hem viscut sempre millor, a la nostra manera, en un altre clima, en un sistema higiènic diferent» (1979: 29).

Una altra cosa és que Pla tingui gustos i opinions arcaïques i que aquestes farceixin el seu discurs textual. Potser Pla és un modern descregut o com diu Antoine Compagnon a *Los Antimodernos*: «Son modernos a los que falta la fe en la modernidad y están siempre como de vuelta de ella, luciendo su desengaño con esa pose aristocrática que tanto disgustaba a los voceros del democratismo imperante. Están de vuelta, pero saben que ningún retorno al *ancien régime* es ya posible» (*apud* MARTÍN 2007: 26). Si fem cas a Maximiliao Zerwick podem considerar que en grec *anti* no només significa contrari, sinó que es pot aplicar a allò que precedeix (1997: 55). Així, Pla, pot ser antimodern en aquest sentit. Ell és un antic que cavalca sobre la modernitat sense perdre opció d'opinar sobre qualsevol cosa. Però el Pla arcaic és el del Mas Pla, el que es fa el pagès i es tanca per crear la seva *Obra completa* tal com Febrés explica: «a partir de la dècada dels cinquanta, es va voler un pagès retirat, que no era. I es va calçar la boina com a paraigua de les noves realitats circumdants que rebutjava. Es va convertir en l'oracle de Llofriu, lligat a la natura i deslligat del temps, amatent als cicles naturals i desinteressat dels socials» (1997: 220). El que no es pot dir d'un home que va viatjar des de Veneçuela fins a l'Àrabia Saudita, que va ser als principals centres culturals i polítics de la seva època —Berlín, Itàlia, Londres—, és que és un antic, un arcaic. Fixem-nos que «durant la dècada dels cinquanta¹¹⁹ va començar també els grans viatges: el 1954 va anar a Cuba i a Nova York, el 1957 va visitar Israel i Turquia, el 1958 Argentina, Uruguai i Brasil i el 1959 va viatjar fins al golf Pèrsic, Àrabia Saudí i Egipte» (BADOSA 1997 [1996]: 269). Ja a partir de la dècada dels quaranta, Pla havia accentuat la seva producció textual d'una manera increïble —tot atenent a l'alt ritme que ja havia tingut abans. Per aquest motiu s'ha considerat que «la dècada dels anys quaranta és una de les etapes més determinants, més prolífiques i més poc conegudes de la vida de Pla» (BADOSA 1997 [1996]: 269). Aquesta inèrcia dels quaranta —quan la seva obra ja comença a adquirir un volum considerable— arriba també a la dècada següent: a partir de l'any 1952 torna a viatjar per redactar els reportatges de *Destino*. L'any 1951 guanya el premi Joanot Martorell amb *El carrer estret*, la seva primera novel·la. El mateix any l'editorial Selecta li publica tres llibres més: *L'illa dels castanyers*, *Pa i raïm*, i *Un senyor de Barcelona*. Potser aquest ritme d'edició tan alt fa que la mateixa editorial Selecta es

¹¹⁹ Com diu Cristina Badosa, «a partir de l'estiu de 1952, Pla va començar a viatjar a l'estranger. Primer es va limitar a França, Suïssa i Portugal; més endavant va visitar gairebé tots els països d'Europa» (1997 [1996]: 269).

convenci i iniciï l' *Obra completa* l'any 1956. Aquesta dualitat entre sedentarisme i viatge l'explicita el mateix Pla al principi del llibre

La més gran part de llibres que s'han publicat han estat escrits col·locant-se l'autor en un estat d'immobilitat —vull dir de sedentarisme. Són llibres de records o imaginats, o observats, o pensats, o elaborats per un instint estrany que porta els homes i les dones, de vegades, a escriure. Però hi ha altres llibres —molts menys— que han estat portats a cap per l'incentiu del viatge absolut, pur i simple. És un llibre de viatges per la Península Ibérica, prenent com a direcció i finalitat Lisboa, capital de Portugal. L'incentiu d'aquest llibre és el viatge mateix. El sedentarisme m'ha portat a escriure. Els viatges, també (1988 [1975]: 7).

I sobre el viatge i el que suposa per a l'experiència humana hi trobarem algunes referències dins el text: «No sé si l'experiència serveix d'alguna cosa. Per a una cosa serveix: per a no perdre massa temps, per a seriar les coses, per a subratllar-ne la importància» (1988 [1975]: 199).

A *Direcció Lisboa* trobarem des de reflexions contínues, sobretot memòries de la seva primera estada a Portugal, fins a petites narracions ficcionals. Què conté, doncs, *Direcció Lisboa*? És «només» un llibre de viatges a Portugal? *Direcció Lisboa* és moltes coses més que un llibre de viatges o una simple guia. El mateix Pla ho reconeix: «Aquest llibre no és pas una guia. En aquest llibre, però, algunes d'aquestes coses s'hi podran trobar» (1988 [1975]: 213). Així doncs, *Direcció Lisboa*, com a creació literària que s'ha produït arran de l'experiència portuguesa de Pla, s'adequa a la narració d'un viatge, la transposició literària d'aquest i el diari de viatges. Cal remarcar que el llinar entre narració i viatge, l'espai intermedi on es mou *Direcció Lisboa* i tots els seus llibres de viatges¹²⁰ —no les seves guies— li escau molt bé al tipus de narrativa planiana, ja que el viatge té els mateixos elements que les narracions. Preparatius, introduccions, nusos i desenllaços, que no són més que sortides i arribades al punt d'origen. Entre ambdues es produeix el pas de la realitat del viatge a la ficció del text. Aquesta vinculació entre literatura, vida i viatge és ben òbvia quan observem que estem parlant d'una persona que es va passar molts anys viatjant i, a la vegada, aquests viatges es van

¹²⁰ Ens atenim al llibre de Joan de Déu Domènech *Mirant enfora. Cent anys de llibres de viatgers en català*. Segons Domènech, els llibres de Pla que poden assumir el calificatiu de «llibres de viatges» —obviant la reestructuració que suposarà l'*Obra completa*— són els següents: *Rússia. Notícies de la U.R.S. (Una enquesta periodística)*; *Cartes de lluny. Viatges-fantasies-ciutats*; *Llanterna màgica*; *Cartes meridionals*; *Week-end (d'estiu) a New York*; *Les Illes*; *Sobre París i França*; *Notes disperses*; *En mar*; *Notes per a Sílvia*; *Direcció Lisboa*; *Itàlia i el Mediterrani*; *El viatge s'acaba*; *Caps-i-puntes*.

fer escrivint, de manera que el viatge que se li acabava era el d'una vida dedicada a l'escriptura. Per tant, aquestes tres nocions —viatges, literatura i vida— en el cas de Pla, han d'anar molt lligades. Són, si més no per a ell, una mateixa cosa. Així el narrador planià gaudeix i ens ho fa saber amb aquest «deixar-se endur» pel mateix viatge, però alhora sabem que Josep Pla preparava molt els seus viatges, s'informava de manera detallada; tal com podem veure a la biblioteca de la Fundació Josep Pla, subratllava els llibres i guies de les seves destinacions. Per exemple, en el cas de Rússia; a la biblioteca podem trobar: *La Russie Nouvelle*, d'Edouard Herriot (1922); *El hombre soviético*, de Klaus Mehnert (1959); *Historia de la Revolución Rusa*, (1938); *Como asaltaron el poder los bolcheviques*, de John Reed (1933); *La situación real de Rusia*, de Leon Trotsky (1931); *Un Bourgeois au pays des Soviets*, de Georges Le Fevre (1929); *La revolución rusa* d'Alan Moorehead (1958) o *La Russie et la Barrière de l'est* de Jacques Bainville (1937). Antoni Marí, al pròleg de *L'escriptura itinerant*, explica com existeix una dualitat: d'una banda aquesta llibertat creativa i de sentits que suposa el viatge. «Viatjar suposava un alliberament de les crosses que els hàbits i les obligacions imposaven, l'experiència viatgera i el sentiment de llibertat els [es refereix a Verdaguer i Pla] estimulava la reflexió, la memòria i la imaginació» (1998: 8), però, d'altra banda, la feina feta és constant i racional: «Josep Pla [...] sembla que sempre faci viatges de tornada: ho sap tot, tot ho recorda, i res no li fa perdre la consciència crítica i reflexiva» (GAROLERA 1998: 8-9). De quina manera l'home estàtic i gràfoman dels quaranta es transforma en home dinàmic i viatger als cinquanta? Pla és un home estàtic o és un home dinàmic? Pot ser ambdós i alhora? Què porta Pla, ja des del 1948 instal·lat solitàriament i produint una vasta obra al Mas Pla de Llofriu, a viatjar a Portugal? De fet, què el portà a viatjar, a abandonar el seu retir? Pla, de la mateixa manera que s'adequa als itineraris típics dels escriptors de viatges, abdica del viatge com a coneixement interior. Pla només és romàntic en dos sentits: en una certa al·lusió de tant en tant a una edat d'or anterior i en la seva afició cap a *le grand tour* civilitzador que suposen descaradament Itàlia, Grècia i també França. Vegem-ne alguns exemples:

Itàlia és el país dels plaers de la sensibilitat. Mentre el món sigui el viatge a Itàlia serà una de les obres més nobles que l'home podrà portar al cap (PLA 1969: 27).

Si pudiera escoger una patria —aparte del país que es España— escogería Italia. Italia, la inteligencia italiana en todas las cosas, en la arquitectura, en el examen del hombre, [...] y lo que hacen los italianos...—que tienen un

inmenso país, con gente muy inteligente (*apud* SOLER SERRANO 1997: 222).

Soy un hombre que viene de la antigüedad mediterránea, de Grecia y de Roma, y de Francia y de España (*apud* SOLER SERRANO 1997: 137).

Pla sempre se situa de manera ben explícita al costat del cànon del qual vol formar part:

Tota persona de cultura mitjana coneix quatre itineraris de la literatura moderna que són judicats quadres obres mestres: els *Reisebilder*, de Heine; *The Bible in Spain*, de George Borrow, les *Memories d'un touriste*, de Stendhal i el *Viaggio d'un povero literato*, d'Alfredo Panzini. Aquestes fantasies plenes de realitat tenen un interès sensacional i hi ha ben poques novel·les que s'hi pugin comparar (1968: 411).

Pla fa viatges antiheroics, on no hi ha cap superació personal, ni cap utopia somiadora. Claudio Guillén parlava d'aquesta actitud planiana com: «Es decisiva [...] la renuncia a la búsqueda de una felicidad [...]. Esta actitud subyacente, antirromántica, esta lucidez del desengaño del “yo heroico”, es fundamental» (2007 [1998]: 167). Per això es demana, «què és viatjar? En què consisteix viatjar? L'encant del viatge, la fascinació pel desplaçament ¿no consisteix pas a deslliurar-se del terrible pes de les coses, dels objectes habituals i personals?» (1988 [1975]: 381). I afegeix: «Com que jo no sóc un heroi —paraula que em fa un fàstic horripilant—, els països poc civilitzats no m'han interessat mai» (1988 [1975]: 419). És Pla, doncs, un il·lustrat que relaciona viatge i ciència, mètodes experimentals? El que és ben cert és que el «sentit empirista» del viatge és innegable, però aquest serveix per desterrar tòpics o només per reforçar-los? Aporta quelcom el viatge? Si fem cas a Pla potser no sempre: «El meu impermeable ara deu pesar tres quilos més que quan vaig sortir de Barcelona. És l'únic guany que hi he trobat» (1988 [1975]: 315-316). El viatge serveix per confirmar grans opinions preses a priori: el viatger viatja sobre tòpics i no sobre veritats... només cal veure tot l'exotisme francès en els viatges sobre Espanya del *Voyage en Espagne* (1862) de C. Davillier o del *Voyage en Espagne* (1840) de Thèophile Gautier.

A la biblioteca de la Fundació Josep Pla a Palafrugell (entre els llibres cedits per Pla l'any 1973)¹²¹ trobarem guies de viatges i llibres a l'entorn de Portugal: *O pensamento de Salazar* (1952), de J. P. d'Assac; *História da civilização Ibérica* (1954), de J. P. d'Oliveira Martins ; *Le Portugal* (1950), de Doré Ogrizek; *L'art portugais* (1950), de

¹²¹ Aquesta donació en vida fa que molts llibres es trobin a la biblioteca del Mas Pla de caràcter privat. Pla quantificava en uns sis mil volums els que hi podia haver-hi als anys seixanta. Vegeu SOLER SERRANO 1997: 70.

Suzzane Chamba i José dos Santos. Això es deu al fet que Pla sempre viatjava sobre papers. Els llibres sobre Portugal anunciats ja ens mostren i demostren dues coses: aquesta falsa humilitat¹²² i l'alt nivell de preparació dels viatges. Per preparar-los, llegia molt i, posteriorment, aprofitava molt les seves experiències, ja fos en articles periodístics o en format de llibre —això quan no ho feia en ambdós formats alhora. D'aquesta manera, amb lectures prèvies, es pot conjugar la subjectivitat més absoluta amb l'ordre que suposa el viatge: «De viatjar, no se'n sap mai prou, fins i tot si us desplaça per terrenys coneguts. Tot passa per ull, tot s'amaga» (1988 [1975]: 328). Era aquest subjectivisme que el féu sentir plenament català i enfrontat i extern a tot allò que vingui de Madrid o de Castella. Per exemple, Pla diu que «els pagesos de la nostra àrea lingüística sempre han estat pessimistes» (1988 [1975]: 60), o identifica de manera directa Catalunya i València:¹²³ «Catalunya i València —que és igual— han treballat sempre a favor de la diversitat, contra la unificació, a favor de la descentralització» (1988 [1975]: 97). L'opinió de Pla sobre Castella beu de la dicotomia bàsica i clàssica de creure que al centre de la Península hi habita gent poc intel·ligent¹²⁴ i tancada en si mateixa que no és capaç de respondre a cap estímul europeu, és a dir, civilitzador. Aquesta dicotomia superficial és un clàssic que Pla hereta de Maragall, qui en el pròleg a *Poesia & Prosa* de Ribera i Rovira (1905) considerava que el català i el portuguès eren dos idiomes marítims i dolços. De fet, la paleta de colors planiana vincula Portugal i Catalunya d'una manera lluminosa i deixa a l'ombra fosca Castella: «el que fa Madrid, parlant en general, és ben poca cosa, d'una trivialitat i d'un adotzenament generalment insuportables» (1988 [1975]: 300). Aquesta dicotomia la repeteix Pla en altres aspectes com la llengua,¹²⁵ i considera que la llengua portuguesa és rica i el castellà pobre i aspre.

¹²² Xavier Pla explica sobre aquesta actitud que «del neófito, la del forastero curioso que se sorprende ante todo lo que la ciudad de Madrid le ofrece o la del ignorante que dice no saber nada, que solicita constantemente información y que establece un diálogo para hacer hablar a sus personajes» (2003: 83-84).

¹²³ Sobre València, Pla també pensava el següent: «Es una ciudad campesina pura, que por eso mismo produce una gran impresión. Es una ciudad muy rica, destinada a ser mucho más rica todavía, habitada por unas gentes que no tienen idea exacta de lo que son y representan en este país, que son mucho y muy importantes, sobre todo en el comercio exterior...» (*apud* SOLER SERRANO 1997: 59).

¹²⁴ En aquest sentit coincideix amb l'opinió de Montesquieu: «Dicen que el sol no se pone en su país, pero hay que decir también que siguiendo su curso no encuentra sino campos echados a perder y comarcas desiertas» (*apud* NÚÑEZ 2001: 11).

¹²⁵ La llengua formarà part dels atacs per part d'intel·lectuals espanyols com ara Ortega y Gasset: «Han sido los catalanes quienes espontáneamente han dado a la cuestión de su lengua un valor simbólico; estoy seguro —siendo esto así—, que no pretenderán que el resto de los españoles se olviden de aceptar el simbolismo según les es presentado» (2006: 30).

Hi ha frases a Espanya: el *relicario románico*, el *broche de oro*, el *granero de Europa*, el *puñal del godo*, la *alegría andaluza*, *Guzmán el Bueno*, la *laboriosidad catalana*, etcètera (moltes d'altres), que, per més habituat que hom estigui al tòpic cursi, quan les sentiu o les llegiu, us produeixen un tedi oceànic (1988 [1975]: 251-252).

També elements més materials com la vegetació o l'aigua conformen per Pla elements dicotòmics entre territoris rics amb aigua i d'altres amb manca d'aquesta. Pla diu que és «un obsés del regadiu, probablement per la decantació que té sempre el país cap al secà. El secà és la misèria, i quan no produeix la submissió produeix el mal humor i la mala cara» (1988 [1975]: 261). El que és indubtable és que Pla al viatge hi troba subjectivisme i individualisme sempre enfrontats i potenciats per les condicions materials que comporta el trajecte: «Després dels meus innumbrables viatges a Portugal i de les estades a Lisboa, m'hi trobo com el primer dia: tinc una impressió de sorpresa, copiosament renovada, però intensa, com la primera vegada que hi vaig arribar el 1921 venint del meu país» (1988 [1975]: 161). El medi i el mitjà són fonamentals. Pla contínuament informa el lector d'on és i com hi ha arribat: «Així, vaig anar en autobús de Cadis a Algesires. La carretera, prou precària, no és més que una cinta adaptada a les corbes i ondulacions de la geografia» (1988 [1975]: 556).

Així, Pla s'aferra al més pur materialisme per demostrar que el País Basc no és gaire «espanyol». Fixem-nos en el tractament de la llum:

L'aparició del País Basc és molt agradable, sobretot des del punt de vista de la llum. Venint del Mediterrani, on la llum, en aquesta època es mou entre l'enlluernament i la pastificació enfigassada, és una llum suau, delicada, meravellosa. Les muntanyes ho envaeixen tot: són verdes i de formes paquidèrmiques. Els caserius s'arrauleixen envoltats de petits camps aprofitadíssims. Tot puja i baixa. Sempre s'hi sent —s'hi veu— l'última gotellada. Al País Basc no hi ha pols. Anys enrera, Espanya era un país irrespirable (1988 [1975]: 261).

El materialisme de Pla li fa vincular de manera directa economia (en un sentit pràctic) i història: «Crec que el preu de la moneda és l'única cosa important del que s'anomena l'economia política general i que aquest fet és inseparable del que se'n diu la moral individual», establia amb contundència a *Notes disperses* (apud FEBRÉS 1999: 37). Vegem-ne dos exemples més: a Castelló el negoci de les taronges produeix un punt de nerviositat (1988 [1975]: 30). A *Direcció Lisboa* Pla utilitza el determinisme per fer

adquirir al territori una identitat social i cultural: «Ara bé, l'estil manuelí¹²⁶ és el que demostra la capacitat marítima dels portuguesos» (1988 [1975]: 30).

Pla creu que el mitjà segrega elements, caràcter i, per descomptat, obres d'art. Pla assimila art amb caràcter: «Personalment m'agradaria [...] anar a Lisboa a aprendre el portuguès, malgrat la meua concepció antibarroca i ésser el portuguès el poble més barroc de la terra» (1973: 376). Per això pensa que les bones universitats són aquelles situades en llocs plujosos, avorrits i provincials: «en realitat, els millors establiments universitaris en el món occidental es troben en ciutats provincials: Oxford, Cambridge, Harvard, Yale, Princeton, Estrasburg, Uppsala, Bolonya, Marburg, Tübingen, Coïmbra, etc...» (1988 [1975]: 299).

Direcció Lisboa, obra de l'escriptor estrella¹²⁷ de *Destino*, es anuncia al número 1.976 (9-15 juliol de 1975)¹²⁸ de la revista, a la pàgina 12 amb una gran fotografia de l'autor i la citació següent: «En aquest últim mig segle he vist Portugal en situacions contràries i molt diverses.» L'anunci continua: «Josep Pla publica el volum 28 de l'*Obra completa Direcció Lisboa*. Un llibre de viatges per la península Ibèrica, prenent com a direcció i finalitat Lisboa, capital de Portugal.» Segons Febrés, *Direcció Lisboa*, s'inscriu «en aquells volums de l'*Obra completa* que vénen tots del periodisme» (2006: 160). Lluís Bonada a l'*Obra de Josep Pla* defineix aquest volum vint-i-vuit com un llibre de viatges «en el qual l'autor segueix tres itineraris, que acaben o transcorren per Portugal. L'itinerari central, l'itinerari cantàbric i l'itinerari del sud, elaborats a partir de nombrosos viatges fets per l'autor» (1991b: 200). On Bonada diu «elaborats a partir de nombrosos viatges fets per l'autor» nosaltres podem dir refets, refregits i reelaborats com gran part de la seva literatura de viatges.

¹²⁶ « L'estil manuelí, reflex de l'aptitud naval dels portuguesos, és una consagració artística de Portugal com a poble de mar» (PLA 1967: 428).

¹²⁷ El 2 de febrer de 1974, quan es va publicar el volum 25 de l'*Obra completa*, J. de Camps-Arboix en un article amb el títol «El "Cambó" de Josep Pla» deia el següent: «El volumen 25 de las *Obres completes* de Josep Pla, que publica Edicions Destino, acaba de enriquecer la colección con la biografía *Francesc Cambó. Materials per a una història* (octubre de 1973). [...] La lectura del libro nos ha producido dos goces: de una parte, saborear el estilo chispeante de Pla, que no necesita ser ponderado por pertenecer al general consenso y apreciar la agudeza de sus juicios aun aquellos que puedan ser sometidos a criba o francamente contestados» (1974: 34).

¹²⁸ Aquest anunci també torna a aparèixer a la pàgina 38 del número següent de *Destino* (1.977), 21-27 d'agost de 1975.

Pla en la seva partició geogràfica —que esdevé estructura a *Direcció Lisboa*— sembla adir-se sense voler a la que féu Pierre Deffontaines:

Hay una España atlántica (la del golfo de Cascuña, Galicia y el golfo de Cádiz) y, sobre todo, una España continental (la de las mesetas castellanas y las llanuras aragonesas), que es la más española. La España mediterránea es un simple arco que sólo ocupa la quinta parte del país (*apud* BOIRA 2002: 38).

Així, aquesta part atlàntica correspon al segon itinerari, la part continental al primer itinerari i la mediterrània al tercer itinerari. A part de les triparticions també podem recordar particions de dos i quatre elements. Per exemple, la dicotomia que l'any 1902 realitzà el geògraf Jean Bruhnes en què diferencia dues ibèries. Una de seca i l'altra no. Cristòfor Despuig parlava d'una nació castellana enfosquida i ja mostra el tòpic fins avui vigent: Catalunya i Portugal com els dos extrems marítims, i econòmicament evolucionats que s'enfronten a l'hegemonia castellana. Tal com explica Manuel de Seabra ja al segle XIV: «Castella era un país continental, interior, i encara medieval; al contrari, a Portugal havia nascut una burgesia mercantil, encara feble sens dubte, però els interessos de la qual no coincidien amb les de la classe dominant castellana» (2004: 24). Un altre partidari de les tres personalitats de la península fou Casas Carbó, promotor del llatínisme que va defensar una Ibèria tripartita.¹²⁹ Ja al segle XIX Otto von Bismarck havia proposat que els pobles llatins havien de federar-se. Al 1930 l'escriptor i polític Luis Araquistáin —que a *El ocaso de un régimen* (1930) també participava del tòpic del centre allunyat de la rica perifèria— va considerar que la futura Ibèria, tenint en compte el punt de vista naval, havia de sustentar-se en quatre ciutats: Barcelona, Lisboa, Sevilla i Bilbao. Un altre literat com Valle-Inclán va situar les quatre capitals dels futurs estats federats en els mateixos llocs que Araquistáin. El mateix Cambó també parlà de «quatre components» dins la Península:

És evident que a la Península hi ha avui, i probablement hi ha hagut sempre, diferències més pregoneres entre els seus *quatre components*, que no s'han produït mai a Itàlia, que és una península, ni a França, que és una semi-península, amb delimitació geogràfica ben marcada, ni a l'illa que s'anomena Gran Bretanya. [...] És innegable que entre *Castella i Catalunya*, i entre *Portugal i Bascònia*, hi ha diferències més profundes que les existents entre Sicília i el Piemont, i entre Provença i Bretanya, i entre Anglaterra i Escòcia... i no diguem entre Prússia i Baviera i Àustria. Però aquesta

¹²⁹ Vegeu ROCAMORA 1994: 137.

essencial diferència entre els nuclis racials no destrueix el fet d'una unitat geogràfica (1930: 57-60).

En un text de 1835, *La regeneración política de la España* —publicat a Londres— Antoni Puigblanch¹³⁰ proposava la confederació de la Península en quatre estats: la Celtibèria (entre els Pirineus i l'Ebre, des del golf de Biskaia fins a les Balears), l'Hespèria Occidental, l'Hespèria Oriental i la Lusitània. Puigblanch proposa un federalisme¹³¹ molt escorlat als avantatges econòmics. Rocamora explica com Gaziell parlà dels tres esperits ibèrics: «en octubre indicó que la bandera tricolor republicana parecía simbolizar los tres espíritus ibéricos, que debían unirse en plano de igualdad» (1994: 172). També en el pròleg de Maragall a *Poesia & Prosa* de Ribera i Rovira, Maragall¹³² reprèn la tripartició d'Espanya, concretament parla de tres Espanyes: «l'atlàntica, la central i la mediterrània» que justament són els itineraris planians de *Direcció Lisboa*. Cal dir, però, que les particions no només són internes a la Península sinó també europees. Per exemple, Fernando Pessoa, qui l'any 1917 va pensar en una divisió europea tripartita entre els elements nòrdic, neollatí i ibèric. Pessoa creia que: «Portugal renunciaría a su república de inspiración francesa, Castilla a un absorcionismo sólo útil para los enemigos extranjeros y Cataluña eliminaría una agitación obrera promovida por la influencia espiritual francesa» (*apud* ROCAMORA 1994: 154). Llavors, sobre tot aquest substrat, sobre tot aquest marc d'influències podem considerar després de llegir el paràgraf següent que Pla fou contrari a l'iberisme?

I és per aquesta raó —patriotisme— que no es pot donar cap importància a la teoria política de l'iberisme. Després que Castella perdé Portugal a l'època del comte-duc d'Olivares i de la guerra de Catalunya, sempre hi hagué a Espanya, i sobretot a Castella, partidaris de la unió d'Espanya i Portugal. Però era abans, a l'època en què eren units, que hauria calgut mantenir la unió. Després... després, tota possibilitat d'unió s'ha, literalment, debolit. Espanya i Portugal viuen dins la mateixa capsula —per

¹³⁰ Antoni Puigblanch, exiliat a Londres és un dels precursors del federalisme («espanyol»): «Convendrá se divida [esto es, España] en tres Estados independientes, además de Portugal, pero inseparablemente confederados por un capítulo de sus constituciones respectivas» (*apud* HINA 1986: 86).

¹³¹ «Un estado de Celtiberia se extendería desde Vascongadas a Cataluña y Baleares, con funciones industriales —dada su laboriosidad— y defensivas frente a Francia, que exigían un mayor grado de independencia. La Hesperia Oriental —Galicia, Asturias y Cantabria— y la Occidental —el resto de España— serían eminentemente agrícolas. Portugal se integraría bajo el nombre de Lusitania. El proyecto se realizaría bajo la monarquía, pero no con un rey castellano, por estimar que acabaría convirtiéndose en un déspota. Previsiblemente, pensaba en un rey portugués» (ROCAMORA 1994: 39).

¹³² Qui, segons Rocamora, «desde 1880 creyó en la existencia de tres Españas que debían ser libres para sus asuntos internos» (1994: 136).

utilitzar la frase de Gaziél—,¹³³ però viuen donant-se l'esquena d'una manera sistemàtica i completa. No han aconseguit ni unir-se econòmicament. Les relacions d'aquest ordre, en els nostres dies, amb prou feines existeixen. Són d'un volum precari. ¿Quin iberisme volen crear, doncs, real i tangible? Portugal no es vol unir amb Espanya. La persona que ha divagat, per poc que sigui, per Portugal i no ha vist aquest fet, és que la percepció no li ha funcionat. Portugal no es vol unir amb Espanya. En aquest punt el país veí actua amb un patriotisme absolut i estricte. El reviscolament que ha tingut l'iberisme en els primers decennis d'aquest segle ha estat més una verbositat de somniadors d'idealistes que d'observadors de la realitat. Espanya i Portugal ja estigueren units i se separaren amb les armes a la mà. Era quan eren units que s'havia d'haver fet l'iberisme. Reinventar-lo després de la separació, vol dir que s'han equivocat d'època, de possibilitats i de circumstàncies (PLA 1988 [1975]: 247).

Considerem un parell de relacions establertes per Pla: d'una banda creu que ara no és el moment de l'iberisme, però no el descarta totalment des d'un punt de vista ideològic; d'altra banda, veu que qui posa més problemes a la Unió és Portugal i no Espanya. Si ens atenim a aquest paràgraf observem que Pla no sembla procliu, gens ni mica, a l'iberisme. Això és clar. Però, fins a quin punt aquest iberisme havia calat en la seva concepció de país? Anem a un altre paràgraf del llibre en què Pla introdueix l'itinerari del Minyo a Portimão:

Aquest itinerari que ara farem es podria titular «Del Minyo a Portimao». Entràrem a Portugal per la Galícia hispànica i hem fet el trajecte fins al sud del país, fins a l'Algarve, seguint la part més atlàntica del rectangle. El viatge ens ha permès de tenir una idea de l'extrema varietat de Portugal i, en definitiva, de les seves característiques més acusades —i tan diferents de les del restant de la Península (1988 [1975]: 389).

D'una banda, Pla no té cap mena de problema a parlar d'una «Galícia hispànica», és a dir que o bé existeix una «Galícia no hispànica» o el terme *hispànica* denomina un tot peninsular. Si triem la primera opció i continuem llegint veurem que realment fa dues separacions: una entre la Galícia hispànica i la no hispànica i una altra separació entre «l'extrema varietat de Portugal [...] i de les seves característiques més acusades» que no té cap problema a enfrontar-les i dir que són «tan diferents de les del restant de la Península». Així doncs, acte seguit, Pla justificarà aquest tracte diferencial amb Portugal. Pla tracta Portugal amb gran singularitat. Vegem-ho:

Portugal és un país, en efecte, molt diferent de les altres terres peninsulars. Quan es diu que és un país del sud d'Europa —generalitzant i involucrant-

¹³³ Gaziél considerava que «Portugal és una pura tirallonga, un esqueix arrencat de la Península, i Espanya és la resta de la Península sense el gran tros esqueixat» (1966: 234).

ho tot— no es diu més que una mitja veritat. No es podria pas negar que Portugal és un país del sud d'Europa, però una afirmació semblant s'ha de matisar molt per a arribar a tenir una realitat. El vessant atlàntic de la Península Ibèrica és molt més ric en aigües que el mediterrani, fins a l'extrem que es pot afirmar que la major part de les aigües que recull aquesta península van a parar a Portugal, així el Duero, el Tajo i el Guadiana. Això produeix una característica molt notable. Després, és un país molt més plujós que l'entera pell de brau, cosa que constitueix una altra nota favorable. Encara que Portugal tingui alguns espais muntanyosos o de pla, secs, àrids, desèrtics i típicament castellans, el conjunt forma un país humit, suavitzat, esmorteït, enriquit pels generalment lents cursos d'aigua encalmats. De manera, doncs, que entre el clima atlàntic en el qual està immers, el corrent del Golf (el Gulf Stream) cobrint les seves costes, l'abundància de pluges, el predomini dels vents del nord-oest, que són dominants, i l'abundància d'aigües fluvials, en aquesta part de la Península, apareix Portugal amb una riquesa arbòria considerable. [...] Per cada arbre que hi ha a Espanya n'hi ha deu a Portugal [...]. De tots els països del sud d'Europa, Portugal és el més ric de botànica: és tan ric com el sud de França i molt més que Espanya, el centre i el sud d'Itàlia, Iugoslàvia, Grècia i Turquia. Una comparació amb Grècia i Turquia seria extremadament favorable a Portugal (1988 [1975]: 389-390).

3.2. Els itineraris de *Direcció Lisboa*

A *Direcció Lisboa*, el narrador planià descriu el seu pas per tres itineraris d'accés a Portugal. El primer, datat l'any 1953, s'inicia a Barcelona i València, travessa el centre de la Península i, via Badajoz, entra a Portugal. El segon, datat l'any 1969, porta Pla a viatjar per la cornisa atlàntica (Bilbao-Galícia) i finalitza a l'Algarve. Per al tercer itinerari, datat l'any 1960, Pla utilitza el mitjà marítim —en el primer havia utilitzat el tren i en el segon l'automòbil— i retorna finalment a Barcelona. Aquesta estructura resultaria relativament equilibrada: tres geografies ben diferents batejades amb el nom d'un element geogràfic —central, cantàbric i del sud— i tres mitjans de comunicació alterns per arribar a Portugal en tres cronologies diferents, si no fos per dos elements distorsionadors: el primer i més evident és que la segona i la tercera ruta no són presentades de manera cronològica. També cal recordar, d'una banda, que tot el llibre va estar sotmès a contínues repeticions, revisions i alteracions, com tots els exemplars de l'*Obra completa*. El mateix Pla utilitza el verb «construir» a l'hora d'encaixar els itineraris. A més a més, creu que «tots els meus llibres són provisoris. El desig de tornar-los a veure i tornar-los a fer és permanent. Ja serà difícil. L'art és molt llarg i la vida és curta —deien a l'escola. És curtíssima» (1988 [1975]: 9).

D'altra banda, la ironia i la falsa modèstia planiana són constants.¹³⁴ Fixem-nos tant en el mateix llibre com en qualsevol fragment en què Pla rememora la seva experiència portuguesa:

Una cosa queda ben clara: he vingut a Portugal per un simple atzar, a fer de periodista, i per primera vegada, de manera que, d'aquest país, no en sé ni un borrall, fora de quatre llibrots que he llegit (1988 [1975]: 42).

He fet molts viatges a Portugal, a causa de la instal·lació a Lisboa del meu germà Pere Pla [...] Un dia vaig anar de Palafrugell a Lisboa travessant tot Espanya, en automòbil, viatge que m'agrada moltíssim perquè era l'època de la sega i del batre. Sobre aquest viatge i sobre Portugal em penso haver publicat alguna cosa (1984: 195).

3.2.1. Records del meu primer viatge a Portugal

Pla dedica les primeres pàgines del llibre a rememorar el seu primer viatge a Portugal a *Records del meu primer viatge a Portugal*. A aquestes pàgines el fet més important és el record de l'exposició d'art català:

En un moment determinat —parlo de fa més de cinquanta anys— la Junta de Museus de Barcelona i el regidor president de Cultura de l'Ajuntament de la ciutat, senyor Nicolau d'Olwer, conseller de la Lliga, foren encarregats de fer una exposició d'art català a la capital de Portugal. Alguns mesos abans, aquests organismes havien fet una exposició d'art català a París, que tingué un gran èxit (1988 [1975]: 13).

Al vernissatge, hi assistí l'ambaixador d'Espanya —que, si la meua memòria és correcta, era en aquell moment el senyor Polo de Bernabé, que més tard fou ambaixador a Berlín [...] La festa, que tingué lloc al magnífic Palau Municipal de Lisboa, fou una manifestació social considerable [...] El que no té dubte és que hi feren acte de presència molts intel·lectuals, sobretot poetes, escriptors i artistes, d'una manera molt destacada el cèlebre Teixeira de Pascoaes, que era considerat el poeta més notable i típic dels sentiments de Portugal (1988 [1975]: 19).

Pla havia participat en el comitè organitzador de l'exposició (presidit per Lluís Nicolau d'Olwer): «en formaven part el senyor Màrius Aguilar i jo mateix, com a periodistes [...] Jo era un no ningú, i si m'hi afegiren fou segurament pels insignificants treballs que havia fet per Pere Ynglada en l'exposició de París» (1988 [1975]: 14). El narrador

¹³⁴ Pla utilitza a la seva correspondència privada el mateix procediment. Fixem-nos com li fa notar a Fermí Vergés la seva onomàstica: «En el número de dissabte 20 febrer es compliran els 25 anys de la meua col·laboració setmanal a *Destino*, 25 anys! De seguida és dit. No crec pas que hàgim de celebrar res ni dir una sola paraula d'aquesta impressionant collonada. És un fet que al país no té gaires precedents» (*apud* FEBRÉS 1999: 94).

explica que a l'exposició s'hi apropen molts portuguesos i catalans. Aquesta població catalana «arrelada a Portugal» és, de manera majoritària, la vinculada al món taper. Un d'aquests catalans fou Plató Peig,¹³⁵ del qual Pla en parla ja a *La vida amarga* (1967): «Llavors a Lisboa hi havia un català molt important: don Plató Peig. El senyor Peig era gerent de la raó social Souza-Figueiredo —que eren els Comillas de Portugal—, que bracejava molts afers» (1967: 429-430). En aquestes primeres pàgines ja podem observar un bon grapat de repeticions textuais que (gairebé de manera idèntica) copien escrits del mateix Pla sobre Portugal. Queda excusat perquè, recordem-ho, es dedica a rememorar el seu primer viatge. Vegem-ho:

Ja molt tard, ens dirigíem a l'estació anomenada de Las Pulgas, al sud de Madrid, per agafar l'express de Lisboa. Vaig quedar molt sorprès que, de l'estació de Lisboa, en diguessin l'estació de Las Pulgas, però potser això em donà una primera idea de les relacions entre Espanya i Portugal (1988 [1975]: 15).

El primer viatge a Portugal, el vaig emprendre per la via de l'interior. A Madrid, més enllà de l'estació del *Mediodía*, hi havia una estació anomenada *de las Pulgas* —el seu nom oficial era *de las Delicias*— (1967: 417).

El senyor Joan Maragall escriví que el portugués és una llengua obscura —volia dir, sospito, de color obscur. Més que obscura, el portugués em sembla, en arribar-hi, que és una llengua vellutada, ombrejada, amb vegetacions de molsa tardoral, tan agradable al tacte (1988 [1975]: 21-22).

Don Joan Margall deia que el portugués és una llengua obscura —volia dir de color obscur. Més que obscura, jo diria que és una llengua vellutada, ombrejada, amb vocals que semblen de molsa humida. Les vocals portugueses són d'un color verd ombriu, espès, suavíssimes a l'orella, amb inflexions i curvatures untuoses i sensuals. Cosa exquisida (1967: 422).

Pla també marca una altra de les idees que recorre tot el text: la força del paisatge i la forta influència que té l'aigua en al caràcter portuguès i com aquest es veu reflectit, per exemple, tant en l'art com en altres elements més ociosos.

El paisatge es va obrint i suavitzant, la vida vegetal es fa més espessa. L'atmosfera s'enriqueix, s'irisa de roses i verds, la terra s'aplanava i sembla flotar en l'aire una cosa més densa que un perfum, una cosa que fa olor de terra mollà, silenciosa i resguardada de l'ímpetu còsmic de l'oceà. És Portugal (1988 [1975]: 16-17).

¹³⁵ Al respecte, Sala-Sanahuja comenta el següent: «Segons testimonis encreuats de Josep Pla i de Francesc Pujols, el 1921, Plató Peig era a Lisboa, gerent de la raó social Souza-Figueiredo, i construïa un gran balneari a Estoril on efectivament va deixar descendents» (2000: 316).

L'apreciació corrent porta a creure que a la Península Ibèrica hi ha un sol factor de diferenciació, que és el mar. És un factor real. A llevant de la Península hi ha el Mediterrani; al nord i a ponent, l'oceà Atlàntic. [...] Però hi ha un altre factor, d'una gran importància, que és el fluvial. Portugal en tota la seva extensió, incloent-hi Galícia, és a dir, des de Finisterre fins a l'Algarve, té una gran consciència de l'Atlàntic [...] Però, a més, Lisboa és una ciutat fluvial. Lisboa es l'única ciutat important de la Península completament fluvial. Tot i trobar-se tan a prop de l'oceà, Lisboa és una ciutat d'aigua dolça, de fang suspès sobre les aigües de l'estuari (1988 [1975]: 17).

L'arribada a Lisboa produeix en Pla una sensació de benestar i bellesa:

Lisboa és una ciutat d'una gran bellesa. No és pas necessari repetir-ho una vegada més. Pel meu gust, és la ciutat més meravellosa de la Península Ibèrica. [...] Crec que Lisboa és, essencialment, una meravella de color, un prodigi de cels i de llums, sense cap forma de dramatisme teatral i que només es pot comprendre amb l'ajuda de la paciència i si es mira amb calma. Nosaltres, amb els ulls habituats a les nostres ruïnes, als colors de la nostra prodigiosa naturalesa i als colors monòtons i malhumorats de l'obra humana, sempre mirarem Lisboa com una espècie de miracle [...] A mi m'agrada d'arribar en un ciutat d'aquesta classe. Ja hi hem arribat (1988 [1975]: 126).

Pla, com sempre, enlluernat per França i per tot allò que suposa: «Portugal és un país molt francòfil, el francès és la llengua de la cultura superior del país i les institucions de França hi tenen molta anomenada (1988 [1975]: 24). Aquesta passió favorable a França i Portugal que vinculi el segon país amb el primer i el relacioni amb la modernitat és constant a tot el llibre: «La classe dirigent que governa Portugal està molt decantada devers França i la cultura francesa» (1988 [1975]: 199).

Com ja hem comentat anteriorment, l'economia —diguem-ne el sentit comú i la practicitat— segrega obres d'art:

Sempre he cregut que sense una economia de negocis previs importants i sense la política corresponent no s'ha produït mai cap forma d'art. Portugal havia seguit el curs de l'art europeu meridional: el romànic, pintura i escultura i arquitectura, el gòtic, que, naturalment, esdevingué, a les acaballes, el gòtic flamíger. Ara be, havent coincidint aquest moment amb la propensió a la riquesa que tingué aleshores Portugal, el gòtic flamíger esdevingé florit fins a l'exasperació, i la influència del primer Renaixement fou molt gran (1988 [1975]: 29).

3.2.2. L'itinerari central

El primer itinerari transcorre per Barcelona, València, travessa el centre d'Espanya i penetra en Portugal a través de Badajoz. I, segons el narrador, «es produeix després de vint-i-cinc anys de govern dictatorial del doctor Oliveira Salazar» (1988 [1975]: 123). Pla torna a donar molts detalls:

Aquest altre viatge fou molt més llarg. L'emprenguérem a l'estiu del 1953 —pel juliol. Amb el Mercedes que posseïa el meu amic Lluís Bonal, anàrem, primer, de Palafrugell a Barcelona i de Barcelona a València. La nostra intenció és arribar a Lisboa en cotxe, travessant la Península Ibèrica. Itinerari: Barcelona-València-Madrid-Badajoz-Lisboa. La primera part del viatge m'encanta: travessar el País Valencià em diverteix, sobretot aquesta vegada, que ho farem a poc a poc (1988 [1975]: 47).

De la mateixa manera que el narrador planià és molt concret quan l'interessa, d'altres vegades és explícitament ambigu. Per exemple, és concret quan ens explica quina és la seva guia i ens amaga informació quan s'inventa «providencials coneguts». Vegem-ne un exemple de cada:

No hi puc fer més: la meua guia de Portugal és la «Història» d'Oliveira Martins. És un historiador prou fonamentat i un escriptor fascinator, extraordinari (1988 [1975]: 169).

Vaig tenir la sort de poder-me encaminar al local del senyor Machado acompanyat d'un estudiant de filosofia (portuguès), amic meu fa un quant temps [...] Jo em deia, potser amb plausibilitat: aquestes cançons, que segons diuen formen manifestacions autèntiques de l'ànima d'aquest poble, ¿qui millor podrà desentranyar-les i explicar-les amb més profit que un estudiós de les matèries filosòfiques, que ara tenen una obertura de compàs tan dilatada? (1988 [1975]: 214-215).

Pla també utilitza un «providencial conegut» com a font d'informació de la seva estada a Castelló: «El meu providencial conegut en coneix els topants. Ens l'ensenya i en subratlla el més important» (1988 [1975]: 57). En pàgines anteriors hem parlat del no-estil planià. Vegem-ne ara un exemple en una construcció complicada que sembla natural, en la qual s'utilitzen temàtiques quotidianes:

Les flors de taronger mantenen un aire embafador de galta forta i densa. ¿Quin és l'adjectiu més adequat a aquest substantiu? Fa molts anys que hi penso, i encara no se m'ha donat. Amb l'olor de la flor del taronger m'ha passat exactament igual que amb el color de Roma. Fa molts anys que busco

l'adjectiu d'aquest color i no l'he trobat. Amb l'olor de la flor de taronger em passa igual (1988 [1975]: 75-76).

I amb el mateix estil pot arribar a confirmar els seus postulats poètics: per exemple, la practicitat ja sigui a la literatura, ja sigui a la geografia:

La literatura és una feina pesada, plena d'angúnies, amb entrebancs desagradables. És un pèssim ofici. I encara jo tinc la sort d'haver treballat tants anys en els diaris, secció d'informació, que és una secció en la qual s'han d'acabar les coses sigui com sigui, perquè s'ha de tancar [...] Si no hagués estat aquest costum no crec que hagués arribat a escriure ni una ratlla (1988 [1975]: 76).

Així, deia que els tarongers m'agradaven, perquè em semblà que el paisatge que formaven era útil, positiu, reditici —des del punt de vista dels diners s'entén— i concret (1988 [1975]: 77).

En la nostra àrea lingüística hi ha massa muntanyes. És una afirmació ridícula però certa. Si la meitat d'elles es poguessin aixafar amb el dit gros de la mà i convertir-les en terres planes, el nostre país seria una meravella de benestar (1988 [1975]: 88).

Ara que s'escau, declararé que no he sabut mai el que és l'estètica, ni l'art, ni totes aquestes impresionants collonades [...] Jo crec que l'art com totes les coses d'aquest mon, ha de ser utilitari, és a dir, alimentari (1988 [1975]: 77).

Un dels personatges que sobresurten dins aquest primer itinerari és Joan Fuster. Pla vol afalagar Fuster de manera evident, com bé ho demostren les línies que segueixen a continuació i que, en certa manera, servrien per confeccionar un perfecte homenot encara que fos a petita escala:

Fuster és un home de Sueca, d'una família tradicionalista, més aviat pobra, però perfectament admirable. Després, amb la guerra civil, fou falangista, comprà llibres, s'enamorà d'Eugeni d'Ors i acabà essent liberal. Entrà en el moviment valencianista, amb un vestit crític molt apreciable, fort i sarcàstic. Després es tornà comunistoide. Ara és un col·laborador de «La Vanguardia» i un gran coneixedor del segle XVII francès i de la literatura valenciana. Tot això, aquest curs de la vida de Fuster, ho trobo admirable (1988 [1975]: 78).

I en aquesta estada a València, el nostre protagonista no té cap problema a declarar-se favorable a la unitat entre València i Catalunya:

Aquest dimoni d'agressiva reticència entre valencians i catalans s'hauria d'acabar. Són coses creades per Madrid a base del «*divide y vencerás*». Ni nosaltres hem fet cap mal als valencians ni els valencians ens han fet mai cap mal (1988 [1975]: 80).

«Catalunya i València» —que és igual— ha treballat sempre a favor de la diversitat (1988 [1975]: 97).

En aquest itinerari també podem observar altres elements més amagats, com algunes reflexions metaliteràries o apel·lacions directes al lector. Amb aquests exemples veiem com el Pla escriptor vol fer-se present per damunt del Pla narrador amb algunes intervencions que ens condueixen a una temporalitat d'escriptura posterior a la temporalitat del viatge:

De tota manera, tots aquests adjectius diuen ben poca cosa, en relació amb la meua situació personal en aquest moment. En busco d'altres i no en trobo. És inútil, no en trobo més (1988 [1975]: 83).

Si vostè, lector, no hi té inconvenient tornaré a preguntar: per què tanta i oficial mentida [...] És perquè, en aquest país, sempre ha estat més fàcil, còmode i rendible dir la mentida que la veritat, en totes les situacions i en tots els aspectes (1988 [1975]: 93).

En el curs de la vida, tot va successivament fallant. Primer us falla la memòria de Motilla del Palancar; després us falla la memòria del simposi de Plató i del que hi digué el simposiarca, vull dir Socrates. Tot s'acaba. La vida porta a un mutisme etern i total (1988 [1975]: 114).

Hem explicat en pàgines anteriors que Pla (dins i fora dels seus llibres) pretén fer-se passar per pagès i, a grans trets, ho aconsegueix. Ell s'assimila amb els espais agrícoles i ramaders i, coherentment, mitifica els pagesos i les seves pràctiques. Aquest text no n'és una excepció. Ja a «Portugal-Salazar. Veinticinco años después IV», de l'any 1953, Pla elogia Salazar recordant les paraules del dictador assimilant-se a un pagès: «¡Yo no soy más que un campesino! —ha dicho muchas veces el profesor con su habitual naturalidad» (1953: 4). I aquesta assimilació pagesa Pla la projecta sobre Portugal:

Portugal és un considerable país de pagesos. Bàsicament no hi ha res més. [...] Tot Portugal és un país de pagesos. Els aristòcrates i aquests quatre ximplots de la industrialització —que porten corbata i coll planxat— sempre parlen dels pagesos despectivament (1988 [1975]: 141).

Quan els pagesos s'hagin acabat o entrin en els mètodes de la modernitat, ja veurem el que menjarem (1988 [1975]: 142).

Pel que fa a les relacions amb Portugal, en aquest primer itinerari és molt freqüent trobar referències a la cordialitat que s'ha d'establir entre països veïns:

Jo sé molt bé que totes les fronteres són misterioses, però aquesta, entre Espanya i Portugal, és potser, la que ho és més. [...] No crec que hi hagi a Europa, avui, dos països veïns que es mantinguin en una més absoluta diferenciació i més despreocupats l'un per l'altre (1988 [1975]: 140).

Tot i que d'altres vegades es contradiu en aquest tema:

A les acaballes del segle passat i a l'inici del present, es produïren alguns papers, obra d'intel·lectuals portuguesos i espanyols, en els quals es tractà de propugnar la unió d'Espanya i Portugal, o sigui la Unió Ibèrica. A Catalunya, és clar, el fet tingué una certa repercussió, perquè en el nostre país sempre hi ha hagut persones interessades a defensar les coses més infonamentades i absurdes [...] És clar que convindria la Unió Ibèrica ; però, ¿com és possible d'unir dues coses que no es volen unir, que de cap manera no es volen unir? [...] Jo la qualificaria, seriosament parlant, de pura i simple collonada en el sentit marsellès de la paraula (1988 [1975]: 129).

D'aquesta manera és recuperen les «opinions portugueses» publicades en premsa. Per citar només un cas, vegem-ho en el fragment següent:

España y Portugal son dos vecinos, sus fronteras se tocan. El país que tiene menos noticias de Portugal es España, como Portugal no sabe nada absolutamente de España. [...] España y Portugal son dos países mutuamente desconocidos, totalmente desconocidos (1974a: 9).

Pla a vegades és explícitament contrari a la unió entre Espanya i Portugal i, en altres ocasions, és ambigüament positiu. Vegem-ne un exemple de cada en molt poques pàgines de distància. (En el primer fragment es mostra favorable a la unió i en el segon es presenta més aviat contrari a aquesta):

Essent un ciutadà del país del suro, he sentit dir moltes vegades que els dos països no es podien unir perquè tenen una economia paral·lela: que és l'economia del suro. Que en aquest sentit tenen un paral·lelisme és cert. Que s'hauria d'haver fet una unió entre Espanya i Portugal, que s'hauria de fer, no té dubte: seria productiu i positiu. Ara, respecte del suro, quina unió s'ha de fer? La unió surera seria factible, almenys teòricament parlant, perquè no es tracta d'un volum d'interessos macrocefàlics, sinó més aviat manejables, per no dir petits (1988 [1975]: 140-141).

Quan jo era jove vaig sentir parlar, abundantment, de la unió ibèrica. Ho agitaren, amb l'habitual fraseologia, les esquerres i les dretes de tots dos països. A Catalunya es produïren importants partidaris d'aquesta unió. Després d'haver anat a Portugal, tantes vegades, a mi em sembla que si hi ha una cosa impossible en aquest món és la unió ibèrica (1988 [1975]: 190).

Aquesta relació entre veïns que Rocamora defineix així: «Espanya y Portugal tan próximas e iguales geográficamente, tan distantes y suspicaces históricamente. Este podía ser el resumen telegráfico de las relaciones de los dos países peninsulares; al menos, durante la contemporaneidad» (1994: 9). Pla recorda a les seves pàgines portugueses com les relacions entre Portugal i Espanya a l'època moderna tenen un dels seus zenits en la incorporació de Portugal (i tots els seus territoris) al domini de Felip II,

tot coincidint amb el màxim nivell d'expansió d'Espanya durant el segle XVI. Els iberistes tenien el precedent d'una breu unió política en el període comprès entre els anys 1580 i 1640. Felip II va ser reconegut com a rei de Portugal —sota el nom de Felip I de Portugal— el 15 d'abril de 1581. Així incorporava tots els territoris ultramarins al seu domini. Aquesta situació favorable dura seixanta anys. El mateix Pla ens ho explica i assenyala els «culpables» del desastre final:

Segons els historiadors, els magnats portuguesos, dirigits pels jesuïtes, demostraren un gran entusiasme per Felip II. Al cap de seixanta anys, aquell entusiasme per Felip II quedà debolit gràcies als jesuïtes, a la guerra de Catalunya i a la política de França. De manera, doncs, que la unió ibèrica durà seixanta anys [...] Els mateixos que la feren —els jesuïtes sobretot— la desferen, amb gran satisfacció dels portuguesos. Es posaren, llavors, a governar els reis de la Casa de Bragança, gràcies, sobretot, al Padre Pieira (1988 [1975]: 190).

Les referències jesuítiques sempre són acusatòries:

Catòlic, conservador, bon home a carta cabal, només tingué un defecte: estar tota la vida envoltat, pressionat per bisbes, jesuïtes i capellans (1988 [1975]: 304).¹³⁶

Ja hem dit i comprovat en aquest treball que Pla és materialista i determinista de manera flagrant. Vegem com el narrador explica les conseqüències que va tenir el terratrèmol de 1755:

Així, doncs, s'ha de partir del terratrèmol del 1755 per a comprendre aquesta ciutat, per a comprendre'n els volums i, en definitiva, per a comprendre aquest país. Les conseqüències del terratrèmol són el que dona a Lisboa el seu caràcter [...] Les seves formes externes i el seu esperit. Lisboa és la conseqüència d'una catàstrofe recentíssima (1988 [1975]: 162-163).

La presència de Pere Pla a les pàgines no és majúscula ni es fa notar. Sembla com si el narrador l'amagués. Apareix poc i, quan ho fa, mai no és el protagonista: «Era festa. Era a l'estiu. A Lisboa, a l'estiu hi fa molta calor. Així, amb el meu germà, decidírem d'anar en un lloc de l'interior i escollírem Abrantes, poble airejat» (1988 [1975]: 182). L'altra presència si que és majúscula i impregna tant la part final d'aquest itinerari com gran

¹³⁶ Vegem-ho també en aquest altre cas «En els dos segles anteriors, la colònia fou rica, però potser a Portugal el casuisme barroc i jesuític havia infectat més les mentalitats i els esperits» (1971: 205-206).

part del segon itinerari: Oliveira Salazar. Pla el mostra bàsicament com a conservador del territori:¹³⁷

En el camp de l'agricultura, en la qüestió agrària, en el sistema de la propietat rústica, Salazar és presentat com un immobilitista. En gran part és cert. Salazar no ha tocat res del sistema jurídic de la terra [...] La meua idea, però, és que, sobre aquest sistema, hi ha projectat un ordre (1988 [1975]: 185).

A part d'aquesta consideració excessivament favorable de Salazar cal destacar i, en aquest cas, subratllar la mitificació cínica¹³⁸ que el narrador planià té del règim polític:

Salazar és considerat un dictador. En realitat, és un dictador molt curiós. No té dubte que féu una constitució en la qual el poder executiu té una gran força. Era l'única manera de sortir del caos en què havia caigut el país [...] En aquests primers vint-i-cinc anys de govern ha estat un dictador, com deia fa un moment, molt *sui generis* (1988 [1975]: 239-240).

La justificació de la dictadura salazarista es basa en el fet que és Salazar qui fa passar Portugal d'una manera anòmala a un primer pla europeu. El narrador planià mostra el polític portuguès com el personatge que ha evitat que es declarés una guerra civil a Portugal. I Pla eixampla aquesta admiració cap al dictador amb altres aspectes com, per exemple, la política colonial portuguesa: «Els portuguesos tenen fama d'excel·lents colonitzadors, a causa de la seva facultat d'adaptació» (1988 [1975]: 243). El narrador pensa que els portuguesos s'han volgut defensar de l'annexionisme espanyol, ja que el narrador té la impressió que la majoria de portuguesos amb un cert nivell intel·lectual són portuguesistes, és a dir, nacionalistes portuguesos:

El Portugal d'avui és molt diferent del de vint-i-cinc anys enrera. És un país molt ben arreglat, que té carreteres magnífiques —dintre el que és el país— i allotjaments còmodes i nets, alguns excel·lents. Portugal era, fa tres decennis, un país irrisori, desballestat, desordenat i ple de dificultats. (1988 [1975]: 199).

¹³⁷ I en aquest sentit s'hi relaciona el poble portuguès que, segons Pla, té una certa tirada també al camp: «Li agrada el camp, tendeix a projectar-se sobre la terra. La cosa és visible fins i tot en els estaments ciutadans. Quan el portuguès arriba a un determinat graó de l'escala social, el primer que fa és comprar-se una *quinta*» (1988 [1975]: 186).

¹³⁸ Pla a *Darrers escrits* deia el següent respecte de *Salazar*: «Al meu entendre, ha estat un dels més grans polítics d'Europa. Salazar fou un home únic. Per als portuguesos fou pràcticament invisible. Si havia de sortir del lloc que habitava, ho féu sempre en un cotxe tancat. Odià la popularitat i la demagògia. Complí perfectament la constitució republicana portuguesa. No firmà mai cap pena de mort. La confiança que donà i el progrés que produí foren immensos. Portugal deixà de ser un país pintoresc. Des del primer moment esdevingué un Estat absolutament seriós» (1984: 195).

I Pla no pot deixar de parlar del barroc com a art predominant en els seus itineraris portuguesos. El narrador explica que, posteriorment al terratrèmol de l'1 de novembre de 1755, que va destruir gran part de Lisboa, el marquès de Pombal decideix reconstruir la capital amb el gust del seu temps, és a dir, neoclàssic, però que als portuguesos no els va agradar perquè havien assumit com a propi l'estil barroc. Aquest havia esdevingut una concepció de la vida. Com explica el narrador: «El ciutadà del país, la persona física portuguesa, havia acabat essent una antropomorfització, una creació del barroc, més visible que en qualsevol altre país d'Europa» (1988 [1975]: 210). En el seu afany de potenciar allò popular Pla pot arremetre contra qualsevol avenç actual de tipus industrial encara que sigui funcional. Fixem-nos en l'ús inicial que fa Pla en els seus textos del mite d'una edat d'or en què les coses funcionaven millor.

Els arquitectes d'avui, que gairebé tots —si volen tenir feina— són funcionals, consideren que tenir fred als peus no té cap importància, perquè es pot resoldre amb la calefacció. Ara, la calefacció no existeix i la llum és tan pobra que no es pot escriure ni una miserable carta. Un dia o altre es deurà arreglar, però, mentrestant, els arquitectes consideren —en general no fan més que copiar els projectes escandinaus i alemanys— que tenir fred als peus és una qüestió aberrant i així col·loquen en les cases terres glacials (1988 [1975]: 317-318).

3.2.3. L'itinerari cantàbric

El segon itinerari transcorre per tota la cornisa atlàntica de la Península: Bilbao, Galícia, Santander, Oviedo i arriba a Portugal per Tuy i finalitza a l'Algarve. Un tema que sobrevola de manera incessant aquest segon itinerari és Salazar i tot el que aquest personatge comporta. Cal subratllar que dels quatre recorreguts planians (els tres itineraris i el pròleg) de *Direcció Lisboa* només un transcorre fora de la dictadura d'Oliveira Salazar. Aquest viatge «democràtic» és el primer: *Records del meu primer viatge a Portugal*. Així doncs, podem considerar que *Direcció Lisboa* transcorre en la seva gran part dins de la dictadura salazarista. Per Pla, Salazar és bàsicament una solució, un home d'ordre. Fixem-nos com el narrador defineix Salazar com un «economista de bon sentit». Pla no té cap problema per fer convergir el suro i Salazar. La política del dictador sobre el suro és per a Pla un exemple del seu bon fer:

Aquest bon fer ha comportat que: «en la zona del suro internacional [...] no n'hi ha cap que es pugui comparar a la de l'espai portuguès [...] això és visible tant en els espais plans com en els vessants de les muntanyes [...] Avui, Portugal és el primer productor de suro del món i ha sobrepassat la producció d'Espanya [...]. Avui, el país del suro és Portugal (1988 [1975]: 392).

Pla contraposa la política espanyola a aquest «bon fer» salazarista: «La intervenció de l'Estat espanyol en totes les indústries, i no cal dir en la del suro, provocà el desplaçament d'aquesta indústria a Portugal. Fou una còpia pura i simple de l'economia nacionalsocialista hitleriana» (1988 [1975]: 457). La fixació de Pla amb Salazar ve de lluny. Ja a la sèrie d'articles de *Destino* —titulats «Portugal-Salazar. Veinticinco años después»— el polític esdevingué el centre i el referent sobre el qual versava gran part de la narració. Per apropar-se a la figura del polític, Pla utilitza el llibre *Vacances avec Salazar* de l'escriptora francesa Cristina Garnier: «El libro de la señorita Garnier [...] es cariñoso y a veces patético en su intento de subrayar la enorme soledad y melancolía de Salazar —su pesimismo frente a los hombres y a las cosas—, produjo gran sensación en Lisboa» (1953: 5). En aquests articles Pla ja anticipa la visió economicista i pràctica que té sobre el polític. Segons l'escriptor, «Salazar presenta un aspecto que es imposible de encontrar en el tipo del dictador. Es un gran ministro de Hacienda, un administrador de una calidad excepcional» (1953: 6). I, com no podia ser d'altra manera, en el primer article («Portugal-Salazar Veinticinco años después») (al nº 834, 1 d'agost) d'aquest conjunt de cinc textos podem observar alguns materials que després seran reiterats a l'hora de fer *Direcció Lisboa*:

Salazar no ha publicado ningún libro. Pero ha tenido que hablar en público —es decir, ha tenido que leer papeles en público, porque la improvisación le exaspera— y sus discursos se han editado. Hasta ahora se han publicado cuatro volúmenes, que son de un interés apasionante, porque contienen su pensamiento en todos los aspectos de su política hasta el extremo que ha considerado útil revelarlo [...] Completando estos discursos, hay dos libros que pueden considerarse directos y auténticos sobre el político portugués: el libro de uno de sus colaboradores inmediatos, don Antonio Ferro [...], titulado «Salazar» y el de la periodista francesa Cristina Garnier, titulado «Vacances avec Salazar» (París-Grasset. 16 ediciones). Este libro de la señorita Garnier es muy cariñoso, sin que ello quiera decir que no contenga páginas de una intuición indiscutible (1953: 5)

Aquests dies d'estiu de l'any 1953, llegeixo a Lisboa papers de o sobre Oliveira Salazar. Aquest senyor no ha escrit mai cap llibre. Però ha hagut de parlar en públic. En realitat, no ha parlat mai en públic: ha llegit en públic, cosa que és molt diferent. Fins a aquest moment s'han produït quatre volums de discursos de Salazar [...] A part els volums dels discursos, hi ha

dos llibres extremament directes sobre el polític portuguès: un del qui fou un dels seus col·laboradors immediats, Antonio Ferro, actual ministre de Portugal a Berna, titulat «Salazar», que recull moltes reminiscències personals, i un altre de la periodista francesa Christine Garnier, que es titula «Vacances avec Salazar» París-Grasset, 16 edicions, llibre molt acaronador, però no pas mancat d'una certa intuïció irònica, normal entre persones ben educades (PLA 1988 [1975]: 225).

Ja hem parlat abans de la importància del suro a la vida i obra de Pla. N'hem especificat la primera influència —vital—, i ara veurem uns textos que en demostren la segona, la textual. Tot el text és replet de referències al suro. Pla no es cansa de dir-nos que la seva vinculació amb Portugal és, bàsicament, pel tema del suro:

Jo sóc i visc en una comarca en què l'arbre principal és el suro, l'alzina surera. Aquest arbre m'és tan familiar que quan arribo en un país poblat dels mateixos arbres em trobo en un paisatge com si fos propi, conegut i habitual. Portugal és un d'aquests països [...]. La situació en què es troba aquest arbre en el nostre país —i a Andalusia i a Extremadura— contrastada amb la situació en què es troba a Portugal, és impossible d'establir. Són dues coses diferents oposades. En el nostre país, aquest arbre es produeix en les terres més monstruoses i més magres (1988 [1975]: 454-455).

Pla, contínuament, mostra les seves informacions botàniques, algunes vegades de manera ben travada i d'altres de manera descaradíssimament encaixada dins el text. Vegem-ne un exemple de cada. En el primer fragment, a partir del subjectivisme més individual, Pla ens explica allò que sap de les alzines sureres. En canvi, el segon text sembla copiat d'un llibre científic:

He vist mates d'alzines sureres de vastíssim volum. M'he fixat en aquests arbres, perquè el suro és un arbre del meu país, perquè l'ambient tan característic d'aquesta botànica és especialment perceptible als meus ulls i la meva pituitària (1988 [1975]: 391).

Quantitativament parlant, hi ha, a Portugal, tres arbres: el *Quercus suber* o alzina surera: els pins, utilitzats sobretot per la resina que produeixen, que emplen grans extensions del país, sobretot a les Beiras: els eucaliptus, plantats aquests últims decennis en grans quantitats sobretot a l'Alentejo (1988 [1975]: 454).

A l'hora de criticar l'intervencionisme econòmic el narrador utilitza exemples de la indústria tapera: «Tot el que pot ésser dominat des de dalt està polititzat, fins i tot la saca del suro, i embolicat en un patriotisme delirant. Resultat: la pela del suro, en el nostre país, s'ha, en grandíssima part, acabat» (1988 [1975]: 456).

La preferència exageradíssima per l'anècdota i el to irònic i sorneguer de Pla pot fer que una simple descripció «grisa» i «objectiva» connoti en nosaltres significats contraris. Fixem-nos en una descripció del que —segons l'escriptor gironí— fou el gran objectiu assolit pel senyor Eugenio Montero Ríos, polític i jurista conegut per haver negociat al tractat de París la pèrdua de les colònies espanyoles:

Don Eugenio fou un impulsor de la calefacció central en aquesta península, i, gràcies a la seva iniciativa, en el Senat, s'hi estava molt bé. A més a més de la calefacció hi havia, en aquest cos constituït, una altra meravella: les tasses de brou de gallina, que els senadors podien prendre *ad libitum* [...]. En fi: com a impulsor de la calefacció a Espanya i com a mantenidor de les tradicions més positives, jo crec que el senyor Montero Ríos fou un gran polític. S'ha de començar per fer alguna cosa, si és possible, concreta i positiva. I d'aquí ve la meva admiració. Altres polítics dels quals s'ha conservat una certa memòria feren menys (1988 [1975]: 369).

Aquesta elevació planiana del local cap a l'universal la podem observar en aquest paràgraf:

Una cosa, al meu entendre, és la vida de poble i l'altra la vida provincial. La casa en què visc habitualment està situada, a quatre vents, en el terme d'una parròquia rural. En aquests pobles tots, poc o molt, ens coneixem i les coses hi són directes, immediates i sovint hi tenen un impacte o grotesc o brutal. La vida que s'hi fa no té res a veure amb la vida provincial. La cosa provincial sol tenir un to lleugerament més al·lusiu, si voleu més elevat, sovint embolicat en més cortesia, en més suavitat, en més amabilitat. O en més murrieria i astúcia, altres vegades (1988 [1975]: 294).

I, conseqüentment, tot el món local i allò que segrega és reivindicat per Pla: «No us dispareu amb la cultura contundent, furiosament dogmàtica i horriblement mecànica. Sempre és més real cuinar-la amb un punt d'ironia —si és que no es pot arribar a la gràcia—» (1988 [1975]: 300). El narrador sempre contraposa la història oficial, escrita, subvencionada, a la història real, intrasubjectiva i anecdòtica: «la història d'un vilatge, d'una ciutat, d'un país, no ha estat mai la seva història acadèmica. De vegades val més un enfilall d'anècdotes que la més enravenada, simètrica i falsa història acadèmica» (1988 [1975]: 347). Ell fuig de tot allò majúscul i oficialista en el sentit estètic: «Tot el que té una decantació popular m'agrada. Detesto el que l'historiador portuguès Oliveira Martins anomena la gasòfia aristocràtica —que ell anomena del *fidalgo*—» (1988 [1975]: 251). Utilitza com a pretext perfecte un gust per «les formes, la gent emmotllada en la manera d'ésser popular. Al meu entendre, la figura humana més alta que en el nostre món ha creat la història és l'artesà» (1988 [1975]: 275). I és per això

que ell no es considera un artista ni un intel·lectual: «Els artistes! Quin horror, quines pretensions, quanta ficció, quin horripilant mal gust! —parlant en general. Els artesans —ja en queden pocs— han contribuït a fer tolerable la vida humana» (1988 [1975]: 275-276). També és cert que aquest enfocament microscòpic dels diagnòstics històrics, econòmics o morals es deu al fet que Pla mai no parteix d'un model metafísic ni transcendent del temps,¹³⁹ sinó de l'experiència humana sobre un món sempre «viscut». Vegem-ho: «ara els metges guanyen diners. En aquest país, quan no se sap què fer i s'és inscrit en el "Seguro", el més corrent és posar-se malalt. Els dentistes tenen, també, una considerable activitat. L'ortodòncia és important. Si arribem a tenir bones dentadures, millorarem la raça» (1988 [1975]: 253). Per això Pla parla del passat, mai del futur. Per ell «l'existència humana és el seu passat. El futur és una pura il·lusió de l'esperit. El passat ho explica tot. El futur no explica res» (1988 [1975]: 347). Conseqüentment, Pla recomana als portuguesos que es resisteixin a la modernitat. En aquest itinerari el narrador torna a criticar els jesuïtes,¹⁴⁰ ja que els considera un fre per solucionar els problemes: «és curiós de constatar com l'Església, en aquesta península, ha arribat a les últimes fibres de la palpitació popular fins a convertir-se en una cosa tan a peu pla, que arriba, de vegades, al pintoresquisme més entranyable i grotesc» (1988 [1975]: 379).

Dins aquest itinerari Pla dedica alguns elogis a Eça de Queirós,¹⁴¹ coincidint així amb Oliveira Martins i d'altres escriptors portuguesos de la generació del 70. La *História da Civilização Ibérica* de Martins (1879) serà molt popular a l'Estat espanyol. L'any 1973 al número 557 de *Triunfo* podem llegir «El destino ibérico», carta al director, en què Pedro Fernaud es felicitava de la reedició del llibre de Martins, amb les següents paraules, en què mostrava també el desig d'un futur enteniment peninsular:

España y Portugal viven totalmente a espaldas de sí mismas. Y este aislamiento mutuo no puede enmascararlo la retórica oficialista con sus grandilocuentes proclamas sobre la fraternidad ibérica. Cuando voy a Portugal me siento, a un tiempo, muy extranjero y muy ibérico. Creo que

¹³⁹ Com explica Eliseu Carbonell «S'ha assenyalat en diverses ocasions que el pas del temps és l'ànima que recorre per dins la corda de l'obra planiana, donant sentit a un corpus literari aparentment dispers» (2006: 16).

¹⁴⁰ Respecte d'aquesta qüestió, Saraiva explica que «un hecho dominante en el panorama mental del seiscientos portugués es la actividad de los jesuitas. Fueron ellos quienes promovieron la enseñanza y fomentaron casi toda la actividad cultural que, a pesar de todo, tuvo lugar» (SARAIVA 1989: 254).

¹⁴¹ «Eça de Queirós tingué una altra constitució: fou un home irònic, observador, analista, tolerant, bona persona —i el més gran escriptor que a l'època moderna ha tingut Portugal. No hi ha ningú que, en aquesta època, li hagi arribat a la sola de la sabata» (PLA 1988 [1975]: 425).

esta dualidad de sentimientos, que surgen espontáneos nada más llegar al país vecino, muestra muy a las claras la triste realidad de que no existe una efectiva comprensión afectiva entre las dos naciones ibéricas (1973: 49).

Una altra de les característiques de la poètica planiana que podem confirmar en aquest itinerari en concret i a *Direcció Lisboa* de manera més àmplia és el fet que el narrador planià es fa l'arcaic:

En el curs del segle passat, els partits progressistes i els homes diguem-ne avançats foren partidaris, a tot Europa, de tirar a terra les muralles que circumdaven moltes ciutats —les més tradicionals i històriques. Ho promogueren amb gran entusiasme i al·legaren que les muralles posaven obstacles al progrés material. Barcelona fou un cas típic d'aquest estat d'esperit. La destrucció de les muralles de Barcelona esdevingué una espècie d'ideal nacional. Insensats!¹⁴² (1988 [1975]: 345).

A aquest arcaisme s'hi suma la veneració que Pla té pels pagesos,¹⁴³ per a tothom que treballi el camp —és a dir, els empestats i víctimes de l'industrialisme.¹⁴⁴ Només aquests intenten resistir el progrés: «No crean por favor en el progreso, en ningún aspecto, si no se trata del water y del bidet. Todo lo demás no es más que un aumento de complicación y miseria» (1974b: 17). Per Pla, els tapers i els pagesos són mítics però no folklòrics, ja que se'n fa un tip de parlar sobre ells i d'elogiar-los («Aquests grups humans tenen una gran força, una presència considerable, són magnífics» (1988 [1975]: 335). Els pagesos són tan bons que no cal ni que s'adeqüin a les lleis, ells ja tenen el seu sentit comú:

Hi ha una tendència, en el món d'avui, cada vegada més marcada, a considerar que una llei o una ordre és un exabrupte momentani per a debolir una dificultat amb una manifestació de propaganda. Per això hi ha tantes lleis i tants reglaments —el seu nombre és exorbitant— la immensa majoria dels quals no es compleixen ni s'han complert mai. Quan parreu a un pagès d'aquesta classe d'instruments, us contesta indefectiblement amb el seu bon sentit ancestral (1988 [1975]: 459)

¹⁴² Contradictòriament, Pla no té cap problema a afirmar que «lo primero que derrumbaría en Barcelona es el monumento a Colón, que representa un anacronismo tan arcaico y, sobre todo, un anacronismo de tipo anárquico tan absurdo, tan contrario a la arquitectura de la parte baja de la ciudad, que lo primero que yo haría es echar abajo este monumento tan desgraciado» (*apud* SOLER SERRANO 1997: 27).

¹⁴³ «Aquests homes, que jo admiro tant, entren i surten per les cases de pagès, van i vénen per les carreteres i per tota mena de camins, generalment, enfangats [...] són els puntals de l'economia regional i constitueixen l'essència de fires i mercats, als quals jo dono una extraordinària importància social» (PLA 1988 [1975]: 318).

¹⁴⁴ «Ara bé: al meu modest entendre, el deliri de l'industrialisme és una manifestació de provincianisme i, per a la gent que s'hi troba, d'esclavatge» (1988 [1975]: 72).

Quant a la retòrica de la realitat, tornem a destacar un bon grapat d'exemples en què una anècdota particular indueix a una petita reflexió general. Vegem-ho:

A mi m'agrada la pluja. Hi estic habituat. He vist ploure durant tants anys! És gairebé segur que els moments més agradables que he passat en la vida han estat els que he passat al llit, plovent, llegint o escrivint banalitats. Però, de vegades, veient regalar l'aigua sobre els vidres, el cel baix i indiferent, l'atonía de l'exterior, m'ha agafat —sense tenir ni son ni gana— per badallar. No he pas badallat d'una manera crítica o maliciosa, destinada a assenyalar un estat d'incomoditat. [...] En fi: era la invasió natural del provincianisme sobre el meu cos, l'envelliment prematur, la sensació que res no val la pena ni té cap importància, el badall esporàdic però transcendental (1988 [1975]: 297).

Jo que no sóc res més que un vulgar turista i els meus coneixements són tan escassos només puc sostenir una cosa, i és que el País Basc és l'espai geogràfic d'aquesta península en què es menja i es beu millor —en termes generals— (1988 [1975]: 279).

Davant la idea ortodoxa del viatge iniciàtic, ja sigui cap al coneixement o cap a la mort, Pla adjunta a aquest sentit individual i subjectiu, un sentit contínuament autoreferencial, en fragments de la seva obra. El viatge planià no és irrepètible, només, sinó repetit, repetit i moltes vegades reiteratiu. Fixem-nos que l'escriptor no té cap problema a repetir una informació amb una trentena de pàgines de distància i dins el mateix capítol. Ho veiem, per exemple, quan Pla parla de la feina adoctrinadora que realitzà Oliveira Salazar, tot recuperant una informació que ja apareixia a *Les hores* (volum vint de l'*Obra completa*):

El doctor Oliveira Salazar, que en el curs de la meua vida ha governat aquest país durant gairebé quaranta anys, increpà moltes vegades els seus connacionals dient-los que anaven massa a la perruqueria, que es feien fer massa la manicura, que portaven massa joies, que escopien massa, que tenien una tendència excessiva a parlar d'una manera barroca i refistolada. Magnífiques increpacions! Santes paraules! En canvi, els recomanà sempre de calçar-se, de portar sabates (1988 [1975]: 417).

El doctor Oliveira Salazar, que ha estat dictador de Portugal durant tants anys, ha aconseguit que els portuguesos escopissin menys, que no portessin tants anells i joies als dits, que no anessin tant a les perruqueries i que no es fessin enllustrar tant les sabates. No cal dir que el doctor Oliveira Salazar fou un promotor actiu de la utilització de les sabates. També ho aconseguí en gran part (1988 [1975]: 454).

Anys enrera, quan un periodista o un observador anava a Portugal a fer una o altra informació, no es descuidava mai de dir que una part de la població portuguesa anava descalça pels carrers de Lisboa i d'altres ciutats d'aquell país, sobretot del nord de Portugal. [...] En el nostre país hi ha molta gent que creu que tots els països són iguals. Després, més tard, quan es tractà de

posar de manifest que el doctor Oliveira Salazar havia arribat, amb la seva política, a augmentar el nombre de persones ensabatades, l'argument fou considerat, des del punt de vista polític, fort i considerable (1971c: 293).

3.2.4. L'itinerari del sud

Com explica el mateix narrador, aquest itinerari transcorre per vies marítimes: «Arribant a l'illa de Madeira venint de l'Amèrica del Sud i l'accés a Lisboa per l'estuari del Tejo. [...] queda completat pel pas per l'Alentejo meridional: Villa Real de San Antonio- Ayamonte i després Algesires, Tànger i Ceuta» (1988 [1975]: 8). El teixit de textos que ens trobem a *Direcció Lisboa* es complica a mesura que en cerquem l'origen. Exemplifiquem aquest teixit del qual hem parlat. Transcrivim, en primer lloc, un fragment de *Direcció Lisboa* copiat de l'article «Otoño en el Baztán». En segon terme, mostrem un fragment de l'article original publicat l'any 1940:

—Aquesta vall de Baztán —em diu una senyora estrangera que comparteix l'escalfor de la llar de l'hotel de Reparacesa, en el qual he baixat (hotel absolutament arcaic)—, aquesta vall és una vall de Suïssa...

—Sí senyora, en efecte. És a dir, no senyora. És una vall de Suïssa en miniatura, no té la grandiositat geològica d'aquelles valls. En el corrent d'aigua que la segueix, el Bidasoa, s'hi pot pescar, segons el meu vell amic Mourlane Michelena, que és d'Irun, la truita verda, criteri que fou compartit pel vell rei d'Anglaterra, Eduard VII, que hi pescà amb gran eficàcia. A l'estiu, i els bons dies de tardor, un volàtil, el berrat pescaire, dibuixa sobre les mansas i lentes aigües d'aquest riu una geometria que és de les més entretingudes que es poden imaginar. Aquest volàtil no para mai i de vegades arrixa la superfície de l'aigua (1988 [1975]: 264).

—Este valle de Baztán —me dice una señora extranjera que comparte el calor de la lumbre en Reparacea—, este valle del Baztán es como un valle de Suiza...

—Sí, señora, en efecto... Es decir, no, señora. El Baztán es un valle de Suiza en miniatura, no tiene la grandiosidad cósmica de algunos valles de Suiza y en sus corrientes de agua, en el Bidasoa, vive, según mi viejo amigo el señor Mourlane Michelena, y su opinión fue compartida un día por Eduardo VII, la trucha verde, y en su tiempo, en verano, sobre la mansa corriente del río, el martín pescador dibuja la geometría más entretenida de las aguas que imaginarse pueda...

En el Baztán, el tiempo se ha dado a la lluvia, y en la casa de Reparacea hay una temperatura suave al lado de la chimenea (1940: 2).

En aquest itinerari, el narrador utilitza el terme «folklòric» en un sentit pejoratiu, ja sigui com a sinòmi d'espanyol o com a totalment extern a ell:

Era folklore a raig. A Espanya tot és folklore. Ja se sap. El meu amic i jo ens miràrem sense dir res. Ens sentírem perduts (1988 [1975]: 329).

Aquests restaurants folklòrics són horripilants. Posen el porró a taula; pengen a les parets les fotografies de les peixatades i el romesco. Es pensen, així, que fan el català. També hi ha altres fotografies penjades, artistes, etc. Com més dolenta és la cuina, més patriòtiques i actuals són les parets (1988 [1975]: 48).

Pla no perd cap ocasió —ho hem vist abans— per criticar el dirigisme econòmic:

He viscut aquest període, com a ciutadà de l'Empordà Petit, que és un país de la indústria del suro. L'economia dirigida comportà l'existència, en la indústria d'una enorme quantitat de paperassa incomprensible que s'hagué d'emplenar (1988 [1975]: 566).

L'episodi portuguès, com d'altres, ha estat subjecte a debats entre estudiosos planians. Per exemple, quan Bonada qüestiona les informacions deduïdes per Febrés:

Diu [Febrés] que durant aquests vuit dies que és a Portugal es van produir tres fets importants, completament al marge de l'exposició. Per un cantó, llargues converses amb Francesc Pujols, les quals van ser la base embrionària del llibre *El sistema de Francesc Pujols*. El segon fet important va ser la topada virulenta, definitiva, entre Eugeni d'Ors i Joan Estelrich. I en tercer lloc, les cròniques de Pla sobre aquest viatge a Lisboa no apareixen a la Publicitat. Cap d'aquests tres fets és veritat (1991a: 51).

El que vol dir Lluís Bonada és que és difícil demostrar que fos concretament durant el viatge a Lisboa quan Pla i Francesc Pujols¹⁴⁵ enllestiren el llibre, ja que es podien haver vist tranquil·lament qualsevol dia a l'Ateneu Barcelonès que tant sovintejaven. Sobre la topada entre Eugeni d'Ors i Joan Estelrich tampoc no en sabem gran cosa:¹⁴⁶

Fou a Lisboa on es produí la *dégringolade* del noucentisme —vull dir la topada Ors-Estelrich—, que ni tan sols la diplomàcia de Teixeira de Pascoaes no pogué resoldre. La topada Ors-Estelrich fou definitiva. Fou una topada fatal, venjativa, perquè fou portuguesa (1988 [1975]: 20).

¹⁴⁵ Fruit de la relació d'ambdós nasqué *El sistema de Francesc Pujols* (1931), que firma Pla però que dictà Pujols.

¹⁴⁶ Joan Estelrich en parla a l'article «Diades lusitanes» de *La Revista* (1-IX-1919).

Amb aquest exemple veiem la costosa dificultat que té qualsevol apropament a Pla. Deia Wellek que «una de las primeras tareas de la investigación literaria es la reunión del material, la reparación cuidadosa de los efectos del tiempo, el estudio encaminado a establecer la paternidad, la autenticidad y la fecha» (1985 [1953]: 69). Així doncs, en el cas del estudis planians seria molt interessant no obviar les transformacions de la comprensió dels textos de Josep Pla. Però moltes vegades aquest estudi resulta molt confús, ja que no és gens fàcil l'atribució de l'origen, la data i la responsabilitat última d'alguns textos planians. En certa manera, «Portugal sigue su camino» i el conjunt d'articles portuguesos de *Destino* suposen gran part del seu testament polític. Com va vaticinar el mateix Pla l'any 1921: «Ara, vull dir una cosa: aquests vuit dies que he passat a Portugal, tot el que he vist, que ha estat ben poc, m'ha agradat enormement, fins a l'extrem que m'he promès de tornar-hi tantes vegades com pugui i estigui a la meva mà» (1988 [1975]: 42).

4. CONCLUSIÓ: JUSTIFICACIÓ DE LA INTERPRETACIÓ PORTUGUESA

Joaquín Soler Serrano: —Hay que volver sobre usted, señor Pla. Una excursión, un viaje «al fondo de Josep Pla».

Josep Pla: —Es muy difícil. Ya sabe usted que el hombre se encubre. Esto lo dijo Heráclito, pero es una verdad totalmente válida...

J. S. S.: —Se «encubre» usted mucho?

J. P.: —Soy un hipócrita redomado, como toda la gente que vive en sociedad.

J. S. S.: —Y cuando escribe, ¿también se «encubre»?

J. P.: —Me escondo exactamente en los límites de la censura, lo que me obliga al uso de un caparazón bastante grueso.

J. S. S.: —¿Escribe usted entre líneas, o línea a línea?

J. P.: —Yo he escrito entre líneas y línea a línea [...].

Diàleg entre Joaquín Soler Serrano i Josep Pla

Deia Susan Sontag que: «La finalidad de todo comentario sobre el arte debiera ser hoy el hacer que las obras de arte —y— por analogía, nuestra experiencia personal fueran para nosotros más, y no menos reales. La función de la crítica debiera consistir en mostrar *cómo es lo que es*, incluso que *es lo que es*, y no en mostrar *qué significa*» (1996: 39). Així doncs, no existeix el Pla real i el Pla ficcionalitzat (només) sinó que la textualitat de la poètica planiana ens ha de fer diferenciar un altre límit: el Pla escrit i el Pla no escrit. De fet, si ens fixem en el treball d'Eliseu Carbonell i de Xavier Pla podem comprovar com la poètica planiana pot veure's com un treball de pràctica textual que pot contenir etnografia realista, en el cas del primer, o com una ficcionalització de realitat, en el cas del segon. Explicava Foucault que «los códigos fundamentales de una cultura —los que rigen su lenguaje, sus esquemas perceptivos, sus cambios, sus técnicas, sus valores, la jerarquía de sus prácticas— fijan de antemano para cada hombre los órdenes empíricos con los cuales tendrá algo que ver y dentro de los que se reconocerá» (1985: 5). Així doncs, si pensem i ens imaginem un Josep Pla i Casadevall per darrere, distanciant, i rient-se del seu aspecte públic, ens resulta massa complicat i massa inquietant. Llavors la màscara pagesa ens és més còmoda, ens arriba a tot arreu i ens enfronta de manera dualista a allò que és bo (ruralitat, tradicions) davant d'allò dolent (ciutat, modernitat). «Escribo porque vivo en el campo, y en el campo no se puede hacer otra cosa más que trabajar» (*apud* SOLER SERRANO 1997: 13), diu Pla. Però a partir del llibre de Xavier Pla ja no podem dir, ingènuament, que ningú no ens ho ha dit. Xavier Pla sistematitza tot aquest entramat de ficcions autobiogràfiques:

Constituïda essencialment per falsos diaris íntims, per narracions pseudoautobiogràfiques, per llibres de viatges més o menys reelaborats, per cròniques polítiques i per biografies, l'obra de Josep Pla és un exemple d'autobiografia polimòrfica que sempre interroga el lector perquè se situa voluntàriament, però sempre de manera problemàtica, en un espai autobiogràfic en què tota desviació de les regles i de les lleis del gènere sembla que és la norma (1997: 19)

L'any 1981 Joan Fuster escrivia el següent:

En uns moments determinats, i per raons que serien llargues d'explicar, jo vaig tenir accés a un volum considerable de manuscrits d'en Pla. Alguns s'han publicat ja, i no sempre d'acord amb l'original. En les anotacions íntimes, Pla era, sovint, més virulent i més dràstic que s'imaginien els seus lector habituals [...]. Deu haver-hi més papers —n'estic segur, perquè els he llegits— que unes certes cauteles familiars o amistoses procuraran amagar (1981: 412).

Hi ha tres elements a comentar. En primer lloc, Fuster verifica que les publicacions de Pla no sempre corresponen fidedignament a l'original manuscrit, ja sigui per unes correccions de l'editorial, ja sigui per un sedàs censor o per la mateixa reordenació i reestructuració que feia el mateix Pla. En segon terme, Fuster no té cap mena de vergonya a admetre i assignar a Pla un caràcter diferent al que tots «els seus lectors habituals» s'imaginien. És a dir, existeix un Pla íntim que no coneixem i que només es mostra dins d'aquest àmbit. Fixem-nos com Fuster utilitza el terme *íntim* i no el terme *privat*. El matís és tan petit com determinant. El textos privats de Pla són, per exemple, els que utilitzen Lluís Quintana i Mònica Baró a «La correspondència entre Josep Pla i l'editorial Joventut i les decisions editorials de Pla als anys 40» (2005). Doncs bé, el que fan els autors és vincular la correspondència entre Pla i l'editorial Joventut i amb el seu primer editor Josep M. Cruzet per «entendre les decisions [...] que pren Josep Pla sobre la seva obra en la immediata postguerra» (QUINTANA; BARÓ 2005: 285). És a dir, un text privat té una conseqüència pública: l'editorial on es publica un llibre. Aquest és un magnífic exemple de treballar a partir de material «no públic».¹⁴⁷ Quintana proposa certes hipòtesis a partir de textos que mai no han estat pensats per veure la llum però que —ahora— mai no toquen el moll de l'os —els sentiments—, de Josep Pla Casadevall. Aquest es manifesta —sentimentalment— als textos íntims. Xavier Febrés deia que «l'estudi de la vida de Pla dona per dedicar-li tota una vida. Estirant cada fil

¹⁴⁷ Xavier Febrés mostra com la biografia de Pla no es troba «als seus llibres aparentment autobiogràfics, passats per un minuciós sedàs de traducció de la realitat a literatura. De vegades no s'hi troba gens, especialment pel que fa a la vida íntima, tenallada per aquell sentit de la timidesa i el ridícul, o pel sentiment de fracàs» (1999: 25).

fins a l'últim detall, la biografia podria arribar a tenir els mateixos volums que la seva Obra Completa» (1997: 7). I té tota la raó, no només per la gran quantitat de pàgines publicades per Pla, sinó —i sobretot— pels diferents problemes que té l'obra planiana: no està ben referenciada, no està completament publicada i les esmenes que se li han fet al llarg del temps han estat eludides per l'empresa editora.¹⁴⁸

Finalment, i en tercer terme, si Fuster diu que «la família no vol que surti tot això», això vol dir que la família creu que els papers privats perjudiquen la imatge pública de Pla. La imatge pública de Pla era ben òbvia, redundant i recurrent. Ell es mostrava com un pagès desganat que només escrivia sobre les quotidianitats de la vida i algun viatge. Ho explica molt bé Xavier Febrés: «S'ha prodigat la imatge d'un Josep Pla com a petit propietari rural, fins i tot com a pagès. Ell mateix va tenir interès a crear-la encara que correspongui més a una afinitat literària que a la realitat» (1997: 7). Segons Febrés: «Al Mas Pla es va fabricar una imatge, una màscara de pagès misantrop que molts van creure en un primer moment, i que en realitat no parava de bellugar-se en totes les direccions i de publicar en tots els gèneres possibles» (2006: 53).

Cal recordar que és evident que el motor primer d'una obra d'art és l'autor i que per això és ben legítim que els mètodes d'anàlisi parteixin de les comprensions dels textos que es relacionin amb la biografia de l'escriptor. El problema sorgeix, com molt bé expliquen René Wellek i Austin Warren, quan «valoramos, comparamos y aislamos los distintos factores que se supone que determinan la obra de arte» (1985 [1953]: 87). És a dir, la biografia aporta materials reals al procés textual però en el sentit invers el text no és, només, una biografia. Noam Chomsky també insisteix en la mateixa direcció: «Pienso que un acto de creación científica depende de dos factores: primero, de cierta propiedad intrínseca de la mente; luego, de un conjunto de condiciones» (2006: 46). Com diu Todorov:

És cert que el sentit de l'obra no es redueix al judici purament subjectiu de l'alumne, sinó que remet a un treball de coneixement. Per escometre'l, doncs, a aquest alumne li pot resultar útil aprendre's fets de la història literària o alguns principis sorgits de l'anàlisi estructural. Tot i així, l'estudi d'aquests *mitjans* d'accés no ha de substituir en cap cas el del sentit, que és el seu *fi*. És necessària una bastida per aixecar l'edifici, però la primera no hauria de reemplaçar el segon (2007: 25).

¹⁴⁸ Com, per exemple, el cas de Lluís Bonada, que va rectificar i corregir part dels errors de la primera edició d'*El Quadern Gris*. Respecte d'aquesta qüestió, vegeu BONADA 2005.

Això no treu que el focus més obvi d'una obra d'art sigui el seu autor, però el cas de Pla ens hauria de demostrar que carregar les tintes sobre la biografia de l'autor —mètode clàssic dins l'estudi de la literatura— no té per què donar tota la llum que el text requereix. Tan difícil de trobar com estimulants són les infidelitats entre els diferents Plas. Certes infidelitats de mètode. El Pla personatge no tindria sentit si es representés, si es «digués» a si mateix, perquè llavors perdria representativitat, mimesi, versemblança... el llenguatge perdria significat. El món de Pla és allò dit per ell. Aquest és el límit. I justament per aquest límit del llenguatge el personatge planià esdevé límit i no subjecte del món. El que és ben evident és que el context i els factors extraliteraris matisen o restringeixen el paper decisiu i decisor de l'autor. Les interpretacions més ortodoxes i també més properes a Pla en un sentit cronològic van caure en el parany pagès. Amb la distància dels anys i no només per aquest motiu es publiquen interpretacions que constaten un fet: la dificultat d'aproximar-se d'una manera sistemàtica a Pla és degut a tres impediments bàsics: el primer és l'extraordinari volum (parlaríem d'un problema de quantitat), el segon és un problema d'edició (parlaríem d'un problema de qualitat) i el tercer és un problema teòric: confondre de manera manifesta el narrador planià amb Josep Pla i Casadevall. Aquest problema ho contamina tot. Lluís Bonada a *El quadern gris de Josep Pla* (1985) ens explica el procés creatiu que seguí Pla a l'hora d'escriure la seva obra més coneguda. Al llibre de Bonada es desmunta la interpretació ingènua i superficial que s'havia instal·lat còmodament dins el cànon interpretatiu planià. A partir d'aquest treball de Lluís Bonada comprenem que Pla reelabora i reescriu de manera contínua parts de les seves vivències i les ficcionalitza.¹⁴⁹ I és aquest terme, la *ficcionalització*, un dels rovells de l'ou de l'estudi de Xavier Pla a *Josep Pla. Ficció autobiogràfica i realitat literària?*, en què demostra de manera concreta com Josep Pla i Casadevall s'inventa l'escriptor Josep Pla que és qui escriu les històries del narrador planià. El gènere autobiogràfic en Pla és una invenció literària que pren com a matèria primera la seva vida, una autoficció, una autoinvenció. Com molt bé diu García Montero, «Escribir es hacerse presente, pero también aprender a borrarse»

¹⁴⁹ Aquesta ficcionalització és considerada per Ramon Alcoberro com un engany, com una actuació de mala fe per part de Josep Pla i Casadevall: «*El quadern gris* és producte d'una sèrie de manipulacions literàries que potser poden decebre els lectors de més bona fe que té Josep Pla, que no voldrien ser enganyats. Però desenganyem-nos i desenganyem-los: primer, els lectors de bona fe val més que no llegeixin Pla. Els aixecarà la camisa: ell no en tenia gens de bona fe. Segon, s'ha de ser bastant ingenu per imaginar que als 21 anys es pot escriure un llibre tan rodó, tan afinat d'estil, d'una prosa catalana tan matisada i compassada com *El quadern gris*» (1993: 172).

(2004: 31). No és d'estranyar doncs, que tots aquests filtres hagin dificultat, per exemple, que a dia d'avui encara no tinguem una biografia que resolgui de manera plenament satisfactòria les ombres de la vida de Josep Pla i Casadevall. Si la tinguéssim sabríem separar la situació específica de l'escriptor al món amb allò que explica a la seva obra.

El que mostra i demostra el llibre de Xavier Pla és com d'estret és el marge entre escriure sobre el «jo» i escriure ficció. I aquesta reflexió relaciona de manera directa Pla amb la contemporaneïtat i l'allunya dels prejudicis més conservadors. Com molt bé expliquen José Amícola i Celia Fernández Prieto:

La escritura autobiográfica genera un espacio dinámico de debate intelectual y de reflexión teórica central en la cultura contemporánea. Actúa como un imán. Es difícil ignorar sus provocaciones. Su presencia desestabiliza el sistema literario y desajusta las clasificaciones genéricas (2005: 7).

Molts textos han estat publicats per l'autor en més de quatre o cinc versions, ja sigui en format premsa o com a llibre, a part de contenir afegitons i supressions. Això fa ben difícil restablir «l'arbre genealògic» d'aquests textos. Pla tampoc no seguí una direcció comuna que el fes publicar primer en premsa i després en llibre: «Vergés ha opinat que una tercera part (equivalent a quinze volums i deu mil pàgines) és formada pels articles inicials en castellà de *Destino*» (FEBRÉS 1999: 73). També els índexs de l'*Obra completa* tenen errades i inexactituds. Tot són dificultats a les portes d'accés a les trenta mil pàgines. Diu Xavier Febrés:

La majoria dels seus llibres i dels volums de l'*Obra completa* procedeixen de successives refoses per part de l'autor (o de l'editor) d'originals no inèdits, de textos publicats anteriorment en premsa o en altres llibres previs, sense esmentar-ho, fins a extrems poc habituals. Almenys una tercera part o potser la meitat de l'*Obra completa* són articles de premsa refets, de vegades per part de l'autor mateix o bé simplement traduïts del castellà al català per un traductor que no hi consta (2006: 159-160).

Els processos moltes vegades són més il·luminadors que els resultats, i en aquest sentit caldria repensar l'obra de Pla com una obra d'escriptor més transgressor del que sembla a priori:

Des del Romanticisme, la crítica literària tendeix a veure l'obra com una creació intel·lectual [...] Les deixalles del Romanticisme (que dona a

entendre que tota creació no és un procés conscient i racional del qual en resulta una obra d'art, sinó un estat d'inspiració místic) han de deixar-se al marge quan ens apropem a l'escriptor català. El sentit d'un text mai no és allò que podríem trobar al cap del seu autor, tampoc no és una característica del text ni una experiència individual del lector.[...]. És un tot, un conjunt de la nostra experiència i de la propietat intrínseca del text (REVELLES 2007: 421).¹⁵⁰

El problema de l'apropament interpretatiu a Pla és que els seus objectes mimètics sempre són massa formals i no ens fan preguntar-nos per les formes alternatives de l'experiència. Fixem-nos contràriament en el cas de Dalí. El narrador planià mai no limita el seu pensament, ja que no pot haver-hi un límit al pensament —diu Wittgentstein— perquè llavors hi hauria coses que no es poden pensar... ni representar. Deia Rafael del Hierro que el racionalisme i el dogmatisme eren «vías de conocimiento más certeras y seguras ante lo real, aunque por lo general sólo conduzcan a incrementar el grado de ilusión y locura del que se parte» (2003: 16). Ja que en el fons «la idea de materia, como la de naturaleza, una vez se le ha sustituido el azar y la inercia por la necesidad [...] no puede evitar hacer del materialismo un simple idealismo y hacer depender la materia de una pura idea» (2003: 16). Pla sempre vol un «lector implicat»: un lector seleccionat que accepti les normes i col·labora amb uns textos «fàcils de llegir». De fet, el que necessita Pla són expectatives adients perquè aquests textos siguin i tinguin eficàcia. Nosaltres, en aquest treball, hem acudit a la biografia de Pla com a font material per a un estudi global i, precisament, per això, s'ha de deixar ben clar que com que *Direcció Lisboa* no és cap material biogràfic —cap obra d'art no ho és— s'ha de comparar contínuament amb d'altres materials planians. Quan la crítica considera que «no serem els primers a considerar que tota l'obra de Pla és una autobiografia»,¹⁵¹ cal tenir present que si és autobiografia i acudim a una de les moltes mentides (o invencions literàries) de Pla correm el risc de patir una desfeta de tota l'*Obra completa*. Millor que no. Millor no edificar un castell amb uns ciments tan sospitosos com la relació entre escriptura i veritat. Seria més edificant decantar-nos per la relació escriptura-versemblança. Com diu Marina Gustà: «S'hauria evitat deixar-se arrossegar per l'espiral d'historiar Pla pràcticament només a través de Pla mateix (un mètode que en el capítol biogràfic funciona prou bé [...], però que és clarament insuficient en els apartats dedicats a la formació cultural i a la poètica planiana») (1995: 21). El mateix Pla digué, amb una afirmació que ens recorda el conegut vers de Gabriel Ferrater, «Diré

¹⁵⁰ La traducció és meva.

¹⁵¹ Vegeu CASALS 1986.

el que em fuig, no diré res de mi» (1974 [1968]: 44), que «una gran part de les coses que s'escriuen formen part, naturalment, de l'autobiografia. Jo n'he escrita una de molt llarga, que no és altra cosa que aquesta *Obra completa*» (1969: 531).

La postmodernitat¹⁵² i els seus apòstols han aconseguit —mitjançant la fi de les grans narratives— implosionar certs principis de sobirania. És certament curiós veure que en delimitar i acotar determinats qüestionaments se'n donin com a vàlids d'altres. Per exemple, en el cas que ens ocupa, s'homogeneïtzen tots els Pla diluint-los en uns arquetips que tenen tant de cert com d'aportacions perifèriques i externes. Només es troba el que se cerca, i aquí Pla és molt llaminer: ha donat tantes citacions i tan antagòniques que la seva personalitat —paradoxalment— es difumina i cau en mans d'uns intèrprets que poden fer d'ell des d'un col·laborador del règim franquista fins a un defensor de la llengua catalana. Xavier Macià recorda que Riba citava de Rilke el següent: «la glòria és la suma de malentesos que es creen al voltant d'un nom nou» (*apud* MACIÀ 1986: 11). I és per això que cal acudir a les paraules de Simon Blackburn que ens alerta de l'excessiu relativisme:

Hay principios reales. Debemos combatir el nihilismo, el escepticismo y la indiferencia. No hay que creer que todo vale. No debemos creer que toda opinión es ideología, que la razón se reduce al poder y que ninguna prevalece. Son defensas frente a la ironía y el cinismo posmodernos y frente al multiculturalismo y el relativismo (2005: 11).

Hem d'assumir que no tot és possible, o que hi ha coses impossibles. Si no ho fem resulta molt difícil establir límits i filtres entre les dades i les informacions de qualsevol objecte d'estudi, literari o no. Per això, si no hi ha una crítica a una certa visió excessivament relativista (gairebé completa en la postmodernitat) no es podrà entendre Pla en la seva magnitud. Si la literatura i la vida són una mateixa cosa és impossible que s'influeixin mútuament. Els fets, encara que es narrin, són quelcom més que paraules. Deia Pla sobre la literatura i la vida —a costa de Jorge Luis Borges— que «moltes vegades és difícil establir una línia divisòria entre una cosa i l'altra. En el cas de Borges és facilíssima, i la ratlla és clara i total. Són recensions d'altres papers —molt ben fetes— [...] a mi aquesta classe d'escriptors no m'agraden» (1992: 714-715). És obvi, doncs, que existeix una diferència ontològica entre allò real (els fets) i allò ficcionat. De

¹⁵² Diu Fredric Jameson que «la postmodernidad es lo que queda cuando el proceso de modernización ha concluido y la naturaleza se ha ido para siempre» (1996: 10).

fet, la diferenciació lingüística ja ens ho mostra. Wolfgang Iser explica molt bé la relació entre allò anomenat «real» i l'escrit «fictici».

En la novela, pues, coexisten lo real y lo posible, porque lo único que puede crear una matriz de lo posible es la selección que hace el autor del mundo real y su representación textual. [...] Disfrutar tanto de lo real como de lo posible y poder mantener al tiempo la diferencia entre una cosa y otra es algo que se nos niega en la vida real; sólo puede ser representado en la forma del «como si». En el caso contrario, todo el que estuviera atrapado en la realidad no podría experimentar la posibilidad y viceversa (1997: 60).

El «jo» de Pla és anterior al text i alhora neix del seu text. Pla no reflecteix res, sinó que crea. La seva poètica hauria d'entendre's tant com a fabulació com com a representació. Jordi Canal explica que Pla «posa a l'abast dels seus lectors una descripció i una anàlisi de la realitat [...] una retòrica de la realitat. Josep Pla crea aquesta realitat [...] a través de tot un conjunt de procediments formals d'escriptura» (2001: 19). Si ens fixem en el títol de *Coses vistes*, publicat per l'editorial Diana l'any 1925 —i que tingué un gran èxit amb més de 8.000 exemplars venuts—, per Pla és tan important l'objecte observat com el receptor, aquell que el veu, que dialoga amb aquest. Quan llegim ficció, tot i ser conscients de la característica ficcional d'un text, hem de saber que la ficcionalització no és sinònim de coneixement, ja que podem experimentar a partir d'un altre, en aquest cas, el text. És obvi que tot text literari aporta estats informatius, però l'obra literària sobrepassa el món real que incorpora. L'escriptor «mostra» i fa visible mitjançant el text les lleis dels diversos fenòmens del seu temps creant personatges i veient com reaccionen. I és en aquest sentit que Pla supera el simple sentit mimètic de l'escriptor realista entès de manera estereotipada. Ho explica Xavier Febrés: «El realisme del seu projecte literari autobiogràfic no té res a veure amb la sinceritat personal, sinó més aviat amb la simulació, la distorsió, la mistificació, la creació d'un personatge d'ús extern» (1999: 145). Pla no cerca la veritat,¹⁵³ cosa que sí diu Xavier Pericay: «A lo largo de la siguiente década [...] su amistad con el historiador Jaume Vicens Vives y las conversaciones hasta qué punto la búsqueda de la verdad se había convertido para el escritor ampurdanés en una obsesión» (2003: 17). Pla és molt més complex. Ell sí que parteix d'una base realista, però no fa només literatura realista, ni —això de cap de les maneres— cerca la veritat. Com pot un literat cercar la veritat? Amb quin mètode? Com

¹⁵³ Claudio Guillén considera que l'escriptor «transfigura el mundo desde lejos. Pero las virtualidades son muchas y dispares. Esa mirada a veces aleja y separa, pero otras —en un Proust, un Pedro Salinas, un Josep Pla— reúne, une y penetra, acaso con íntima sensualidad» (2007 [1998]: 89).

digué Foucault: «El lenguaje no tiene otro lugar que no sea la representación, ni tiene valor a no ser en ella: en este molde que ha podido arreglarse» (1985: 84). No caldria dir a hores d'ara que la literatura mai no fotocopia la realitat, sinó que en crea una versió, no sempre millorada. Així doncs, la gràcia de l'escriptor es troba en la seva capacitat de recrear i transformar estèticament aquesta realitat. Però d'aquí a considerar que l'escriptor cerca la veritat hi ha un bon tros.

Pla ha estat víctima d'una apropiació duta a terme pel nacionalisme espanyol. Per exemple, el nacionalista espanyol d'origen basc Jon Juaristi considera que «el nacionalismo catalán abomina de Pericay, de Valentí Puig o de Miquel Porta Perales como en su día abominó de Verdaguer o de Pla [...]. Pero, por suerte para la literatura catalana, son los Pla y Pericay quienes terminarán prevaleciendo en el canon» (2007: 6). Així doncs, no caldria fixar-nos tant en si Pla té ideologia. Aquesta no és la pregunta adient. Podem qüestionar-nos, doncs, al servei de quina ideologia s'ha intentat manipular la recepció i la interpretació de l'obra de Pla? Aquest escriu per demostrar els seus a priori i no a l'inrevés. Un cerca el que troba, com Pericay i Puig llegeixen Pla per demostrar-se a si mateixos i les seves decisions polítiques. A quin sistema literari pertany Pla? Segons *La Vanguardia*, a l'espanyol, ja que al suplement cultural *Cultura* | s de dimecres 13 de febrer de 2008 deia el següent:

Hans-Peter Feldmann va a ocupar las páginas del Documental durante cinco semanas. Cuando le sugerimos una colaboración nos pidió nombres de españoles famosos que todo el mundo pudiera identificar [...] Al cabo de poco regresó con su propuesta, que consiste en cinco imágenes. Son cinco personajes de la cultura española. Esta semana publicamos la primera. Hay un director de cine, Luis Buñuel; dos escritores Carmen Martín Gaité y Josep Pla, así como dos nombres del flamenco, Camarón de la Isla y Antonio Gades.

J. Rost, quan ressenya la novel·la *L'home de l'abric*, de Valentí Puig, que té com a protagonista Josep Pla, explica el següent:

El producte contrafet per Puig dista tant de ser un estudi històric com una anàlisi crítica. És a dir, no té res a veure amb cap dels dos grans procediments habituals, d'acostar-se a la comprensió —i subsegüent gaudi raonat— de l'obra d'un autor ja traspassat i en vies de convertir-se en clàssic. Per a ser un estudi històric li falta rigor en la reconstrucció d'un context al llarg de l'eix diacrònic. Per a ser una anàlisi crítica li manca distanciament envers l'objecte del seu estudi —sigui quin sigui aquest, car tampoc no queda clar si és l'autor o l'obra— (1998: 69).

Si la temàtica planiana és ortodoxament aristotèlica o mimètica però el jo planià no ho és, Xavier Pla a la introducció al capítol dedicat a Pla del llibre *Cuatro historias de la República* explicava molt bé com:

En la obra de Pla subyace una visión particular de la historia, parcial y subjetiva (no podía ser de otra forma), pero que bien merecería una mayor atención por parte de los historiadores, quienes han afrontado en general la lectura de la obra de Pla con excesiva prudencia metodológica, con indudables prejuicios ideológicos o desautorizando su credibilidad histórica a causa de contradicciones, las incongruencias o los frecuentes «errores» en las fechas o lugares que aparecen en sus libros (2003: 74).

Entre les típiques falsificacions de Pla n'hi ha dues que sobresurten: una és vendre un Pla feixista¹⁵⁴ i l'altra és vendre un Pla «escriptor bilingüe».¹⁵⁵ Aquest capficament a mostrar-nos un Pla feixista es dona cops de cap tant amb les mateixes pràctiques de l'escriptor com amb les seves declaracions, en què sempre blasfema de l'assignació que se li féu d'escriptor bilingüe. Com hem vist en aquest treball Pla participa del règim franquista i adula el règim de Salazar. A més, tota qüestió sobre el llenguatge comporta una política de llenguatge. Pla no és bilingüe, tal com ens diu Xavier Febrés.

En iniciar el 1947 a la Selecta la reaparició sistemàtica dels seus llibres en català, ja va precisar en la introducció que es tractava de la llengua original de tota la seva obra literària, a desgrat que les circumstàncies haguessin fet aparèixer fins aleshores alguns dels llibres primerament en castellà (2006: 60).

De fet Pla, en una carta de dia 20 d'abril de 1953 a Josep M. Cruzet, ordena el següent: «sempre que faci gasetilles amb el meu nom, no utilitzi mai la fórmula J.Pla, sinó Josep Pla» (*apud* GALLOFRÉ 2006: 372). Així, l'escriptor no tenia cap mena d'inconvenient a signar amb un nom explícitament català, sinó tot al contrari. Si Pla hagués volgut ser considerat un escriptor en llengua castellana de renom el més lògic hauria estat que s'hagués presentat al premi Nadal, que indiscutiblement Destino li hauria concedit. A la Revista *Triunfo*, número 534, de 23 de desembre de 1972, hi havia tres titulars; el principal era «Las cuentas de la seguridad social» i dos secundaris: «La era Truman» i

¹⁵⁴ Vegeu el titular que li dedicava la revista *Sàpiens*, núm. 61 (novembre de 2007): «Exclusiva Sàpiens: Els espies catalans de Franco: Josep Pla, Francesc Cambó, Josep M. Sentís... Trobem a París els expedients secrets».

¹⁵⁵ Antonio Vilanova considerava que «si su copiosa labor periodística en lengua castellana, publicada en los últimos diez años, no hubiese revelado a los lectores de España entera la calidad excepcional de su talento como escritor, sería para mí extremadamente difícil dar ahora en una breves líneas una idea aproximada de lo que su obra representa en el campo de la literatura contemporánea» (2005: 309).

«Josep Pla: oficio de escribir, oficio de vivir», en què es vincula literatura i escriptura. Es tractava d'una llarga entrevista realitzada per José Batlló que començava així: «A finales de este último verano, José Pla sufrió un infarto. La angustia del momento la reflejó más tarde en un artículo publicado en el semanario *Destino*, con tal verdad y humanidad que si en este país hubiera un equivalente al Premio Pulitzer norteamericano, Pla hubiera sido este año el ganador indiscutible» (1972: 26) i després —amb el subtítol de «La cuestión catalana»— pregunten a Pla:

José Batlló: —Se dice que usted es un escritor bilingüe,

Josep Pla: —No sé. O trilingüe.

J. B.: —Pero cuando escribe en castellano.

J. P.: —No, el castellano no lo sé. No tengo el don de esa lengua. Lo siento mucho pero no lo tengo.

J. B.: —Entonces es usted un escritor catalán que escribe en castellano por necesidad...

J. P.: —¡Por lo que sea! Porque las cosas han venido así. No hubo modo de escribir en catalán, durante años y años. Eso está clarísimo. Esto son cosas elementales, puramente elementales, ya lo sabe usted (1972: 27).

El compromís de Pla amb la llengua catalana resulta incòmode avui als intèrprets que observen Pla des del centralisme. Geli i Huertas consideren que van ser els consells de Pla a *Destino* el que va fer que la revista recollís «sense donar-hi massa relleu, els batecs de la cultura catalana, ja des dels premis Joanot Martorell i Josep Yxart. El 1960 va encetar una secció de *Libros catalanes*» (1990: 46). Pla publica en català tot d'una que legalment es va poder. L'any 1943¹⁵⁶ es permet la publicació de Verdaguer en versió prefabriana, l'any 1947 es publiquen *Els ocells amics* de J. M de Sagarra i ja l'any 1947 Pla publica *Cadaqués*.

El nostre escriptor és un anticontemporani (o un antimodern) perquè s'enfronta a «la mort de l'autor» (1968), entès aquest paradigma de Barthes com el fet que l'autor ha de deixar de ser el centre de la literatura, el centre ha de ser l'escriptura. No existeix l'autor com a pare/precedent de l'obra, sinó que l'escriptor neix alhora que el text. El text genera un «jo», per exemple en casos flagrants com l'autoentrevista que J. P. fa a J. P. (vegeu PLA 1983: 273-287). Deia Susan Sontag, parlant sobre Kafka, que l'obra d'aquest:

¹⁵⁶ Solé explica com l'any 1943, «a Mallorca, l'Editorial Moll publica, autoritzada per la censura, la primera obra inèdita en català a l'estat, des del 1939: *El somni encetat*, de Miquel Dolç» (SOLÉ; VILLAROYA 1994 [1993]: 136). Gallofré, d'altra banda, explica que «Cruzet havia obtingut autorització, el 1941, per publicar les *Obres completes* de Verdaguer “con la ortografía de la época”. El volum no va sortir fins al 1943» (2003: 35).

Ha estado sujeta a secuestros en serie [...] Quienes leen a Kafka como alegoría social ven en él ejemplos clínicos de las frustraciones y la insensatez de la burocracia moderna, y su expresión definitiva en el estado totalitario. Quienes leen a Kaka como alegoría psicoanalítica ven en él desesperadas revelaciones del temor de Kafka a su padre (1996: 30).

Doncs bé, l'obra i figura de Pla també han estat mal interpretades des dels prejudicis dels crítics i des dels paranys del mateix Pla. Així doncs, la «interpretació portuguesa» que ha omplert aquestes pàgines es proposa no com a superadora d'altres sinó com a complement, com a via d'accés útil per aconseguir desentranyar el Josep Pla escriptor, narrador i home. Reduir la poètica planiana a aquesta interpretació portuguesa no satisfarà totes les pretensions, però Josep Pla no es pot explicar sense aquesta interpretació. Portugal s'imposa com a geografia important dins de la poètica planiana per diferents motius. Com demostrem en aquest treball els itineraris portuguesos de Pla (i tots els textos refets, referenciats i copiats al respecte) ens donen una mesura suficientment clara per assumir algunes conclusions i respostes. Per exemple, la internacionalització del món del suro és clara. Portugal, en vida de Pla, passa de ser un país amb suro i sense taps a ser el principal competidor del suro espanyol. I és un dels elements retòrics més comuns en Pla; la falsa humilitat, el fet de fer-se el despistat... doncs bé, aquest recurs queda en evidència davant l'enorme influència que va tenir el suro a la seva vida. Des de la relació de Pla amb la família Barris, les contradiccions de Pla també es focalitzen a l'hora de parlar del suro. Idealitza el moment artesanal, que és quan la família Barris fa molts diners i, alhora, dedica un homenot a Joan Miquel Avellí, que és el representant màxim de la industrialització surera:

El 1900 fou creada la raó social Miquel i Vincke, que recollí el procés de la industrialització del suro, llavors en franca expansió, que donà origen a una estructura industrial i comercial de tentacles vastíssims com en cap moment no s'havia ni s'ha produït fins ara en aquest país. La finalitat d'aquest escrit és posar de manifest, en forma clara i elemental, aquests fets, fent una referència a una de les persones que d'una manera més decisiva hi intervingueren (2004 [1970]: 331).

D'altra banda el pastitx de textos i com aquests es configuren (articles de revista que acaben donant forma a parts dels itineraris, que alhora s'havien publicat en altres volums de l'*Obra completa*) exemplifiquen aquest sentit d'obra oberta (diguem-ne «no completament tancada») que contradiu el sentit més ortodox de les denominades obres completes. Per exemple, i relacionat amb la contemporaneïtat de les formes artístiques del discurs planià, cal remarcar el fet que *El quadern gris* a dia d'avui —i amb motiu

del seu 90 aniversari— s'estigui penjant a internet en format de bloc i respectant les dates de publicació.

L'omnipresència d'Oliveira Salazar ens demostra l'ús i abús que moltes vegades féu Pla de la política i dels polítics. L'escriptor sempre té una idea establerta abans d'escriure-la. Això resulta més evident a l'hora d'enfrontar-nos a un relat de viatges en què, suposadament, el narrador esdevé sorprès i claudica davant certes novetats de la realitat. En el cas que hem estudiat, això és cert en part, sobretot en els elements més pintorescos, però a l'hora de construir una poètica i establir unes bases clares el narrador planià ja ha decidit si és favorable o no a les dictadures, a l'intervencionisme econòmic, al menjar casolà, etc. Ara només cal trobar el moment i l'ocasió oportuna per —ja sigui mitjançant un personatge de la narració, ja sigui mitjançant una informació d'oïdes, ja sigui mitjançant una lectura complementària— remarcar aquestes opinions.

El treball que hem presentat ha volgut demostrar la importància d'establir una nova visió sobre Pla, ja que vincula, aprofitant totes les investigacions que ja s'han dut a terme sobre d'altres aspectes planians, realitat i ficció, personatge i persona a partir d'un text en què tots quatre elements són presents. Era, llavors, una bona ocasió per a dur a terme aquest treball i per presentar una nova cara, una nova màscara, la portuguesa, de Josep Pla i Casadevall.

5. BIBLIOGRAFIA

- ALBERTÍ, Josep (1975). «El Portugal de Josep Pla». *Diario de Mallorca*, 11 de setembre, p 22.
- ALCOBERRO, Ramon (1993). *Contra Josep Pla*. Barcelona: Barcanova.
- ALMENDROS MORCILLO, Alfons (2000). *Francesc Cambó: la forja d'un policy maker*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ALTAIÓ, Vicenç (2004). «Miró, Foix, Pla, Dalí». A: Anna Aguiló (coord.). *Salvador Dalí, Josep Pla. Coincidències* [catàleg de l'exposició, Fundació Josep Pla, Palafrugell, juny 2004]. Palafrugell: Fundació Josep Pla, p. 19-21.
- AMÍCOLA, José; FERNÁNDEZ PRIETO, Celia (2005). «Autobiografía como provocación». *Archipiélago* [Barcelona], 69 (desembre), p 7-9.
- ARQUÉS, Rossend (2003/04). «Roma, ciutat absent (o quasi) en l'obra de Josep Pla». *Quaderns d'Itàlia* [Bellaterra], 8/9, p. 209-222.
- ARTIGAS, Primitivo (1892). «La Industria Corcho-Taponera». *Revista Corcho Taponera* [Sant Feliu de Guíxols], 1 (29 de març), p. 2-3.
- BADOSA, Cristina (1994). *Josep Pla, el difícil equilibri entre literatura i política. 1927-1939*. Barcelona: Curial.
- (1997 [1996]). *Josep Pla, biografia del solitari*. Barcelona: Edicions 62.
- BAGUÉ, Gerard (2006). «Pla, encara inabastable». *Quadern* [suplement cultural d'*El País*], 1.163 (27 d'abril), p 1.
- BALCELLS, Albert (1974). *Cataluña Contemporánea II (1900-1936)*. Madrid: Siglo Veintiuno.
- BALCELLS, Albert (coord.) (1980). *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*. Barcelona: Edhasa.
- BALLART, Pere (1992). «De la ironia com a figuració literària». *Els Marges* [Barcelona], 47 (desembre), p. 7-29.
- (2005). «Teoria i pràctica de la ironia planiana». *Els Marges* [Barcelona], 77 (tardor), p. 75-90.
- BARAS, Montserrat (1984). *Acció Catalana, 1922-1936*. Barcelona: Curial.
- BATLLÓ, José (1972) «Josep Pla: Oficio de escribir, oficio de vivir». *Triunfo* [Barcelona], 523 (23 de desembre), p.26-31.

- BERTHIER, Philippe (2002). «El viaje a Italia». A: Bernadette Bricout (coomp.). *La mirada de Orfeo. Los mitos literarios de Occidente*. Barcelona: Paidós, p. 239-268.
- BILBENY, Norbert (1979). *Joan Crexells en la filosofia del Noucents*. Barcelona: Dopesa.
- BLACKBURN, Simon (2006). *La verdad*. Barcelona: Crítica.
- BOFILL, Jaume (1930). *L'altra concordia: per una revisió del problema català: la solució liberal i democràtica*. Barcelona: Publicacions de La Revista de Catalunya,
- BOIRA MAIQUES, Josep Vicent (2002). *Euram 2010. La via europea*. València: Edicions 3i4.
- BONADA, Lluís (1985) "*El quadern gris*" de Josep Pla. Barcelona: Empúries
- (1991a). *Josep Pla*. Barcelona: Empúries.
- (1991b). *L'obra de Josep Pla*. Barcelona: Empúries.
- (1997). «El gran mentider». *Quadern* [suplement cultural d'*El País*], 721 (2 de gener), p. 1-3.
- (2005): «El quadern gris manté tots els seus nyaps». *El Temps* [València], 1.119 (novembre), p. 70-72.
- CABRERA CALVO-SOTELO, Mercedes (2006). «Comentario. Semejanzas y diferencias con el caso español». A: Braulio Gómez i Diego Palacios (ed.). *Una historia política de Portugal*. Madrid: Siglo XXI, p. 111-115.
- CACHO VIU, Vicente (1998). *El nacionalismo catalán como factor de modernización*. Barcelona: Quaderns Crema.
- CAMBÓ, Francesc (1930) *Per la concòrida*. Barcelona: Biblioteca de Lliga Catalana / Llibreria Catalònia
- (1935). *Discursos parlamentaris de Francesc Cambó*. Barcelona: Biblioteca de Lliga Catalana.
- (1981). *Memòries (1876-1936)*, vol. 1. Barcelona: Alpha.
- CAMPS-ARBOIX, J. de (1974). «El "Cambó" de Josep Pla». *Destino* [Barcelona], 1.896 (febrer), p. 34.
- CANAL, J. (2001). «Josep Pla i la visió de la història». A: G. Granell i X. Pla (ed.). *Josep Pla, memòria i escriptura*. Girona: Universitat de Girona
- CARBONELL, Eliseu (2006). *Josep Pla: El temps, la gent i el paisatge*. Barcelona: Edicions de 1984.
- CARR, Raymond (2003 [1969]). *España 1808-1975*. Barcelona: Biblioteca Historia de España.

- CASACUBERTA, Margarida (1995). «Pla desmitificat i desqualificat». *Revista de Girona* [Girona], 170 (maig-juny), p. 98-99.
- CASALS, Glòria (1986). «Notes sobre les biografies de Josep Pla». *Els Marges* [Barcelona], 33 (gener), p. 120-130.
- CASTELLET, Josep M. (1978). *Josep Pla o la raó narrativa*. Barcelona: Destino
- (1981). «Perfil de Josep Pla, amb motiu de la seva mort». *Serra d'Or* [Barcelona], 262-263 (juliol-agost), p. 7-9.
- COROMINA, Xavier (1995). «Relativització de la mentida en Josep Pla: l'adolescència com a mostra». *Revista de Catalunya* [Barcelona], 92 (gener), p. 97-110.
- CHOMSKY, Noam; FOUCAULT, Michel (2006). *La naturaleza humana: justicia versus poder*. Buenos Aires: Katz.
- DELEUZE, Gilles (2006). *La literatura y la vida*. Córdoba: Alción Editora.
- DOMÈNECH, Joan de Déu (1995). *Mirant enfora. Cent anys de llibres de viatges en català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DORIA, Sergi (2006). «Una burguesía sumida en el desconcierto». *ABC*, 28 d'octubre, p. 21.
- ESPÍN, Eduardo (1980). *Azaña en el poder. El partido de Acción Republicana*. Madrid: Centro de investigaciones sociológicas.
- ESTELRICH, Joan (1919). «Diades lusitanes». *La Revista*, any V, núm. XCV (1 de setembre).
- FEBRÉS, Xavier (1997). *Josep Pla, biografia de l'homenot*. Barcelona: Destino.
- (1999). *Les dones de Josep Pla*. Barcelona: Edicions 62.
- (2006). *Les preguntes pendents a Josep Pla*. Barcelona: L'esfera dels llibres.
- FERNAUD, Pedro (1973). «El destino ibérico». *Triunfo* [Barcelona], 557 (2 juny), p. 49.
- FERRATER, Gabriel (1974 [1968]). *Les dones i els dies*. Barcelona: Edicions 62.
- FERRER I GIRONÈS, Francesc (1989). *L'economia del set-cents a les comarques gironines*. Girona: Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Girona.
- FOUCAULT, Michel (1985). *Las palabras y las cosas*. Barcelona: Planeta-Agostini.
- FUSTER, Joan (1981). «Els inèdits de Josep Pla». *Serra d'Or* [Barcelona], 261 (juny), p. 44.
- (2004 [1966]). «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla». Introducció a Josep Pla, *El quadern gris*. Barcelona: Destino, p. 11-79.
- GALLOFRÉ VIRGILI, Maria Josepa (2003) (ed.). *Josep Pla. Josep M. Cruzet. Amb les pedres disperses*. Barcelona: Destino.

- GARCÍA MONTERO, Luis (2004). *Poemas*. Madrid: Visor.
- GAROLERA, Narcís (1998). *L'escriptura itinerant, Verdaguer Pla i la literatura de viatges*. Lleida: Pagès.
- GAVAGNIN, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement, una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GAZIEL [Agustí Calvet] (1966). *Castella endins*. Barcelona: Selecta.
- (1981). *Tots els camins duen a Roma. Memòries I*. Barcelona: Edicions 62.
- GELI, Carles (2006). «La Biblioteca de Catalunya recibe manuscritos de Pla». *El País* [Barcelona], 8 de novembre, p. 51.
- GELI, Carles; HUERTAS, J. M. (1990). *Les tres vides de Destino*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- GICH FONTANET, José; FERNANDO GIL, Manuel (1885). *La industria corcho-taponera*. Girona.
- GÓMEZ, Braulio; PALACIOS, Diego (ed.) (2006). *Una historia política de Portugal. La difícil conquista de la democracia*. Madrid: Siglo XXI.
- GUILLÉN, Claudio (2007 [1998]). *Múltiples moradas*. Barcelona: Tusquets.
- GUSTÀ, Marina (1995). *Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla*. Barcelona: Curial.
- HERNÁNDEZ I BAGUÈ, Santiago (2002). *Palafrugell i el suro*. Girona: Ajuntament de Palafrugell.
- HIERRO, Rafael del (2003). «Clément Rosset. La filosofía trágica». *La Ortiga* [Santander], 39-41 (primavera), p. 11.
- HINA, Horst (1986). *Castilla y Catalunya en el debate cultural*. Barcelona: Península.
- ISER, Wolfgang (1997). «La ficcionalización: dimensión antropológica de las ficciones literarias». A: Antoni Garrido Domínguez (comp.). *Teorías de la ficción literaria*. Madrid: Arco/Libros, p. 43-65.
- JAMESON, Fredric (1996). *Teoría de la postmodernidad*. Madrid: Trotta.
- JUARISTI, Jon (2007). «Pericay». *ABC*, 9 de desembre, p. 6.
- LAMARCA, Dolors (2007). «Invitació a l'estudi». A: Josep C. Vergés. *Un país tan desgraciat*. Barcelona: Sd edicions, p. 5-8.
- LITVAK, Lily (1990). «Latinos y anglosajones. Una polémica de la España de fin de siglo», dins *España 1900: modernismo, anarquismo y fin de siglo*. Barcelona: Anthropos, p. 155-199.

- MACIÀ, Xavier; PERPINYÀ, Núria (1986). *La poesia de Gabriel Ferrater*. Barcelona: Edicions 62.
- MAINER, José-Carlos (2008). *La corona hecha trizas (1930-1960)*. Barcelona: Crítica.
- MARAGALL, Joan (1978). «Visca Espanya!», dins *Elogi de la paraula i altres assajos*. Barcelona: Edicions 62, p. 183-185.
- MARFANY, Joan Lluís (1990 [1975]). *Aspectes del modernisme*. Barcelona: Curial.
- MARÍ, Antoni (1998). «A manera d'acompanyament». Pròleg a Narcís Garolera, *L'escriptura itinerant. Verdaguer, Pla i la literatura de viatges*. Lleida: Pagès editors, p. 7-10.
- MARÍAS, Julián (1998). *La España real*. Madrid: Espasa Calpe.
- MARTÍN, Francisco José (2007). «Los Antimodernos». *ABC de letras* [suplement cultural del diari ABC], 2 de juny, p. 27.
- MARTÍNEZ-GIL, Víctor (1997). El naixement de l'iberisme catalanista. Barcelona: Curial.
- (2000). «L'iberisme català i la crisi colonial dels estats peninsulars», dins *1898: Entre la crisi d'identitat i la modernització*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2004) «El rostre amb què Europa mira». *L'Avenç* [Barcelona], 293 (juliol-agost), p. 22-23.
- MOLAS, Isidre (1973 [1972]). *Lliga Catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- MORA, Miguel (2006). «Qué es Europa? Nada» [Entrevista amb Eduardo Lourenço]. *El País*, 6 de setembre, p. 42.
- MORÁN, Gregorio (1998). *El maestro en el erial*. Barcelona: Tusquets.
- MORENO, Javier; MORA, Miguel (2006). «La inmigración ilegal requiere una respuesta europea» [Entrevista amb Aníbal Cavaco Silva]. *El País*, 24 de setembre, p. 4-5.
- MORET, Xavier (2002). *Tiempo de editores. Historia de la edición en España, 1939-1975*. Barcelona: Destino.
- NAVARRO MONZÓ, Julio (1908). *Catalunha e as nacionalidades ibericas*. Lisboa: Livr. Central de Gomes de Carvalho.
- NÚÑEZ FLORENCIO, Rafael (2001). *Sol y sangre. La imagen de España en el Mundo*. Madrid: Espasa.
- ORTEGA Y GASSET, José (2005). *Obras Completas*, vol. 3. Madrid: Taurus.
- (2006). *Obras Completas*, vol. 5. Madrid: Taurus.
- PAIROLÍ, Miquel (1996). *La geografia íntima de Josep Pla*. Barcelona: La Campana.

- PASTOR, Félix (1975). «Portugal». *Destino* [Barcelona], 1.970 (24 juny-5 juliol), p. 2.
- PERICAY, Xavier (ed.) (2003). *Cuatro historias de la República*. Barcelona: Destino.
- PETSCHEN, Santiago (2006). «El iberismo». *El País*, 28 de setembre, p. 17.
- PINYOL, E. (1974). «Omnium Cultural contra Josep Pla». *Destino* [Barcelona], 1.912 (maig), p. 5.
- PLA, JOSEP (1921). «Crítica del ideal iberista». *La Publicidad*, 19 de novembre, p. 1.
- (1924a). «Catalanisme i burgesia». *Revista de Catalunya* [Barcelona], 2 (agost), p. 125-135.
- (1924b). «La qüestió obrera a Catalunya». *Revista de Catalunya* [Barcelona], 3 (setembre), p. 209-217.
- (1924c). «De com el Renaixement s'esquitllà a Itàlia». *Revista de Catalunya* [Barcelona], 5 (novembre), p. 471-474.
- (1940). «Otoño en el Baztán». *Destino* [Barcelona], 136 (febrer), p. 2.
- (1942). «Recuerdos: Mi primer viaje a Portugal». *Destino* [Barcelona], 274 (octubre), p. 8.
- (1953). «Portugal-Salazar-Veinticinco años después». *Destino* [Barcelona], 834 (1 d'agost), p. 3-4.
- (1961). «Angola es Portugal». *Destino* [Barcelona], 1.255 (26 d'agost), p. 11-14.
- (1967). *La vida amarga. Obra Completa* (vol. 6). Barcelona: Destino.
- (1968). *El meu país. Obra Completa* (vol. 7). Barcelona: Destino.
- (1969). *Notes disperses. Obra Completa* (vol. 12). Barcelona: Destino.
- (1970). *Retrats de Passaport Obra Completa* (vol. 17). Barcelona: Destino.
- (1971a). *En mar. Obra Completa* (vol. 18). Barcelona: Destino.
- (1971b). *Tres senyors. Obra Completa* (vol. 19). Barcelona: Destino.
- (1971c). *Les hores. Obra Completa* (vol. 20). Barcelona: Destino.
- (1973). *Humor, candor* (vol. 24). Barcelona: Destino.
- (1974a). «El libro del general Spinola sobre el mundo portugués». *Destino* [Barcelona], 1.908 (27 d'abril), p. 9.
- (1974b). «La cosa colonial portuguesa». *Destino* [Barcelona], 1.910 (11 de maig), p. 17.
- (1974c). «Portugal: Informaciones». *Destino* [Barcelona], 1.912 (25 de maig), p. 19.
- (1974d). «Los federales de la época federal». *Destino* [Barcelona], 1.928 (14 de setembre), p. 17.

- (1974e). «Portugal: algunas noticias». *Destino* [Barcelona], 1.933 (19 d'octubre), p. 7.
- (1975a). «¿Era posible el federalismo de Almirall?». *Destino* [Barcelona], 1.955 (22 de març), p. 25.
- (1975b). «Portugal: quiebra de la democracia». *Destino* [Barcelona], 1.963 (14 de maig), p. 26.
- (1979). *Notes del capvesprol. Obra Completa* (vol. 35). Barcelona: Destino.
- (1980). *Escrits empordanesos. Obra Completa* (vol. 38). Barcelona: Destino.
- (1982). *Polèmica. Cròniques parlamentàries (1929-1932). Obra Completa* (vol. 40). Barcelona: Destino
- (1983). *Caps-i-puntes. Obra Completa* (vol. 43). Barcelona: Destino
- (1984). *Darrers escrits. Obra Completa* (vol. 44). Barcelona: Destino
- (1988 [1975]). *Direcció Lisboa. Obra Completa* (vol. 28). Barcelona: Destino.
- (1992). *Per acabar Obra Completa* (vol. A). Barcelona: Destino.
- (1996). *Cartes a Pere*. Barcelona: Destino.
- (2004 [1967]). *El nord. Obra Completa* (vol. 5). Barcelona: Destino.
- (2004 [1968a]). *El meu país. Obra Completa* (vol. 7). Barcelona: Destino.
- (2004 [1968b]). *Viatge a la Catalunya Vella. Obra Completa* (vol. 9). Barcelona: Destino.
- (2004 [1969a]). *Notes disperses. Obra Completa* (vol. 12). Barcelona: Destino.
- (2004 [1969b]). *Les Escales de Llevant. Obra Completa* (vol. 13). Barcelona: Destino.
- (2004 [1970]). *Homenots. Segona sèrie. Obra Completa* (vol. 16). Barcelona: Destino.
- (2004 [1975]). *Homenots. Quarta sèrie. Obra Completa* (vol. 29). Barcelona: Destino.
- PLA, Xavier (1997). *Josep Pla. Ficció autobiogràfica i veritat literària*. Barcelona: Quaderns Crema.
- (2003). «La demoledora ironía de Josep Pla». A: Xavier Pericay (ed.). *Cuatro historias de la República*. Barcelona: Destino, p. 73-85.
- PLAJA I MATEU, Antoni (1978). «¿Réquiem para la industria corchotaponera?». *Destino* [Barcelona], 2.144 (9-15 novembre), p. 24-25.
- PORCEL, Baltasar (1975). «La lección de Portugal». *Destino* [Barcelona], 1.961 (1-7 maig), p. 8.

- PORCEL, Alexandre (2003). *La crónica de Destino*. Barcelona: Destino.
- PUJOL, Jordi (2007). *Memòries (1930-1980)*. Barcelona: Proa.
- QUINTANA, Lluís; BARÓ, Mònica (2005). «La correspondència entre Josep Pla i l'editorial Joventut i les decisions editorials de Pla als anys 40». *Catalan review. Internacional Journal of Catalan Culture*, vol. XIX, núm. 1-2, p. 285-314.
- REVELLES ESQUIROL, Jesús (2007). «Movimientos del yo en la geografía planiana». A: Valerià Paül i Carrill; Joan Tort i Donada (ed.). *Territorios, paisajes y lugares*. Cabrera de Mar: Galerada, p. 419-430.
- RIDAO, Joan (2006). *Les contradiccions del catalanisme*. Barcelona: L'Esfera dels llibres
- RIQUER I PERMANYER, Borja de (2007). *Francesc Cambó. Entre la monarquia i la República*. Barcelona: Editorial Base.
- ROCAMORA, José Antonio (1994). *El nacionalismo ibérico, 1792-1994*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- ROSAS, Fernando (2006). «Pensamiento y acción política en el Portugal del siglo XX (1890-1976). Ensayo interpretativo». A: Braulio Gómez; Diego Palacios (ed.). *Una historia política de Portugal*. Madrid: Siglo XXI, p. 51-110.
- ROST I CASADEMUNT, J. (1998). «En Pla hi va sense abric i en Puig tot despullat». *Els Marges* [Barcelona], 61 (setembre), p. 69-80.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni. (1921). «La tristeza de Portugal». *La Publicidad* [Barcelona], dia 22 d'octubre de 1921, p. 1.
- SAINZ RODRÍGUEZ, Pedro (1981). *Un reinado en la sombra*. Barcelona: Planeta.
- SALA I LÓPEZ, Pere (2003). *Manufacturas de Corcho SA (antiga Miquel & Vincke). Líder de l'exportació industrial espanyola (1900-1930)*. Palafrugell: Museu del Suro.
- SALA-SANAHUJA, Joaquim (2000). «Pensament i producció cultural». A: DD. AA. *Sabadell al segle XX*. Vic: Eumo, p. 281-396.
- SÁNCHEZ-CERVELLÓ, Josep: (2004). «El miratge iberista». *L'Avenç* [Barcelona], 293 (juliol-agost), p. 27-30.
- SANTAMARIA, Núria (2002). «Pròleg» a Carles Soldevila, *Del llum de gas al llum elèctric*. Barcelona: Empúries, p. 7-14.
- SARAIVA, José Hermano (1989). *Historia de Portugal*. Madrid: Alianza Editorial.
- SEABRA, Manuel de (2004). «Portugal». *L'Avenç* [Barcelona], 293 (juliol-agost), p. 24-26.
- SENTÍS, Carles (2006). *Memòries d'un espectador*. Barcelona: La Campana.

- SERRAHIMA, Maurici (1966). «La llibreta de Josep Pla». *Serra d'Or* [Barcelona], 10 (octubre), p. 57.
- SERRAT BANQUÉLLS, Emili (1901). «L'Industria suro-tapera al Baix Ampurdà». Girona: Imprempta y llibreria de Paciá Torres.
- SOARES, Mário (2006). «Un nuevo ciclo ibérico». *El País*, 6 de setembre, p. 13.
- SOLDEVILA, Carles (2002). *Del llum de gas al llum elèctric*. Barcelona: Empúries.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan (1994 [1993]). *Cronologia de la repressió de la llengua i la cultura catalanes 1936-1975*. Barcelona: Curial.
- SOLER SERRANO, Joaquín (1997). *Conversaciones con Josep Pla*. Barcelona: Destino.
- SONTAG, Susan (1996). *Contra la interpretación*. Madrid: Alfaguara.
- STAËL, Madame (2007). *Diez años de destierro*. Barcelona: Lumen
- SUSANNA, Àlex (2005). «El Viatge a Itàlia de Josep Pla». A: DD. AA. *Cartes d'Itàlia* [catàleg de l'exposició, Fundació Josep Pla, Palafrugell, 9 de juliol de 2005-29 de gener de 2006]. Palafrugell: Fundació Josep Pla, p. 11-12.
- TODOROV, Tzvetan (2007). *La literatura en perill*. Barcelona: Galàxia Gutenberg.
- TORRENS ORRI, Rafael (1974). «Los federales de la época federala». *Destino* [Barcelona], 1.9308 (28-9-1974), p. 6-7.
- TORROELLA I PRATS, Josep (1985). «Josep Pla o l'amor a la terra». *Serra d'Or* [Barcelona], 308 (maig), p. 45-46.
- TRINCHERÍA, Marcial de (1893). *Opúsculo suplementario de la memoria sobre la liga aduanera hispano-portuguesa*. Girona: Imprenta de Pablo Puigblanquer.
- TUSELL, Javier (1999). *La Transición española a la democracia*. Madrid: Historia 16.
- TXÉKHOV, Antón (2005). *Unos buenos zapatos y un cuaderno de notas*. Barcelona: Alba editorial.
- UCELAY DA CAL, Enric (2003). *El imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona: Edhasa .
- VALLADARES, Rafael (2000). *Rafael Valladares*. Madrid: Arco Libros.
- (1998). *La rebelión de Portugal*. Junta de Castilla y León: Consejería de Educación y Cultura.
- VEHILS, Rafel (1919). «Economía ibérica integral». *La Veu de Catalunya*, 1 de gener, p. 27.
- VELLOSO, José Miguel (1974). «Hablemos de fútbol». *Destino* [Barcelona], 1.905 (abril), p. 25.
- VICENS VIVES, Jaime (1970). *Aproximación a la historia de España*. Madrid: Salvat.

- VILANOVA, Antonio. (2005). *Auge y supervivencia de una cultura prohibida. Literatura catalana de posguerra*. Barcelona: Destino.
- VILELLA, Eduard. (2007). *Doble contra senzill*. [Lleida]: Pagès editors.
- VERGÉS, Josep (1982). «Unes notes explicatives», pròleg a Josep Pla, *Polèmica. Cròniques parlamentàries (1929-1932)* (volum 40 de l'*Obra completa*), p. 7-10.
- VERGÉS, Josep C. (2007). *Un país tan desgraciat*. [Barcelona]: Sd edicions.
- WELLEK, René; WARREN, Austin (1985 [1953]). *Teoría literaria*. Madrid: Gredos.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1999). *Tractatus Logico-philosophicus*. Madrid: Alianza Editorial.
- XARGAY I OLIVA, Xavier (1999). *Escriptors a Palafrugell*. Girona: Quaderns de Palafrugell.
- ZERWICK, Maximiliano (1997). *El griego del Nuevo Testamento*. Navarra: Editorial Verbo Divino.
- ZWEIG, Stefan (2003). *El legado de Europa*. Barcelona: El Acantilado.